ЛИСТИ З ХАРКОВА

Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 роки

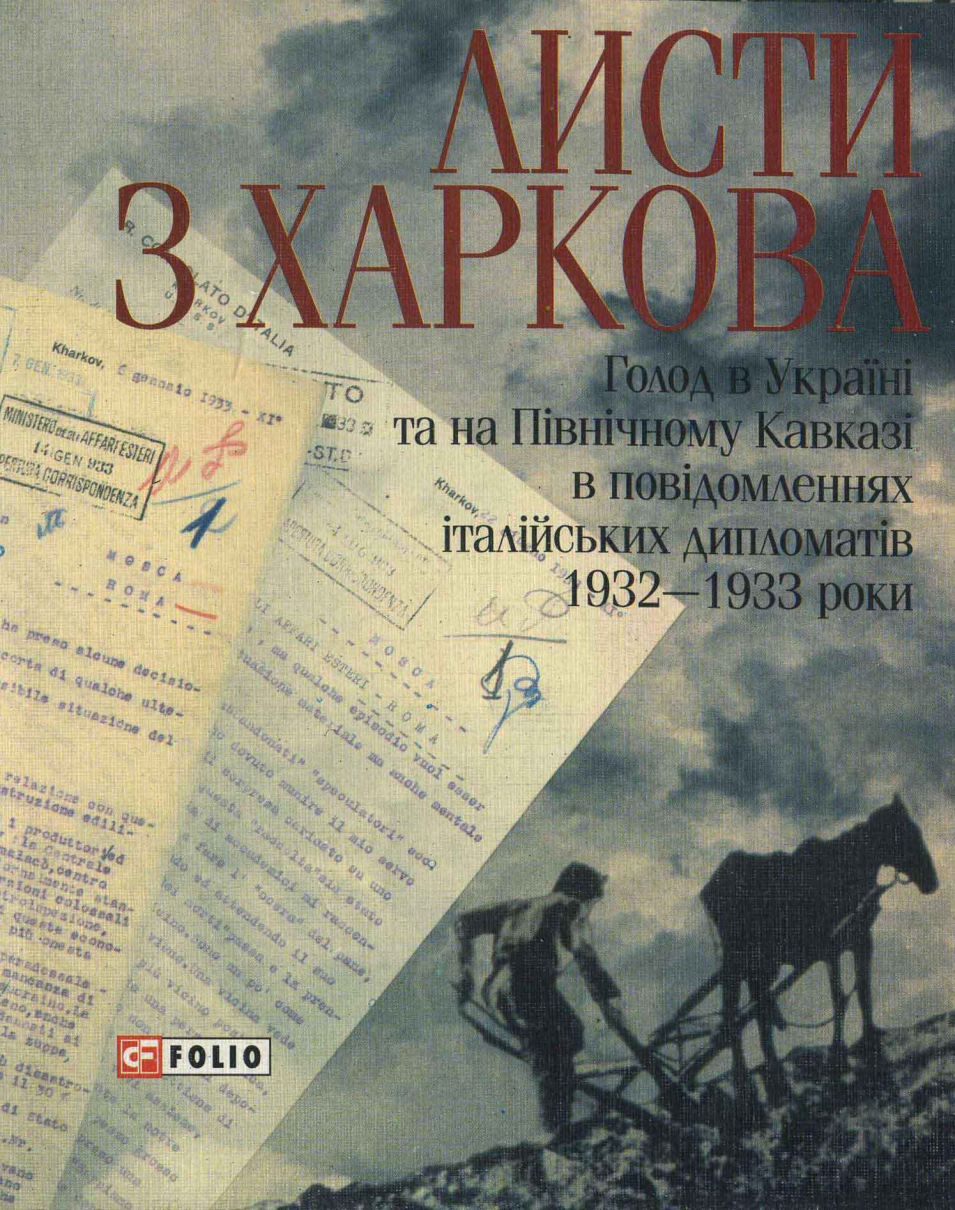

FOLIO

ЛИСТИ З ХАРКОВА

Голод в Україні
та на Північному Кавказі
в повідомленнях
італійських дипломатів
1932–1933 роки

La Casa editrice Folio ringrazia sentitamente
le istituzioni e le organizzazioni italiane ed ucraine
che hanno prestato la loro cortese collaborazione
per la realizzazione di questo libro:

Consiglio di Coordinamento per le Celebrazioni
del 75-esimo anniversario
del *Holodomor* degli anni 1932—1933 in Ucraina,
presieduto dal
Presidente d'Ucraina Victor Yushchenko

Consiglio Nazionale per gli Affari Culturali
presso il Presidente d'Ucraina

Ministero degli Affari Esteri della Repubblica Italiana

Ambasciata d'Italia in Ucraina

Ambasciata d'Ucraina in Italia

Casa editrice Einaudi

Un ringraziamento particolare è rivolto
all'Istituto Italiano di Cultura in Ucraina
e al suo Direttore Prof. Nicola Franco Balloni

ISTITUTO ITALIANO DI CULTURA IN UCRAINA

LETTERE DA KHARKOV

La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–1933

A cura di
Andrea Graziosi

CHARKIV · FOLIO · 2007

Видавництво «Фоліо» щиро дякує
інституціям та організаціям Італії й України,
що люб'язно сприяли
виданню цієї книги:

Координаційній раді з підготовки заходів у зв'язку
з 75-ми роковинами
Голодомору 1932—1933 років в Україні
під головуванням
Президента України Віктора Ющенка

Національній раді з питань культури і духовності
при Президентові України

Міністерству закордонних справ Італійської Республіки

Посольству Італії в Україні

Посольству України в Італії

Видавництву «Ейнауді»

Особливу вдячність висловлюємо
Італійському інституту культури в Україні
та його директорові проф. Ніколі Франко Баллоні

ІТАЛІЙСЬКИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

ЛИСТИ З ХАРКОВА

Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932—1933 роки

Упорядник
Андреа Ґраціозі

ХАРКІВ · ФОЛІО · 2007

ББК 63.3(4УКР)
Л63

Перекладено за виданням:
«Lettere da Kharkov». La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932-33. A cura di Andrea Graziosi. Torino, Einaudi, 1991

Керівник проекту
Семен Кумуржі

Упорядкування і вступна стаття
Андреа Ґраціозі

Передмова
Ніколи Франко Баллоні

Переклад з італійської
Мар'яни Прокопович

Науковий редактор українського видання
Юрій Шаповал

Художники-оформлювачі
Б. П. Бублик, В. А. Мурликін

Видання містить докладні службові повідомлення, які італійські дипломати в СРСР надсилали до свого уряду про Голодомор 1932—1933 років в Україні та на Північному Кавказі. Унікальні документи, які зберігаються в архівах Міністерства закордонних справ Італії, свідчать про одну з найбільших трагедій в історії Європи XX століття, що тривалий час старанно приховувалася і була не неминучою фатальністю, а спланованою безжалісною операцією сталінського режиму на знищення мільйонів невинних людей.

Книга розрахована як на професійних істориків, так і на всіх, хто цікавиться історією України та міжнародними відносинами.

Випущено за програмою Плану заходів Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932—1933 років в Україні.

La pubblicazione contiene i dispacci, attenti e scrupolosi, conservati negli archivi del Ministero degli Affari Esteri, che i diplomatici italiani nell'Urss inviavano al loro governo sulla carestia degli anni 1932—1933 in Ucraina e nel Caucaso del Nord. Sono preziose testimonianze di una delle più grandi tragedie della storia europea del XX secolo, sepolta nel silenzio per lungo tempo, che non fu pura fatalità ma spietata operazione di sterminio di milioni di persone innocenti derivante da precise scelte staliniane.

Il libro è rivolto agli storici e a tutti coloro che si interessano di storia ucraina e relazioni internazionali.

Il progetto editoriale si inserisce nell'ambito del Programma di iniziative approvato dal Consiglio di Coordinamento per le Celebrazioni del 75-esimo anniversario del *Holodomor* degli anni 1932—1933 in Ucraina.

© Giulio Einaudi editore s.p.a., Torino, 1991
© А. Ґраціозі, упорядкування, вступна стаття, 2007
© Н. Ф. Баллоні, передмова, 2007
© М. Прокопович, переклад українською, 2007
© Ю. Шаповал, наукове редагування, примітки, післямова, 2007
© Б. П. Бублик, В. А. Мурликін, художнє оформлення, 2007

ISBN 978-966-03-4063-3

ЗМІСТ

Ще один внесок у відродження правди. *Нікола Франко Баллоні.* 11

До читачів українського видання «Листів з Харкова». *Андреа Ґраціозі* 15

ДОКУМЕНТИ

1. Донесення № 334—155. Москва, 7 лютого 1930 року — VIII. Політичне становище на Північному Кавказі. 55

2. Донесення № 452—479. Москва, 15 лютого 1930 року — VIII. Повстанські рухи на Північному Кавказі 57

3. Донесення № 559/243. Москва, 3 березня 1930 року — VIII. Внутрішнє становище в СРСР 58

4. Донесення № 652/273. Москва, 9 березня 1930 року — VIII. Внутрішнє становище в СРСР 64

5. Донесення № 934/378. Москва, 2 квітня 1930 року — VIII. Внутрішнє становище в СРСР 67

6. Донесення № 1092/430. Москва, 16 квітня 1930 року — VIII. Внутрішнє становище в СРСР 69

7. Харків, 30 серпня 1930 року — VIII. Епідемія тифу в Україні . . 72

8. Харків, 18 лютого 1932 року — X. Відозва, надіслана до Генерального консульства Польщі невідомими громадянами СРСР 73

9. Донесення № 965. Москва, 23 лютого 1932 року — Рік X. Становище в сільському господарстві 79

10. Харків, 5 березня 1932 року — X. Хід сільськогосподарських робіт в СРСР і прогнози на майбутню посівну 84

11. Донесення № 1569/643. Москва, 26 березня 1932 року — X. Умови життя дітей куркулів. Свідчення 87

12. Донесення № 1945/787. Москва, 19 квітня 1932 року — X. Повторна поява безпритульних дітей у Москві. 88

13. Донесення № 2457/1012. Москва, 23 травня 1932 року — X. Безробіття у Новоросійській області 89

14. Прот. № 258/71. Харків, 19 травня 1932 року — X. Повстання на Чеченській території 94
15. Прот. № 262/73. Харків, 19 травня 1932 року — X. Становище з продовольством і дорожнеча. Озброєні банди в сільській місцевості. 95
16. Прот. № 3740/1483. Москва, 25 липня 1932 року — X. Важливі теми, твердження і рішення III Конференції Всеукраїнської Комуністичної партії в Харкові 97
17. Донесення № 3779/1503. Москва, 26 липня 1932 року — Рік X. Початок жнив 102
18. Донесення № 4261/1684. Москва, 23 серпня 1932 року — Рік X. Облави на жебраків та безпритульних дітей у Харкові та Москві. 104
19. Донесення № 5346/2184. Москва, 1 листопада 1932 року — Рік XI. Умови життя у Східному Сибіру 105
20. Прот. № 533/124. Харків, 11 листопада 1932 року — Рік XI. Протести та голосні виступи на заводах проти нестачі продовольства 106
21. Прот. № 573/131. Харків, 29 листопада 1932 року — Рік XI. Масова втеча німецьких колоністів 109
22. Прот. № 582/135. Харків, 29 листопада 1932 року — XI. Продовольче, моральне і санітарне становище у Часовому Яру, Артемівськ, Донеччина 112
23. Прот. № 586/136. Харків, 6 грудня 1932 року — XI. Наслідки колективізації у селі Люстдорф поблизу Одеси 116
24. Прот. № 613/175. Харків, 16 грудня 1932 року — XI. Посилення примусової колективізації. 123
25. Прот. № 17/9. Харків, 6 січня 1933 року — XI. Бандитизм у Харкові 125
26. Прот. № 21/11. Харків, 6 січня 1933 року — XI. Останні декрети радянського уряду і прогноз на найближче майбутнє 128
27. Батумі, 20 січня 1933 року — XI. Піврічний рапорт — друге півріччя 1932 року — X — XI. 133
28. Прот. № 133/47. Харків, 24 лютого 1933 року — XI. Ремствування і насильницькі дії 136
29. Донесення № 1331/617. Москва, 20 березня 1933 року — XI. Враження співвітчизника, який повернувся з подорожі Туркестаном. 138

30. Донесення № 1649/766. Москва, 7 квітня 1933 року — XI. Заворушення перед хлібними крамницями. 143
31. Донесення № 2117/1044. Москва, 9 травня 1933 року — XI. Становище у сільському господарстві на Північному Кавказі . 145
32. Донесення № 2433/242. Москва, 27 травня 1933 року — Рік XI. Становище на Північному Кавказі 155
33. № 474/106. Харків, 31 травня 1933 року — Рік XI. Голод і українське питання 158
34. № 2769/1388. Москва, 20 червня 1933 року — Рік XI. Загальна картина голоду в СРСР 166
35. Прот. № 546/71. Харків, 22 червня 1933 року — XI. Голод . 172
36. Прот. № 547/72. Харків, 22 червня 1933 року — XI. 175
37. Прот. № 569/73. Харків, 10 липня 1933 року — Рік XI. Становище в сільському господарстві 179
38. Прот. № 570/74. Харків, 10 липня 1933 року — Рік XI. Голод і санітарне становище 182
39. Донесення № 3953/1494. Москва, 11 липня 1933 року — Рік XI. Думки німецьких спеціалістів про стан радянського сільського господарства 185
40. Прот. № 616/89. Харків, 20 липня 1933 року — Рік XI. Примусові роботи в сільській місцевості 188
41. Прот. № 771/102. Харків, 15 серпня 1933 року — Рік XI. Голод і канібалізм 190
42. Прот. № 775/104. Харків, 15 серпня 1933 року — Рік XI. Становище в сільському господарстві 192
43. Прот. № 779/105. Харків, 16 серпня 1933 року — Рік XI. Ситуація на українському селі 196
44. Прот. № 862/113. Харків, 15 вересня 1933 року — Рік XI. Залізниці південної мережі України і процес поступового паралічу. 198
45. Прот. № 907/116. Харків, 1 жовтня 1933 року — Рік XI. Хід сбору врожаю зерна, буряку, картоплі 200
46. Прот. № 911/118. Харків, 1 жовтня 1933 року — Рік XI. Два документи про ситуацію в українському селі. 205
47. Прот. № 1017/134. Харків, 30 жовтня 1933 року — Рік XI. Отруєння по-більшовицьки 212
48. Прот. № 1207/170. Харків, 12 грудня 1933 року — XII. Санітарне становище 214
49. Прот. № 1237/172. Харків, 13 грудня 1933 року — XI. Відомості і судження щодо продовольчого становища в СРСР (з розмови з головним інженером Комісаріату продовольства в Москві). 216

50. Прот. № 506/63. Харків, 3 травня 1934 року — Рік XII. Ситуація в сільській місцевості і хід посівної 221
51. Прот. № 509/65. Харків, 3 травня 1934 року — XII. Український націоналізм: прояви і репресії 225
52. Прот. № 573/72. Харків, 15 травня 1934 року — XII. Український націоналізм. Вироки та депортації 231
53. Прот. № 575/73. Харків, 15 травня 1934 року — XII. Ситуація в сільській місцевості і хід посівної 233
54. Прот. № 662/77. Харків, 7 червня 1934 року — XII. Український націоналізм. Вироки та депортації 236
55. Донесення № 2840/1185. Москва, 7 липня 1934 року — XII. Умови життя в СРСР 237
56. Київ, 19 жовтня 1934 року — XII. Населення України . . . 241
Замість післямови. *Юрій Шаповал* 242
Список абревіатур і скорочень 244
Іменний покажчик 246
Sommario 248
Summary 252

Ще один внесок у відродження правди

Немає нічого захованого,
що не виявиться,
ні таємного,
що воно не пізнається
і не вийде наяв.

Лука, VIII, 17

Тривалий час правда про те, що пережила Україна в 1932—1933 роках, старанно приховувалася. Так було не лише в самій Україні, коли вона ще називалася УРСР, а й в усьому світі. «Голод далі чинить масове людовбивство серед населення у таких грандіозних масштабах, що геть незрозуміло, як світ може залишатися байдужим до подібної катастрофи... Шляхом безжальних конфіскацій (про які я неодноразово повідомляв) московський уряд влаштував не те що голод, бо це мало сказати, а повний брак будь-яких засобів до існування...», — зазначав у своєму службовому донесенні від 31 травня 1933 року приголомшений італійський консул у Харкові Серджо Ґраденіґо. Лише з середини 1980-х років правда про Голодомор почала пробивати собі дорогу до людей різних країн. Тішуся тим, що до цього благородного процесу були причетні італійські дипломати та італійський історик, праці яких я маю честь нині представляти українському читачеві. Працюючи в Києві, я завжди відчував, що маю обов'язок перед Україною видати українською мовою повідомлення моїх попередників, що є безцінним документальним матеріалом для з'ясування обставин цієї жахливої трагедії в історії людства та її катастрофічних соціально-демографічних наслідків для українського народу.

Професор Андреа Ґраціозі, який уперше 1989 року надрукував документи італійських дипломатів, уже тоді продемонстрував наукову компетентність та об'єктивність. У своїх наступних публікаціях він блискуче підтвердив, що його інтерес до історії України 1920—1930-х років був не випадковим. Отже, вихід у світ українською мовою книги «Листи з Харкова», що є найповнішим зібранням документальних свідчень про голод у СРСР на початку 1930-х

років, залишених співробітниками дипломатичних структур тодішньої Італії, можна вважати своєрідним підсумком багаторічної праці професора Ґраціозі. Це переконливо засвідчує і його вступна стаття, в якій він не лише аналізує розвиток власних уявлень про Голодомор, а й прискіпливо розглядає сучасні підходи науковців до оцінки цієї трагічної сторінки в історії Європи XX століття. У поєднанні з унікальними документами, що друкуються у такому обсязі українською мовою вперше, це є ще одним важливим кроком у процесі відродження болісної, але такої потрібної сучасному українському суспільству правди.

На початку 1930-х років Італія мала в СРСР, крім посольства в Москві, розгалужену мережу консульських установ, зокрема консульства в Ленінграді, Одесі, Тифлісі, віце-консульства у Харкові, Батумі, Новоросійську. Повідомлення трьох останніх консульських представництв та амбасади в Москві увійшли до пропонованої збірки. Вихід у світ цієї книги є водночас відданням шани сумлінній та самовідданій праці італійських дипломатів, які, мимоволі ставши свідками нелюдських злочинів сталінського режиму, сприймали національну трагедію українського народу не формально, а з усією глибиною внутрішнього потрясіння. Незважаючи на те, що італійські консульські установи в Харкові, Батумі та Новоросійську очолювали не фахові дипломати, а колишні офіцери, які добре зарекомендували себе під час Першої світової війни, усі вони, як і посли, які тоді працювали в Радянському Союзі (повідомлення охоплюють період з лютого 1930-го по жовтень 1934 року), відзначалися високим професіоналізмом та неупередженістю, почуттям реалізму та врівноваженістю.

Автором перших повідомлень, опублікованих у цій збірці, є Вітторіо Черруті (1881—1961), посол Королівства Італії в Радянському Союзі в 1927—1930 роках. За час стрімкої кар'єри він очолював амбасади Італії у Бразилії (1930—1932), Німеччині (1932—1935), Франції (1935—1937), але був змушений залишити дипломатію через розбіжності з тогочасним фашистським режимом. У повоєнний час, 1952 року, відзначений найвищою державною нагородою — Великим хрестом ордена «За заслуги перед Італій-

ською Республікою». На посаді посла в СРСР його змінив Бернардо Аттоліко (1880—1942) — безперечно, один з найавторитетніших італійських дипломатів минулого століття. У 1920—1927 роках Аттоліко працював у Лізі Націй і був обраний на посаду заступника генерального секретаря. Згодом його було призначено послом до Бразилії (1927—1930), а в 1930—1935 роках — до СРСР. Після закінчення місії в Радянському Союзі очолював італійську амбасаду в Берліні (1935—1940), звідки активно стримував, наскільки це взагалі було можливим, пронімецьку політику Беніто Муссоліні, за що у 1940 році був відкликаний і переведений до посольства при Святому престолі.

Більшу частину запропонованих документів склав Серджо Ґраденіґо (1886—1966), який працював в Україні у 1931—1934 роках. Він очолював віце-консульство у Харкові (згодом підвищене до рангу консульства), а наприкінці своєї місії — новостворене генеральне консульство в Києві, куди в червні 1934 року було перенесено столицю Радянської України, а відтак і консульське представництво Італії.

Уродженець міста Трієст, що тоді перебувало під владою Австро-Угорської імперії, після закінчення в 1912 році факультету словесності Флорентійського університету Ґраденіґо займався викладацькою діяльністю у рідному місті. У 1914 році втік до Італії від призову до австрійського війська, а під час Першої світової війни записався добровольцем до лав італійської армії, де відзначився хоробрістю та відвагою. Згодом перейшов на дипломатичну службу, працюючи в італійських консульських установах у Франції, Радянському Союзі та Греції (1928—1942). Високоосвічена людина і талановитий літератор, щирий патріот своєї батьківщини, активний учасник іредентизму, з-поміж усіх італійських консулів, які тоді працювали у СРСР, Ґраденіґо був, напевно, єдиним справжнім прибічником режиму Муссоліні. Він брав участь у поході «чорних сорочок» на Рим (1922), а після закінчення місії в Україні був волонтером у лавах дивізії «Тибр» в італо-ефіопській війні (1935—1936). За сумлінну службу його було нагороджено рядом цивільних і військових державних відзнак, зокрема срібною медаллю та хрестом «За відвагу», присвоєно почесні зван-

ня командора ордена «Корона Італії» та кавалера ордена святих Маврикія і Лазаря. У 1948 році Ґраденіґо емігрував до Аргентини, де займався викладацькою і літературною діяльністю. Там він мешкав до кінця свого життя.

Віце-консулом у Новоросійську був Леоне Сіркана. Римлянин, 1895 року народження, Сіркана теж брав участь у Першій світовій війні і був нагороджений срібною медаллю «За відвагу». Дипломатичну кар'єру закінчив на посаді посла в Болівії (1955—1956). У Батумі віце-консулом працював Франческо Дзассо. Він народився 1893 року в містечку Сондріо, що на півночі Італії. За фахом лікар, служив офіцером під час Першої світової війни, а згодом розпочав дипломатичну кар'єру, яку полишив у 1940 році.

Свідчення італійських дипломатів, змушених працювати в непростих умовах режимів Сталіна та Муссоліні, але здатних бути безсторонніми свідками інфернальних подій, по суті, виявилися непотрібними дуче. Останній з певних причин волів зберігати доброзичливі взаємини із СРСР. Однак часи диктаторів минають, а документи залишаються і промовляють до нащадків жертв тиранії, вчать пам'ятати про трагічне минуле заради майбутнього.

Шквал політичних і соціальних потрясінь, пережитих Україною в першій половині XX століття, не обминув стороною і представників італійської діаспори, яким добре відомі злочини тоталітарного режиму більшовиків. Не пощадили українських італійців ні голод 1921—1923 та 1932—1933 років, ні сталінські репресії 1930-х, ні депортації 1942 та 1944 років під час Другої світової війни.

Omnia tempus revelat — час виявляє все. Ця книга є яскравим підтвердженням латинського афоризму, а також того, що народи наших країн є солідарними у пошуках істини. Я переконаний, що це видання сприятиме консолідації українського суспільства, формуванню історичної пам'яті, а відтак — зміцненню демократії, побудові щасливого майбутнього, на яке заслуговує народ України.

Проф. Нікола Франко БАЛЛОНІ,
директор Італійського інституту культури в Україні,
почесний доктор Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка

До читачів українського видання «Листів з Харкова»

Багато років уже минуло відтоді, як 1987 року в архіві Міністерства закордонних справ Італії я вперше, як мені тоді здалося, виявив документи, що їх надсилали італійські дипломати в Радянському Союзі про голод 1932—1933 років та його наслідки для українського суспільства і культури. Пізніше я дізнався, що ті самі документи ще раніше знайшли отці-василіяни, через них вони дійшли до Комісії, яка вивчала голод за дорученням Конгресу Сполучених Штатів, і були долучені як додаток до звіту цієї Комісії. Тоді я саме працював над упорядкуванням їх французького та італійського видань, котрі отримали назву «Листи з Харкова»[1] від тек, в яких ці донесення зберігалися.

Ці документи примушували рахуватися з однією з найбільших трагедій європейського XX століття. Вони радикально змінили моє розуміння радянської історії, а також моє бачення минулого століття. Тому їх публікація нині в Україні сповнює мене радістю, і, гадаю, добре було б, якби невдовзі вийшли англійське та російське видання, тим паче, що ці «Листи» відразу виявилися найкращим з джерел, які були у нашому розпорядженні до 1991 року[2], і за-

---

[1] Це пояснює також те, чому я вирішив зберегти написання "Kharkov", а не "Charkiv". Див. A. Graziosi (ред.), *"Lettres de Char'kov". La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens, 1932—1934*, "Cahiers du monde russe et soviétique", 1—2 (1989); Id. (ред.), *"Lettere da Kharkov". La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932—33, Torino, 1991*; Commission on the Ukraine Famine, *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932—33, Report to Congress* (за ред. J. Mace), Washington, DC, 1988, Додаток. 1988 року було опубліковано також документи англійських та німецьких дипломатів: L.Y. Luciuk, B.S. Kordan (ред.), *The Foreign Office and the famine: British documents on Ukraine and the Great Famine of 1932—33, Kingston*; D. Zlepko (ред.), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*, Sonnenbühl. Це видання залишає бажати кращого. Див. також W.W. Isaijw, *Famine-genocide in Ukraine, 1932—33, Western Archives, Testimonies and New Research*, Toronto, 2003.

[2] Огляд наявних свідчень про Голодомор зробив D. Dalrymple у двох сміливих статтях: *The Soviet Famine of 1932—34*, "Soviet Studies", 3 (1964)

лишились такими навіть після відкриття частини колишніх радянських архівів, у яких також було виявлено документи великого наукового інтересу і цінності[1].

З огляду на це вступ, який я написав тоді, виявився застарілим. Тому замість нього я вирішив викласти підсумок[2] того великого багатства, яким були нові здобутки, що нагромадилися починаючи з кінця вісімдесятих років минулого століття, завдяки праці таких визначних вчених, як Хлевнюк, Данилов, Д'Анн Пеннер та Кондрашин, Дейвіс та Віткрофт, Івницький, Кульчицький, Мейс, Мартін, Месле та Валлен, Шаповал і Васильєв[3].

та 4 (1965). Інші свідчення були зібрані і видані у кн. Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, *The Black Deeds of the Kremlin. A White Book*, vol. 2, Detroit, 1955, *The Great Famine in Ukraine in 1932—33.*

[1] Деякі з цих документів були опубліковані у вельми цінних збірках. Серед найважливіших відзначу лише: С. В. Кульчицький (ред.), *Голод 1932—33 років на Україні: очима істориків, мовою документів,* Київ, 1990; С. В. Кульчицький (ред.), *Колективізація і голод на Україні, 1929—1933,* Київ, 1993; Ю. Шаповал, В. Васильєв, *Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ, 1932—33 рр.,* Київ, 2001; В. П. Данилов и др. (ред.), *Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД, Документы и материалы*, том 3, *1930—34*, Москва, 2003; В. П. Данилов и др. (ред.), *Трагедия советской деревни*, том 3, *1930—1933,* Москва, 2001; Р. У. Дейвис, О. В. Хлевнюк и др. (ред.), *Сталин и Каганович. Переписка. 1931—1936 гг.,* Москва, 2001.

[2] Я уклав його на основі деяких своїх недавніх праць: A. Graziosi, *The Great Famine of 1932—1933: Consequences and Implications*, "Harvard Ukrainian Studies", 3/4 (2001), pp. 157—166; Того ж автора, *Голод в СРСР 1931—1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація?,* «Український історичний журнал», 3 (2005), с. 120—131; Id., *Conseguenze e implicazioni della "grande carestia" del 1932—33*, у кн. G. De Rosa та F. Lomastro (ред.), *La morte della terra*, Roma, Viella, 2005, pp. 23—32.

[3] О. Хлевнюк, *Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы*, Москва, 1996; O. Khlevniuk [Chlevnjuk], *The History of the GULAG*, New Haven, 2004; R.W. Davies, S.G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture*, 1931—33, New York, 2004; Н. А. Ивницкий, *Коллективизация и раскулачивание,* Москва, 1996; Того ж автора, *Репрессивная политика советской власти в деревне, 1928—33*, Москва, 2000; Н. А. Ивницкий (ред.), *Голод 1932—1933 годов*, Москва, 1995; В. Кондрашин, Д. Пеннер, *Голод: 1932—33 в советской деревне (на материале Поволжья, Дона и Кубани),* Самара—Пенза, 2002; С. В. Кульчицький (ред.), *Голодомор 1932—1933 рр. в Україні, причини і наслідки*, Київ, 1993; Того ж автора, *Колективізація і голод на Україні, 1929—1933*, Київ, 1993; Того ж автора, *Україна між двома війнами; 1921—1939 рр.*, Київ, 1999; Того ж авто-

Одначе, перед тим як перейти до цього підсумку, варто сказати кілька слів про політику, яку переслідував фашизм стосовно Радянського Союзу. Це вималює контекст, у якому діяли італійські дипломати, що про них говорить у своїй передмові Нікола Франко Баллоні, директор Італійського інституту культури в Києві, який багато зробив для того, щоб українське видання «Листів» побачило світ. Публікації посприяло також Міністерство закордонних справ Італії та видавництво «Ейнауді», яким я висловлюю щиру подяку.

I. Фашизм і Радянський Союз на початку тридцятих років

Польща, Німеччина та фашистська Італія могли розраховувати на точнішу і детальнішу інформацію про те, що діялося в СРСР, ніж західні демократії. Попри свій офіційний антикомунізм, фашизм насправді продовжував прихильну до нової держави політику, яку започаткував Нітті, відновивши широку мережу консульств після формального визнання, яке сталося 1923 року[1].

Відомості, які надходили від консульств, збагачувалися інформацією, що її надавали фахівці великих італійських фірм, приміром ФІАТу, зайняті на спорудженні деяких про-

---

ра, *Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид*, Київ, 2005; В. М. Литвин (ред.), *Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки,* Київ, 2003; T. Martin, *An Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939*, Ithaca, N.Y., 2001; F. Meslé, J. Vallin, *Mortalité et causes de décès en Ukraine au XXe siècle*, Paris, 2003. Великий інтерес представляють також дослідження польсько-українсько-радянських стосунків, що їх провадить Timothy Snyder. Див., приміром, *Covert Polish Missions Across the Soviet Ukrainian Border,* у кн. S. Salvatici (ред.) *Confini*, Soveria Mannelli, 2005, pp. 55—78. Тепер чимало бібліографій про голод та Голодомор наявні у мережі. Див., приміром, *Голодомор 1932—1933. Матеріали до бібліографії,* http://www.archives.gov.ua/Section/Famine.

[1] E. Serra, *Nitti e la Russia*, Bari, 1975; G. Petracchi, *La Russia rivoluzionaria nella politica italiana. Le relazioni italo-sovietiche, 1917—1925*, Bari, 1982; Id., *Da San Pietroburgo a Mosca: la diplomazia italiana in Russia, 1861—1941*, Roma, 1993; Id., *L'Urss senza miti: la visione diplomatica*, у кн. M. Flores та F. Gori (ред.), *Il mito dell'Urss*, Milano, 1990; Id., *"Il colosso dai piedi d'argilla". L'Urss nell'immagine del fascismo*, у кн. E. di Nolfo et al. (ред.), *L'Italia e la politica di potenza in Europa*, Milano, 1988.

мислових об'єктів першого п'ятирічного плану, і знайшли уважного читача в особі Беніто Муссоліні. Це, мабуть, можна пояснити соціалістичними помилками дуче, які загострювали його увагу до того, що діялося в СРСР, і в цьому він також черпав натхнення для своїх пропагандистських кампаній на внутрішньому фронті[1]. Те, що на значній частині донесень, які приходили до Рима, включно з «Листами», є його характерні позначки синім олівцем, означає, що Муссоліні був чудово обізнаний з радянськими трагедіями.

Однак, якщо переглянути газети того часу, а зокрема числа, які виходили навесні—влітку 1933 року, ми побачимо, що заголовки, присвячені СРСР, нічого не говорили про голод, про «злочини комунізму» тощо, а лише оголошували про підписання італійсько-радянської торговельної угоди, а відтак — пакту про дружбу і ненапад. Адже донесення про жахливі події в сільській місцевості почали надходити до Рима у момент, коли італійсько-радянська дружба досягла, мабуть, своєї кульмінації у зустрічах Ґранді—Литвинов 1930—1931 років. І Муссоліні, хоч і піддавався іноді спокусі висловити своє «а що я вам казав» — приміром, тоді, коли в СРСР було арештовано кількох італійських робітників — анархістів та комуністів, які емігрували туди, щоб втекти від фашистських репресій і будувати соціалізм[2], — у своїх стосунках з СРСР вважав за потрібне прислухатися до того, що, на його думку, було міркуваннями, продиктованими італійськими державними інтересами.

Отже, на початку тридцятих років італійські газети ставилися до радянського експерименту з відносною симпатією, як до спроби — хоч і помилкової, але здійсненої в добрій вірі — вийти з кризи, притаманної західним демократіям[3]. Надходження цих донесень не спонукало

---

[1] Тому посол Аттоліко, який це знав, принаймні з 1931 року надсилав йому також довгі рапорти про сталінську пропаганду, до яких додавав примірники плакатів на тему «битви за зерно», яка відтак була проголошена й в Італії, хоч і з цілком іншими намірами, або на тему індустріалізації.

[2] Див., приміром, *Il caso Calligaris*, у "Popolo d'Italia", 8 грудня 1933 р., і *Un altro caso*, там само, 27 грудня 1933 р.

[3] Див., приміром, G. Сіосса (інженер, який керував від імені фабрики PIB будівництвом цехів з виробництва кулькових вальниць у Мос-

режим до зміни цієї лінії, яка сталася лише через кілька років з причини перемін на міжнародній арені, пронімецького вибору Італії та тиску католицької церкви.

Але навіть якби тоді так і сталося, «Листи» навряд чи можна було б використати в ідеологічній війні. Хоч це й дещо парадоксально, але можна вважати, що вони, з їх зарядом людської симпатії, з описаними в них «стражденними і переслідуваними» масами та їхніми безжалісними тюремниками, представниками жорстокої держави і жорстокого диктатора, більшою мірою належать до традиційної культури європейської лівиці дев'ятнадцятого століття, ніж до культури такого режиму, як фашизм, який сам називав себе «тоталітарним». Попри все, що можна було б до цього додати, «лиходієм» надто очевидно була держава з її апаратами, політичною поліцією, тираном, а це не могло подобатися тому, хто теж живився подібними міфами — хоча й на радикально відмінній площині і застосовуючи безконечно менший ступінь насильства та жорстокості. Можна хіба що припустити, що ці листи, а насамперед ті з них, які були надіслані після донесень про реакційний поворот у сталінізмі в середині десятиліття, «розвіяли сумніви» фашизму щодо природи сталінської диктатури, з якою в 1937 році було підписано угоду про те, що газети обох країн мають з пошаною згадувати постаті їхніх диктаторів, і через кілька місяців подібну угоду було укладено також з нацистською Німеччиною[1].

Однак, говорячи про надзвичайно високий рівень «Листів», конче треба пам'ятати, що вони відображають також чутки та настрої тих днів. Зокрема одне з донесень (документ 33) має виразно антисемітський тон, хоча відповідальність за те, що діялося, відноситься тут на карб Сталіна та його помічників. З цього приводу слід нагадати, що в той час

кві), *Giudizio sul bolscevismo*, Milano, 1934, та рецензію у непідписаному фейлетоні, опублікованому в "Popolo d'Italia", який, можливо, належить перу дуче.

[1] Міністерство закордонних справ Італії, Історико-дипломатичний архів, серія «Політичні справи» (SAP), Росія 23 та 24 (1937), теки 2 та 7. G. Hilger, *The Incompatible Allies. A Memoir-History of German-Soviet Relations, 1918—1941,* New York, 1953, p. 288.

політика фашизму була далека від антисемітизму: між іншим, в архіві засвідчено кроки, зроблені італійським послом на вимогу Рима під тиском протестів італійської єврейської спільноти, щоб він заступився перед московським урядом за переслідуваних під час антирелігійних кампаній рабинів[1].

Отже, цей антисемітизм можна принаймні почасти віднести на карб автора донесення, одначе він, найімовірніше, висловлював судження, поширені в українських містах, більшість мешканців яких тоді складали люди російського та єврейського походження. Тому, аби зрозуміти і помістити у належний контекст твердження консула Ґраденіґо, слід враховувати деякі істотні елементи.

Насамперед, донесення написане під впливом надзвичайних обставин, адже датоване воно 31 травня 1933 року, кульмінаційним моментом голоду. По-друге, до 1914 року, коли присутність українців там була нижча від 20—30%, ці міста були центрами поширення антисемітських і антиселянських почувань, які опиралися на російську спільноту. Приміром, ми знаємо, що саме в Києві на початку XX століття були написані «Протоколи сіонських мудреців», найвпливовіший текст новочасного антисемітизму[2].

Також ми знаємо, що більшість українських євреїв, переважно ремісники і дрібні крамарі, зазнали жорстокого удару від наступу на приватний економічний сектор, який поклав край непові і з цієї причини набув на західних теренах виразного етнічного забарвлення. Крім того, з огляду на глибокі релігійні почуття переважної більшості єврейських спільнот, сильного удару по них завдав наступ на місця культу, який теж почався 1929 року і однаковою мірою нищив церкви і синагоги. Утім, під час громадянської війни частина єврейської молоді стала на бік режиму і вийшла на видноту, займаючи державні посади, включно з посадами в політичній поліції, доступ до яких раніше був для євреїв закритий[3].

---

[1] SAP, Russia 2 (1931), тека 3 та серія «Дипломатичні представництва» (SRD), Посольство Італії в Москві, 146 (1932), тека 1.

[2] C.G. de Michelis, *Il manoscritto inesistente. I "Protocolli dei savi di Sion": un apocrifo del XX secolo*, Venezia, 1998.

[3] Y. Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton, 2004, pp. 173 і далі.

Крім того, під час громадянської війни стосунки між міським населенням та навколишніми селами стали ще більш конфліктними — досить перечитати під цим оглядом «Білу гвардію» Булгакова, де описано страх перед приходом Петлюри та його українців, який охопив Київ, — і такими ж вони залишилися під час короткої перерви періоду непу[1]. Колективізація і страждання початку тридцятих років ще більше розпалили цей конфлікт, підсилюючи зневагу та ворожість, з якими частина міських прошарків, ревно оберігаючи свої привілеї, нехай мізерні, які дозволяли їм вижити, дивилася, з одного боку, на українські села та їх мешканців, а з другого — на бюрократію нового режиму, а насамперед на євреїв, які в їхніх очах складали найяскравішу її частину.

Крім того, слід пам'ятати, що у складі загонів, які здійснювали реквізиції і до яких входили також українці, були люди багатьох національностей, і таку ж розмаїтість бачимо й серед жертв. Звичайно, оскільки удару було завдано саме по селу, цими жертвами — як ми побачимо — були переважно українці, але голод не милував і села, населені німецькими колоністами, російськими селянами і єврейськими родинами.

Зрештою, Сталін та його режим дуже швидко звели рахунки навіть з тією частиною єврейської спільноти, яку вони були використали і яка їх була підтримала. Лише через кілька років італійські дипломати, приміром одеський консул Джіно Скарпа, стали тлумачити у цьому ключі процеси 1937—1938 років проти кадрів в Україні. Той самий Скарпа 11 травня 1938 року надіслав, приміром, до Рима донесення під назвою «Масові арешти євреїв на Донбасі», де йшлося про поїзди, повні арештованих євреїв, яких мали вивезти, про те, що політичну поліцію «очищують від євреїв» і про заборону єврейських релігійних церемоній[2]. Це було передвістя великого переслідування, офіційно оголошеного 1949 року, коли почалася кампанія проти космополітиз-

[1] Див. мою працю *Большевики и крестьяне на Украине, 1918—1919 годы*, Москва, 1997.

[2] Див. SAP (Russia) 23 (1937), теки 1 і 29 (1938), тека 2.

му, яке досягло найвищої точки у справі «лікарів-отруювачів», але, як показали недавні дослідження, офіційно його було окреслено ще в деяких документах Центрального Комітету на початку сорокових років[1].

II. Еволюція наших знань про голод

Наприкинці 1932 — влітку 1933 року голод спричинив у СРСР десь у сім разів більше жертв за менш ніж половину часу, ніж Великий терор 1937—1938 років. Ці місяці були кульмінацією цілої низки періодів голоду, які розпочалися 1931 року, поворотним пунктом десятиліття і водночас найвагомішою подією у довоєнній радянській історії. Спричинивши п'ять мільйонів смертей (ця цифра не враховує сотень тисяч, а може, й понад мільйон тих, хто помер в Казахстані та інших місцях раніше, починаючи з 1930 року), голод 1932—33 років був також найбільшим за цілу радянську історію (як в 1921—1922, так і в 1946—1947 роках жертв було один-два мільйони) і залишив на ній політичний, психологічний і демографічний відбиток, відчутний і донині, і так само донині помітно те, як він позначився на державах-наступницях, насамперед на Україні та Казахстані.

Проте аж до 1986 року, коли Роберт Конквест опублікував свою книжку *The Harvest of Sorrow*[2], історикам ця надзвичайна подія була майже невідома. І, як ми знаємо, річ не в тім, що бракувало документів. Завдяки значним переміщенням населення у XX столітті — примусовим і добровільним міграціям, переселенням, переїздам тощо, та слідам, що їх вони залишали, — дипломатичні донесення, звіти подорожніх, спогади очевидців та свідків, голосів, які могли б говорити, було багато, аби лиш було кому їх слухати.

Під цим оглядом вельми дивує те, як мало ми про це знали і як мало цим цікавилися історики на Заході[3]. У най-

---

[1] Див., приміром, Г. Костырченко, *Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм,* Москва, 2001.

[2] Р. Конквест, *Жнива скорботи*, Київ, 1993 (але Нью-Йорк, 1986).

[3] Брак уваги не обмежувався голодом 1932—1933 років. У дослідженнях все ще, і не без причини, домінував авторитет Е. Г. Карра, який у своїх працях про 1917—1929 роки лише кілька сторінок присвятив голодові 1921—1922 років, що теж відіграв ключову роль у формуванні радян-

кращих випадках такі дослідники, як Наум Ясни і Алек Нове, говорили про *man-made famine* [штучний голод], до якого вони підходили так, ніби йшлося про якусь одну подію, але не намагалися досліджувати її глибше і не враховували її національний вимір. 1974 року Моше Левін відтворив механізми, які спричинили голод, але не став його досліджувати глибше[1]. У найгірших випадках голод ставав приводом для гнітючих, щоб не сказати ганебних, полемік, коли сам його факт заперечувався або применшувався. В СРСР, де навіть після 1956 року історики могли писати щонайбільше про «труднощі з продовольством», навіть вживати слово *голод* було заборонено. Вперше офіційно в Україні це слово вимовив Щербицький у промові з приводу 70-х роковин республіки в грудні 1987 року[2].

Ось чому книжка Конквеста, результат проекту, організованого Гарвардським інститутом українських студій, яким він керував разом з Джеймсом Мейсом[3], мала виняткове значення: вона примусила істориків зайнятися фундаментальною проблемою, підкресливши зв'язок між голодом та національним питанням і наполягаючи — цілком слушно — на потребі розглядати казахське

ського досвіду та його пізнішого розвитку, не проаналізувавши ні поведінки та долі селян, ні наслідків цього лиха для національностей, яких воно торкнулося. Дуже мало знали ми й про голод 1946—1947 років, попри ту вагу, яку надавав йому Хрущов у своїх спогадах (див. *Воспоминания — время, люди, власть*, у 4 т., Москва, 1999). В. Ф. Зима, *Голод в СРСР 1946—1947 годов: происхождение и последствия*, Москва, 1996; О. Веселова та ін., *Голодомори в Україні 1921—23, 1932—33, 1946—47*, Київ, 2000. К. К. Беркгоф нещодавно розглянув також голод у Києві, організований німцями в 1941—1942 роках. Див. його працю *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, Cambridge, MA, 2004.

[1] N. Jasny, *The Socialized Agriculture of the USSR*, Stanford, 1949; A. Nove, *An Economic History of the USSR*, London, 1969, (3 вид. 1992); M. Lewin, *Taking grain: Soviet Policies of Agricultural Procurements Before the War* (1974), у Id., *The Making of the Soviet System*, New York, 1985.

[2] Щодо обставин, які підштовхнули до вжитку цього слова, див. есей С. В. Кульчицького, *Il tema della carestia nella vita politica e sociale dell'Ucraina alla fine degli anni Ottanta*, у кн.: De Rosa та Lomastro, *La morte della terra*, pp. 431—48.

[3] Про Мейса, який згодом перебрався жити в Україну і недавно помер, див. бібліографічну примітку Federigo Argentieri у кн. De Rosa та Lomastro, *La morte della terra*, pp. 449—53.

питання окремо. Тому цілком можна твердити, що історіографія голоду та голодомору почалася саме з цієї книжки, хоча й інші науковці, приміром Максудов або Жорес Медведєв, уже раніше серйозно підходили до цієї проблеми[1]. Це тим паче виявляється слушним, якщо врахувати полеміку, викликану цією книжкою. Завдяки її набагато вищому рівню, ніж рівень попередніх дискусій, ця полеміка стосовно «голоду», іноді досить бурхлива, стала невід'ємною частиною процесу, завдяки якому історики почали усвідомлювати надзвичайний людський та інтелектуальний вимір тих подій. На Заході, а можливо, й у країнах, які входили колись до СРСР, і навіть в Україні цей процес був і ще далі може бути дуже болісним, бо він розгортається *після* того, як історична оцінка, «колективна пам'ять» про епоху вже сформувалися, *не включивши* у себе періодів голоду в Радянському Союзі внаслідок переможного зусилля радянського режиму приховати те, що діялося, а також внаслідок логіки «угрупувань», яка панувала в XX столітті в Європі, викликаючи масову сліпоту, і яку я вважаю однією з найважливіших характеристик тієї епохи. Отже, йшлося і далі йдеться про те, аби *включити* радянські періоди голоду в наше уявлення про минуле ціною цілковитої, іноді жорстокої відмови від широко розповсюджених, але далеко не правдивих образів та уявлень.

Відтак відбулася архівна та історіографічна революція 1991 року, яка дозволила швидко нагромадити нові знання і штовхнула полеміку до нового якісного стрибка, перетворивши її, з деякими сумними винятками, на серйозний науковий спір. Справжній дух пошуку, тверда моральна заангажованість, підживлювані усвідомленням неосяж-

[1] J. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Ukraine, 1918—33*, Cambridge, MA, 1983; С. Максудов (Бабёнышев), *Потери населения СССР*, Бенсон, 1989. Жорес Медведєв у свою працю *Soviet Agriculture*, New York, 1987, включив розділ про голод, де правильно відтворено його всесоюзні характеристики, але де він не торкається національних характеристик. Див. також B. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*, Edmonton, 1985.

ності трагедії у спробі її зрозуміти, надихають нині обидва табори, на які дуже схематично можна розділити позиції вчених. Отже, можна із задоволенням окинути поглядом недавно минулі роки, протягом яких висновки, зроблені Конквестом, були осмислені і почасти перевершені, і вбачати у них підставу для оптимізму.

З певною натяжкою позиції цих двох таборів можна підсумувати таким чином (посилаюсь тут на лист, надісланий мені одним молодим і талановитим українським істориком): з одного боку, це дослідники типу А, які дотримуються тези про геноцид і вбачають у голоді штучно організоване явище, метою якого було: а) розправитися з селянами і/або б) змінити (знищити) життєдайну сполучну тканину української нації, яка не давала перетворити СРСР у деспотичну імперію. З другого боку, маємо дослідників типу Б, які, вповні визнаючи злочинну природу сталінської політики, вважають за необхідне досліджувати голод як «складне явище», де вирішальну роль, поруч з намірами і рішеннями Москви, відіграла ціла низка чинників, від геополітичного становища до модернізаційних заходів[1].

III. Спроба нової інтерпретації

Гадаю, нині ми маємо у розпорядженні чимало елементів, потрібних для нової, більш задовільної інтерпретації, яка б могла врахувати і загальну, складну картину радянського режиму, і безперечну вагу національного питання[2]. Її можна вибудувати на основі чудових праць, опублікованих за останні роки українськими, російськими та західними вченими, водночас ламаючи той мур, який принаймні почасти розмежовує їхні зусилля.

На наступних сторінках я намагатимусь схематично окреслити цю інтерпретацію, ґрунтуючись на досліджен-

---

[1] З огляду на крайню схематичність цієї класифікації, я не наважуюся відносити того чи іншого автора до одного чи другого табору. Але навіть найкращі дослідження, як праці, згадані у примітці 3, с. 16, можна було б без труднощів розділити між таборами А та Б.

[2] У 1996 році в праці *Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне, 1917—1933,* Москва, 2001 (але Cambridge, MA, 1996), я вже намагався вибудувати подібну гіпотезу, але способом, який я тепер вважаю неадекватним і принаймні почасти помилковим.

нях колег, яких я вже згадав. Щоб сформулювати її, слід насамперед точно визначити її предмет. Мабуть, усім зрозуміло, що явище, з яким ми маємо справу, на рівні Радянського Союзу було б правильніше назвати *періодами голоду 1931—1933 років*, що, звісно, мали спільні причини і спільне тло, але охоплюють принаймні два явища, вага яких така ж велика, як виразна різниця між ними: казахський голод з епідеміями 1931—1933 років і Голодомор в Україні та на Кубані (регіоні, який належав до Російської республіки, але населений був тоді переважно українцями) кінця 1932 — початку 1933 року.

Чимало з минулих непорозумінь кореняться у тому, що ці дві *національні* трагедії та загальніше явище, яке було їх тлом, змішували між собою. У певному сенсі це так само, якби дослідники нацизму стали плутати нацистські репресії загалом з деякими їх окремими критичними виявами, як-от знищення радянських військовополонених або поляків чи циган, не кажучи вже про Голокост, виняткове явище, яке не можна пояснити як усього лиш один з аспектів чи елементів нацистської політики знищення, хоч воно, безперечно, становило її частину. Одне слово, були і нацистські репресії загалом, і ці «специфічні» трагедії, і належить, як це й робиться, враховувати обидва рівні, досліджуючи і явища як такі, і зв'язки між ними та загальну картину, яку вони складають.

Отже, у випадку Радянського Союзу теж доречно чітко розмежувати загальне явище і його вияви у республіках і областях країни. Але значна частина прибічників позиції А фактично зосереджується лише на Голодоморі, а чимало прибічників позиції Б міркують у масштабах Радянського Союзу. Якщо ми ближче придивимося до того, що вони насправді роблять, ми врешті виявимо, що під багатьма, хоч і не всіма, оглядами обидві групи мають рацію у своїх відповідних ділянках досліджень.

Другий крок, який слід зробити, полягає у проведенні ще одного розмежування: потрібно розділити «спонтанні» вияви голоду 1931—1932 років — лапки необхід-

ні, бо ці періоди голоду теж були, ясна річ, прямими, хоч і небажаними і непередбаченими наслідками рішень 1928—1929 років — і голод, який настав після вересня 1932 року і набув таких страхітливих форм також і насамперед унаслідок свідомих рішень керівництва (події в Казахстані розвивалися у значно відміннішому напрямку, тому я обмежусь тим, що згадуватиму їх лише при потребі і мимохідь, відсилаючи до недавніх досліджень цих подій, котрі, як мені здається, врешті наблизилися до задовільної реконструкції)[1].

Третій крок, який слід зробити, — це зібрати разом і сполучити найпереконливіші елементи гіпотез А та Б, відкидаючи їх менш задовільні сторони.

Дослідники типу А, приміром, мають рацію, коли звертають нашу увагу на національне питання. Кожен дослідник історії Радянського Союзу повинен усвідомлювати його важливість, як це усвідомлювали і Ленін, і Сталін (зрештою, перший вирішив не називати нову державу Росією, а другий, хоч спершу й опирався цьому рішенню, але не змінив його у наступні роки). Відтак слід усвідомити першопланову вагу України у цій царині. Було слушно зауважено, що після 1917 року Україна стала відігравати роль, яку в царській імперії відігравала Польща: наприкінці 1919 року Ленін, розмірковуючи про причини поразки більшовиків в Україні навесні—влітку 1919 року[2], розпочав курс на політику *коренізації*, яка досі була прерогативою найрадикальніших націоналістичних утворень, а наприкінці 1932 року, в зв'язку з українською кризою, Сталін

[1] К. Алдаджуманов и др., *Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931—33 гг.*, Алма-Ата, 1998; N. Pianciola, *Famine in the Steppe. The Collectivization of agriculture and the Kazakh herdsmen, 1928—34*, "Cahiers du monde russe", 1—2 (2004), pp. 137—192; I. Ohayon, *La sédentarisation des Kazakhs dans l'Urss de Staline*, Paris, 2006.

[2] R. Pipes, у кн. *The Unknown Lenin*, New Haven, CT, 1996, pp. 76—77, опублікував таємний проект тез про «політику в Україні», написаний Леніним у момент відвоювання республіки в листопаді 1919 року. Там Ленін, між іншим, вимагав «щонайбільшої уваги до справи національних традицій, суворого дотримання рівності української мови та культури» тощо, а також щоб «євреїв та мешканців міських центрів [великою мірою неукраїнців] тримали в залізному кулаці».

надав коренізації нового напрямку. Але принаймні до 1933 року національне питання в Україні *було* селянським питанням, і саме так думали, і цілком слушно, і Ленін, і Сталін.

Але з причин, які ми ще розглянемо, гіпотеза А не витримує критики, коли твердить, що навіть у загальносоюзному масштабі «голод» був організований («спланований») *ще до осені 1932 року*, щоб вирішити українське національне і селянське питання.

Дослідники з групи Б пропонують точне і детальне відтворення причин і загального контексту голоду на союзному рівні, у всій його складності, а тому здатні забезпечити переконливу критику гіпотези А, принаймні її найбільш спрощених версій. Одначе вони, схоже, нездатні вповні зрозуміти, а отже і включити національний чинник, тобто «зійти» із загальносоюзного рівня до рівня республік. Крім того, ці дослідники не завжди розуміють, що навіть коли Сталін сам не організовував чогось свідомо, він завжди дуже добре вмів скористатися зі «спонтанних» подій, надаючи їх плинові нового напрямку і нового значення. Найочевиднішою паралеллю є вбивство Кірова, якого Сталін, ймовірно, сам *не* організував, зате, звичайно, у «творчий» спосіб зумів скористатися з нього.

Отже, сумлінні дослідження групи Б можна застосувати до розвитку загальносоюзної кризи, одначе слід додати, що й на загальносоюзному рівні Сталін вирішив у певний момент *використати* голод, щоб зламати опір селян колективізації. З огляду на чимало чинників цей опір загалом був сильніший на неросійських теренах, де події швидко почали розвиватися у незалежних один від одного напрямках. Відтворюючи ці напрямки, можна проникнути у таємницю, яка оточувала події 1932—1933 років з самого їх початку, хоча більшовицька еліта завжди знала цю таємницю, як свідчить лист, надісланий Раскольниковим Сталіну 17 серпня 1939 року. Цей лист закінчувався так: «Рано или поздно советский народ посадит вас на скамью подсудимых, как предателя социализма и революции, главного вредителя, подлинного врага народа, *организатора го-*

лода и судебных подлогов [Раніше чи пізніше радянський народ посадить вас на лаву підсудних, як зрадника соціалізму та революції, головного шкідника, справжнього ворога народу, *організатора голоду* і судових фальсифікацій] (курсив мій, — *А. Ґ.*)»[1].

IV. Специфіка України і використання голоду у політичних цілях

Отже, що тут можна сказати? У 1931—1933 роках люди вмирали від голоду по всьому Радянському Союзові. Одначе в Казахстані та Україні, на Північному Кавказі і на Поволжі становище було непорівнянно серйознішим. За винятком Казахстану (і не враховуючи Західного Сибіру), то були найважливіші осередки виробництва зерна в країні, де — починаючи з 1927 року — конфлікт між державою і селянами за врожай був найгострішим. Крім того, принаймні починаючи від 1918—1919 років, війна між режимом і селянами (або кочовиками) набула особливо гострих рис у зв'язку з наявністю національних та релігійних чинників, які помножували її інтенсивність (натомість на Поволжі, крім значної присутності німецьких колоністів, заважили великі традиції російського селянського руху соціалістично-революційного спрямування).

Теж за винятком Казахстану, причини цього явища всюди були *подібними*: руйнівний вплив розкуркулювання, як на людському, так і на виробничому рівнях, яке вилилося у погром, що його чинила держава щодо селянської еліти; примусова колективізація, яка штовхнула селян до знищення значної частини свого інвентарю[2]; неефективність

---

[1] Раскольников, знаменитий герой громадянської війни, який служив послом у Софії від 1934 до 1938 року, відмовився повернутися до Москви і стати жертвою чисток. Його «відкритий лист» до Сталіна з'явився в «Новой России» (Париж) 1 жовтня 1939 року, через три тижні після його смерті у Ніцці. Цей лист разом з багатьма іншими матеріалами було нещодавно перевидано у кн. *Реабилитация: как это было, февраль 1956 — начало 80-х годов*, Москва, 2003, с. 420—453.

[2] В одному з рапортів ОГПУ про заготівлю зернових від травня 1929 року вже згадуються селянські протести, які вибухнули через конфіскацію хліба та інших продуктів першої необхідності у селах, які не

і убогість колгоспів; неодноразові і безжалісні хвилі реквізицій, зумовлених кризою індустріалізації, безконтрольною урбанізацією та дедалі більшим зовнішнім боргом, з яким можна було собі дати раду, лише експортуючи сировину; опір селян, які не хотіли змиритися з тим, що вони відразу назвали «другим кріпацтвом», і працювали дедалі менше, як з причини несприйняття нового устрою, так і через фізичне ослаблення, спричинене недоїданням; погані метеорологічні умови 1932 року. Тому голод, який почав уражати деякі місцевості в 1931 році (але що стосується Казахстану, кочовики вже тоді масово вимирали) і охопив значну територію навесні 1932 року, виглядає небажаним і непередбаченим наслідком політичних заходів ідеологічного спрямування, якими більшовицьке керівництво намагалося викоренити приватне виробництво товарів.

Звичайно, знаючи наслідки воєнного комунізму у 1920—1921 роках (чимало засад якого було застосовано в 1928—1929 роках), неважко було передбачити те, що відтак сталося в 1931—1933 роках. Але якщо проаналізувати походження і розгортання голоду до осені 1932 року в загальносоюзному масштабі, неможливо твердити, що голод був *бажаним* наслідком цієї політики, як іноді твердиться в гіпотезах, які представляють великий голод як явище, спеціально влаштоване, щоб придушити опір селян або щоб здійснити антиукраїнський геноцид, запланований в Москві, а то й навіть «росіянами», хоч вони, натомість, як ми добре знаємо, теж страждали від руки того ж режиму.

Але інтенсивність, хід і наслідки цього явища були, безсумнівно, суттєво *відмінними* в різних регіонах та республіках. З шести-семи мільйонів жертв (нині демографи відносять до 1930—1931 років частину смертей, які раніше відносили до двох наступних років) 3,5—3,8 мільйона загинуло в Україні; 1,3—1,5 мільйона — в Казахстані (де смертність досягла максимуму у відносному розрахунку, забравши життя 33—38% казахів і 8—9% європейців); і сот-

виконали плану здачі. Отже, режим, повертаючись і в цьому випадку до методів громадянської війни, з самого початку колективізації використовував голод, щоб карати і «виховувати» селян. У кн. N. Werth та G. Moullec, *Rapports secrets soviétiques*, Paris, 1994, p. 112.

ні тисяч на Північному Кавказі та дещо менше на Поволжі, де найбільше постраждала територія великою мірою збігалася з німецькою автономною республікою[1].

Рівень щорічної смертності на тисячу мешканців *у сільській місцевості*, який в 1926 році дорівнював 100, у 1933 році в цілій країні підстрибнув до 188,1. Але того ж таки року в Російській республіці (до якої тоді входили і Казахстан, і Північний Кавказ) він дорівнював 138,2, а в Україні — 367,7, тобто був *майже втричі більшим*. Тут в 1933 році очікувана тривалість життя при народженні впала з 42,9 року для чоловіків та 46,3 року для жінок, як було у 1926 році, відповідно до 7,3 та 10,9 року (у жахливому 1941 році, який, однак, виявляється не таким жахливим, як 1933, вона становитиме 13,6 року для чоловіків та 36,3 року для жінок). Знову ж таки в Україні середнє число 1 153 000 народжень в 1926—1929 роках зменшилося до 782 000 в 1932 році і до 470 000 в 1933 році[2].

За цією різницею в інтенсивності лежать відмінності у перебігу голоду, великою мірою зумовлені політичними рішеннями, прийнятими в Москві, які починаючи з осені 1932 року надали голодові у певних республіках та регіонах того «планового» характеру, який іноді помилково проектують також на попередній період.

Навесні 1932 року в Україні, як і в інших частинах Союзу, місцеві керівники, сільські вчителі та керівники республік помітили зростання голоду і початок масової втечі з села[3]. На початку червня, під тиском компартії

---

[1] Невизначеність цифр для України, особливо для Казахстану, зумовлена насамперед тим, що важко достеменно встановити, як на них вплинула втеча від голоду. Багатьох втікачів повернули додому помирати, інші гинули поблизу міських вокзалів, до яких їм вдалося дістатися, ще інші зуміли врятуватися, діставшись до Росії, у Закавказзя або в Китай.

[2] Максудов, *Потери*; Кульчицький (ред.), *Голодомор 1932—1933 рр.*; Davies та Wheatcroft, *Years of Hunger*; Meslé та Vallin, *Mortalité*; Е. М. Андреев, Л. Е. Дарский, Т. Л. Харькова, *Демографическая история Российской федерации, 1927—1959,* Москва, 1998; Ю. А. Поляков (ред.), *Население России в XX веке*, том. 1, *1900—1939 гг.*, Москва, 2000.

[3] Трагедію 1921—1922 років теж провістили місцеві спалахи голоду в попередню весну, 1920 року. Див. мою працю *State and Peasants in the Reports of the Political Police, 1918—1922* (в якій, однак, я помилково на-

України, яка вимагала зменшення планів закупівлі, Сталін визнав, що це таки треба зробити, хоча б з «почуття справедливості», принаймні на тих теренах, де становище було найважчим. Це зменшення, однак, було досить скромним і стосувалося окремих місцевостей, адже Молотов невдовзі офіційно заявив, що «хоч перед нами нині стоїть, особливо у зернових районах, привид голоду... плани закупівлі слід виконувати будь-якою ціною»[1]. До цього висновку штовхало також прагнення уникнути повторення у більшому масштабі хвилі міських страйків та заворушень, яка здійнялася навесні, а також потреба виконати свої зобов'язання за німецькими векселями, термін яких закінчувався між кінцем того року і початком 1933-го.

Однак у червні 1932 року, задовго до того, як частина українського націоналізму почала помилково вважати, що у голоді слід звинувачувати Росію, а отже тлумачити його в національному ключі, Сталін випрацював концепцію, яку Террі Мартін назвав «національною інтерпретацією» голоду[2]. Спочатку в приватному спілкуванні він гнівно накинувся на керівників республіки, бо вважав їх відповідальними за становище, якому вони не змогли дати раду з належною твердістю. Але вже через кілька тижнів, у липні—серпні, після конференції української компартії, яка вступила у негласну полеміку з Москвою, і на основі донесень ОГПУ, в яких українських комуністів звинувачували в тому, що вони заражені націоналізмом, у Сталіна визрів новий аналіз ситуації та її причин[3].

воджу старі, перебільшені оцінки смертності, спричиненої тим голодом), у кн. A. Graziosi, *A New, Peculiar State. Explorations in Soviet History, 1917—1937*, Westport, CT, 2000, pp. 95—107; B. Patenaude, *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*, Stanford, 2002.

[1] Цит. за: Н. А. Ивницкий, *Голод 1932—33 годов: кто виноват*, у кн. *Голод 1932—33 годов,* с. 59.

[2] Найкраще відтворення джерел «національної інтерпретації», яку Сталін дав голодові, подане у Martin, *Affirmative Action Empire*. Але й Мейс ще раніше дійшов дуже подібних висновків, зрозумівши також, що в липні 1932 року сталося щось, що вирішило долю наступних подій.

[3] Приміром, 5 серпня ОГПУ доносило, що фракції української комуністичної партії та українські націонал-комуністи «виконували вказів-

Можливо, певну роль тут відіграв останній аж до смерті Сталіна засвідчений в документах випадок незгоди у лоні Політбюро. На зборах другого серпня 1932 року хтось, можливо Петровський, який був тоді керівником української республіки, висловив свою незгоду з підготовленим Сталіним (який перебував у відпустці, а тому не брав участі у засіданні) проектом документа, що мав, відтак, стати сумнозвісним декретом від сьомого серпня про захист державної власності від польових крадіжок[1]. Відразу опісля, 11 серпня, попри недавнє підписання радянсько-польської угоди про ненапад[2], у важливому листі до Кагановича Сталін писав, що тепер Україна є «*головним питанням* [курсив Сталіна]», що партія, держава і навіть органи політичної поліції республіки заражені націоналістичними агентами і польськими шпигунами, що існує реальний ризик «втратити Україну», яка натомість мала стати «більшовицькою твердинею»[3].

Ця інтерпретація, опрацьована на базі українського досвіду, була потім поширена на козаків, у яких вбачали

ки другого відділу польського Генерального штабу». У кн. *Трагедия советской деревни*, том 3, *1930—1933*, с. 420—22, 433.

[1] Каганович писав про цю незгоду, не згадуючи прямо Петровського, у листі до Сталіна, який, можливо, ніколи не був надісланий: «Ми тільки-но зібралися, щоб обговорити проект декрету, який складається з трьох частин в дусі Ваших вказівок. Проти третьої частини вчора виступив..., але нині його не було, бо він виїхав. Сумніви, а навіть заперечення щодо другої і третьої частини висловив також..., але врешті-решт ми прийняли текст таким, як його було задумано». Друга частина засуджувала провинних у крадіжках колгоспної власності (в основному зерна) до кари смерті або, за пом'якшувальних обставин, до 5—10 років примусових робіт. Третя частина засуджувала тих, хто під'юджував селян покидати колгоспи, до 5—10 років примусових робіт. У кн.: *Сталин и Каганович. Переписка*, с. 134, 256.

[2] Угоду було підписано 25 липня 1932 року. У своїй праці *Covert Polish Missions Across the Soviet Ukrainian Border*, Snyder переконливо твердить, що хоч після військового перевороту Пілсудського в 1926 році Москва відчула себе об'єктом можливого нападу, після 1930 року Варшава була дедалі більш схильна зберігати *status quo*. Отже, цілком можливо, що — як твердить Снайдер — тільки-но влітку 1932 року цією угодою було усунено польську загрозу, Сталін відчув, що може використати її залишки, щоб позбутися потенційних ворогів і зміцнити своє становище.

[3] *Сталин и Каганович. Переписка,* с. 273—74.

ворогів режиму ще з 1919 року, коли по них було завдано удару через «розкозачення»[1], на поволзьких німців і, хоча й не так брутально, на білорусів. Тому криза спонукала Сталіна застосувати свою тоді вже добре розроблену модель профілактичних, здійснюваних за категоріями, а отже колективних репресій (які у розкуркуленні вже досягли своєї першої кульмінації) до численних національних та суспільно-національних груп, які, на його думку, становили загрозу для режиму. Проте, як доведуть пізніші події, Україна та українці далі очолювали список питань, які викликали у нього стурбованість.

Коли — як і можна було сподіватися — закупівля у регіонах, які традиційно виробляли зерно, виявилася незадовільною, для виправлення ситуації в Україну, на Північний Кавказ і в басейн Волги були послані, відповідно, Молотов, Каганович та Постишев. Рішення *використати* голод, штучно збільшивши його масштаби, щоб провчити селян, які опиралися новому кріпацтву[2], було, таким чином, прийняте восени, коли криза, спричинена першим п'ятирічним планом, досягала своєї вершини, а дружина Сталіна наклала на себе руки. Покарання було трагічно простим і зводилося мало не до фізіологічного рефлексу; до того ж воно було фактично суголосне давнім соціалістичним кліше, які таким чином набували цілком іншого значення: хто не працює, тобто хто не приймає колгоспного устрою, той не їсть. На цей винайдений ним метод Сталін натякав у своєму знаменитому листуванні з Шолоховим 1933 року. «Шановані хлібороби» Дону, на долю яких скаржився Сталінові славнозвісний письменник, розв'язали «таємну війну проти радянської влади, війну, в якій вони, — писав Сталін, перекручуючи факти, — використали голод як зброю», і за яку вони тепер розплачуються подальшим

[1] P. Holquist, *"Conduct merciless mass terror". Decossackization in the Don, 1919,* "Cahiers du monde russe", 1—2 (1997), pp. 127—62.

[2] S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994; М. А. Безнин, Т. М. Димони, *Повинности российских колхозников в 1930—1960-е годы*, «Отечественная история», 2 (2002).

триванням голоду, — таким був невисловлений висновок, до якого Сталін підштовхував одержувача листа[1].

Москва не лише відмовилася надати допомогу переважній більшості найбільш уражених регіонів аж до весни 1933 року (донські селяни теж одержали якусь допомогу лише у травні). Тоді як комісар закордонних справ Литвинов офіційно заперечував сам факт голоду у своїх відповідях на запитання іноземних дипломатів та преси, держава насправді «жорстоко боролася» (за словами Кагановича), щоб виконати плани закупівлі у цих регіонах.

Там, де «селянське питання» було складним і особливо гострим, а отже небезпечнішим для режиму, ніж національне питання, — нагадаємо, що Сталін відкрито пов'язав ці два питання у своїх творах про націоналізм і що радянське керівництво дістало підтвердження цієї гіпотези у соціальних та національних повстаннях на українському селі в 1919 році, які відтак повторилися, хоча й у менших масштабах, на початку 1930 року[2], — використання голоду було особливо безжалісним, а покарання — особливо жорстоким. За демографічними даними, в Україні смертність теж була тісно пов'язана з місцем проживання, у місті чи на селі, а не з національністю жертв. Іншими словами, той, хто жив на селі, страждав набагато більше, ніж той, хто жив у місті, незалежно від його «етнічних коренів». Але не можна забувати, що, як усі знали, попри урбанізацію попереднього десятиліття, супроводжувану українізацією, села зоставалися переважно українськими, а міста великою мірою зберегли свій російський, єврейський і — але дедалі менше — польський характер[3]. Отже, українські

---

[1] Це листування, яке знайшов Хрущов у 1963 році, див. у кн.: *Писатель и вождь: Переписка М. А. Шолохова с И. В. Сталиным*, Москва, 1997.

[2] Грациози, *Большевики и крестьяне на Украине*; Id., *Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930*, "Cahiers du monde russe", 3 (1994); L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin*, New York, 1996; *Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД*, том 3, *1930—1934*, том 1, *1930—31*, Москва, 2003.

[3] Сталіна ніколи не турбували «тріски, які летять, коли ліс рубають», якщо вжити один з його улюблених виразів. І він був, мабуть, найбільшим послідовником і практиком «статистичної» школи репресій, яка

села теж стали мішенню для заходів, спрямованих на те, щоб роздушити селян, але було й повне усвідомлення того, що сільська місцевість становила хребет нації.

Те, що, з огляду на «національну інтерпретацію», рішення використати голод набуло в Україні та на Кубані цілковито специфічних рис, підтверджується відмінністю, принаймні частковою, вжитих тут заходів від тих заходів, які вживалися у загальносоюзному масштабі, за деяким винятком земель донських козаків.

18 листопада український Центральний комітет, приведений Молотовим та Кагановичем до послуху, наказав селянам віддати жалюгідний завдаток натурою за новий урожай, який вони тільки-но одержали як платню за виконану роботу. Це рішення (неважко уявити собі, що означало його впровадження у селах, охоплених голодом) відкрило шлях до репресій проти місцевих функціонерів, які допомагали найбільш виголоднілим селянським родинам, роздаючи їм зерно. Сотні цих функціонерів було розстріляно, тисячі арештовано, часто за звинуваченням у «популізмі». Тим часом держава запроваджувала в Україні та на Кубані штрафи натурою, щоб позбавити селян ще й м'яса та картоплі, і цей захід не було поширено на Волгу, де — за винятком, можливо, німецької автономної республіки — Постишев не так суворо поставився також до місцевих кадрів (однак це менш жорстоке покарання спричинило дуже високе число померлих від голоду). Натомість деякі терени Північного Кавказу та України, де опір колективізації був сильнішим, були покарані з іще більшою жорстокістю: з місцевих крамниць забрали всі товари, які там були, навіть не сільськогосподарські, а в деяких місцевостях дійшло до депортації всіх мешканців на північ та на схід.

Таким чином голод набрав форм і розмірів, які набагато перевищили ті масштаби, яких він міг би набрати, якби все йшло природним шляхом. Хоч у плані посухи та постраждалої території він був далеко не такий інтенсив-

---

готова знищити цілі категорії, щоб забезпечити «розв'язання» реальних чи й лише потенційних або уявних проблем. Див. A. Graziosi, O. Chlevnjuk, T. Martin, *Il grande terrore*, "Storica", 18, 2000, pp. 7—62.

ний і обширний, як голод 1921—1922 років (урожай 1932 року, хоч і дуже низький, був, приміром, вищим, ніж урожай 1945 року, коли масових смертей від голоду не було), він спричинив утричі-вчетверо більше жертв з причини політичних рішень, котрі мали за мету врятувати режим від кризи, у яку він потрапив через свою власну політику, забезпечивши таким чином перемогу «великому наступові», оголошеному за чотири роки до того.

З усвідомлення того, що в Україні та на Кубані селянське питання було також питанням національним, випливало усвідомлення необхідності взятися і «розв'язати» їх обидва за одним заходом. А щоб мати певність, що це «розв'язання» буде тривким, було вирішено водночас усунути національні еліти, що їх, з огляду на політику, яку вони провадили, підозрювали у сприянні селянам.

14 та 15 грудня 1932 року Політбюро ухвалило два таємних декрети, які *лише* в Україні цілковито звели нанівець офіційну політику в національному питанні, ухвалену в 1923 році. Там твердилося, що згадана вище коренізація, як її застосовували в Україні та на Кубані, зовсім не ослабила національного почуття, а навпаки, зміцнила його, творячи ворогів з партквитком у кишені (нагадаємо, що одним з приписів коренізації було саме вербування і висування місцевих кадрів у партійні структури). Отже, селяни не були єдиними винуватцями кризи, а розділили відповідальність за неї з українським політичним та інтелектуальним прошарком.

З огляду на ці міркування було покладено край планам українізації і в Російській республіці. Декілька мільйонів українців, котрі опинилися в РРФСР внаслідок проросійських рішень у момент визначення кордонів між республіками в середині двадцятих років, були таким чином позбавлені права на освіту і друк своєю мовою та на самоврядування, якими натомість користувалися всі інші національності. На час перепису 1937 року лише три мільйони громадян РРФСР визнали себе українцями, проти 7,8 мільйона, які так себе назвали в 1926 році (але принаймні частину цього зменшення можна віднести на рахунок того, що Казахстан, який до

1936 року був автономною республікою РРФСР, був підвищений до рангу радянської республіки).

Через кілька днів, 19 грудня, подібні заходи торкнулися Білорусії, де, як і в Україні, селянське питання великою мірою збігалося з національним, а тому спричинило серйозні проблеми ще під час громадянської війни, хоча й у набагато меншому масштабі. На початку березня наступного року білоруську партію теж звинуватили в тому, що вона сприяє націоналізмові, і місцеві політичні кадри та національна інтелігенція були репресовані за цей «злочин», однак репресії були не такими брутальними і не дійшло, приміром, до відкритої відмови від «білорусизації». Це ще раз підтверджує фундаментальну відмінність у національній політиці, яка була набагато толерантнішою в Середній Азії чи в Сибіру, ніж на західних теренах СРСР, які Москва слушно вважала набагато небезпечнішими[1].

Уночі 20 грудня, на пропозицію Кагановича, українське Політбюро зобов'язалося досягти нових цілей у царині закупівлі зернових. Через дев'ять днів було оголошено, що кінцевою передумовою досягнення цих цілей є виявлення і конфіскація «сімейних запасів»[2]. 22 січня 1933 року, відразу після прибуття Постишева як нового уповноваженого Москви в Україні, а разом з ним — сотень партійних працівників з центру, Сталін та Молотов наказали ОГПУ зупинити потік селян, які тікали з України та Кубані у пошуках харчів. Вони писали, що Центральний комітет і уряд «переконані, що ця втеча, так само як минулого року, була організована ворогами радянської влади, соціалістами-революціонерами та польськими агентами, щоб агітувати на північних теренах, використовуючи селян, проти колгоспів і загалом проти радянської влади. Торік партійні, державні органи та міліція не виявили цієї контррево-

[1] Олег Хлевнюк нагадав мені про існування декретів Політбюро *О сельскохозяйственных заготовках в Белоруссии*, Политбюро от 6 декабря 1932 года, протокол № 126, с. 1, РГАСПИ, Фонд 17, опись 3, дело 912, лист 42—3 та *Об извращении национальной политики ВКП(б) в Белоруссии*, РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 917, л. 7.

[2] *Трагедия советской деревни*, том 3, *1930—1933*, с. 603, 611.

люційної змови... Повторення цієї помилки цього року буде неприпустимим»[1]. Лише наступного місяця на основі цього декрету було арештовано принаймні 220 000 осіб, переважно зголоднілих селян у пошуках харчів. 190 000 з них були відіслані назад у їхні села помирати з голоду.

Українські міста, забезпечені значно краще, ніж села[2] — хоча теж недостатньо, — були оточені антиселянськими заставами, а села були полишені голодувати. Косіор, тоді віднедавна секретар української компартії, писав до Москви 15 березня: «*то, что голодовка не научила ещё очень много колхозников уму-разуму*, показывает неудовлетворительная подготовка к севу как раз в наиболее неблагополучных районах [*те, що голодування не навчило ще багатьох колгоспників розуму*, показує незадовільна підготовка до посівної саме у найбільш неблагополучних районах] (виділення моє, — *А. Г.*)[3]. Це підтверджує припущення про те, що голод використовували, аби навчити селян коритися державі та своєму господареві.

Ці заходи супроводжувалися хвилею антиукраїнського терору, який вже мав декотрі з ознак, притаманних «масовим операціям» Великого терору 1937—1938. Таким чином, із самогубствами таких важливих керівників, як Скрипник, і таких письменників, як Хвильовий, та з початком репресій проти тисяч місцевих кадрів завершився націонал-комуністичний експеримент, породжений громадянською війною.

Тому вживання терміну *Голодомор* виглядає законним, а навіть конечним для того, щоб розмежувати загальносоюзний голод 1931—1933 років і український голод *після* літа 1932 року. Попри тісний зв'язок між ними, ці два явища насправді були фундаментально відмінними.

Те ж саме стосується і наслідків голоду — вони водночас почасти подібні і суттєво відмінні. Якщо в цілому

---

[1] *Трагедия советской деревни*, том 3, *1930—1933*, с. 635.

[2] У своїх донесеннях італійське та польське консульства в Києві говорили не про десятки, а про сотні в день померлих від голоду на вулицях і у дворах міста. Здебільшого то були селяни, яким вдалося якось дістатися до міста, подолавши міліцейські кордони. Трупи швидко прибирали.

[3] У кн.: С. Кульчицький (ред.), *Голодомор 1932—1933 рр.*

СРСР використання голоду справді допомогло подолати опір селян[1]; відкрило шлях до терору 1937—1938; завдяки підкоренню найважливішої республіки фактично дозволило перетворити радянську федеративну державу в деспотичну імперію; залишило жахливу спадщину страждання у величезній кількості сімей, яким не було навіть дозволено відправити жалобу за своїми рідними, бо голод відразу ж став головним табу радянського минулого (варто нагадати, що Горбачов теж втратив під час голоду трьох дядьків з батьківського боку, про яких він потім написав у своїх спогадах, одначе їхня смерть не перешкодила йому підтримувати режим)[2], тощо, то в Україні та в Казахстані голод мав набагато глибші наслідки. В Казахстані він глибоко пошкодив фундаментальні структури традиційного суспільства. В Україні були скалічені як тіло, так і верхівка національного суспільства, що сповільнило і спотворило процес національного будівництва. Я вважаю, що лише в цьому світлі можна пояснити, приміром, помітно слабшу, якщо порівнювати з тим, що діялося в 1914—1922 роках, присутність українського національного руху під час великої кризи 1941—1945 років (не дивно, що надзвичайними винятками були Галичина і Волинь, які в 1933-му не належали до СРСР).

V. Геноцид?

За кількістю жертв голод 1931—1933 років у різних регіонах СРСР стоїть у ряду явищ, що їх у рамках європейської історії можна прирівняти хіба що до нацистських злочинів.

---

[1] Вже 17 травня 1933 року, відвідавши терени Дону, інструктор ВЦВК доносив про деяке збільшення числа працюючих колгоспників, пояснюючи це прагненням діставати харч, який влада почала розподіляти на основі реально відпрацьованих днів. У багатьох селах, додав він, «таємну змову мовчання» було зламано: селяни, які ще декілька тижнів тому відмовлялися навіть говорити з представниками влади, почали брати участь у зборах, обіцяючи сумлінно працювати взамін за хліб. Отже, як це було в 1921—1922 роках, а навіть більшою мірою, голод врятував режим, зламавши хребет селянства (у кн. Werth та Moullec, *Rapports secrets*, p. 155). 11 липня один італійський дипломат доводив ту саму тезу, ґрунтуючись на думці деяких німецьких сільськогосподарських фахівців, які повернулися з України та з Кубані (див. документ 32).

[2] M. Gorbachev, *Memoirs*, New York, 1995, p. 27.

А перебіг подій в Україні та на Північному Кавказі, їх зв'язок як зі сталінською інтерпретацією кризи, так і з політичними заходами, які з неї випливали, показують у новому світлі його природу: *чи був український голод геноцидом?*

Очевидно, відповідь буде «ні», якщо мати на увазі голод, задуманий режимом, або ж — за ще менш обґрунтованою версією — Росією, щоб знищити український народ. Ця відповідь залишається негативною, якщо прийняти обмежене визначення геноциду як заздалегідь спланованої волі знищити *всіх* членів етнічної, релігійної чи соціальної груп, і під це визначення підпадає лише Голокост.

Але досить вузьке визначення геноциду, прийняте ООН в 1948 році до можливих актів геноциду, поряд з «вбивством представників спільноти та завданням їм серйозної фізичної чи розумової шкоди», зараховує також «*навмисне створення представникам спільноти таких умов життя, які мають на меті повне чи часткове фізичне знищення*» (виділення моє, — *А. Ґ.*). Трохи раніше Рафаель Лемкін, якому ми завдячуємо цим терміном, зауважив, що «загалом кажучи, геноцид не обов'язково має означати негайне знищення нації... Під цим терміном слід радше розуміти скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення найважливіших засад життя національних спільнот...»[1].

Якщо у цій перспективі ми замислимося над істотною різницею між рівнем смертності в різних республіках; якщо додамо до мільйонів жертв в Україні, включно з жертвами на Кубані, мільйони русифікованих українців після грудня 1932 року і мільйони селян-втікачів, які зазнали тієї ж долі після того, як прорвалися через міліцейські застави і знайшли притулок у Російській республіці; якщо врахуємо те, що внаслідок цього українське етнічне населення втратило 20—25%; якщо згадаємо, що ця втрата були зумовлена рішенням — яке, безсумнівно, було актом суб'єктивної волі — використати голод з антиукраїнською метою на осно-

[1] *Yearbook of the United Nations*, New York, 1948—49, p. 959; R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, Washington, DC, 1944, p. 82. Див. J.O. Pohl, *Stalin's Genocide against "Repressed People"*, "Journal of Genocide Research", 2 (2000), pp. 267—93.

ві «національної інтерпретації», обміркованої Сталіним в другій половині 1932 року; якщо не забуватимемо, що якби не це рішення, жертв було б щонайбільше порядку сотень тисяч, тобто менше, ніж під час голоду 1921—1922 років; і якщо врешті візьмемо до уваги знищення великої частини політичної та інтелектуальної еліти республіки, від сільських вчителів до національних лідерів, *тоді відповідь на запитання про український геноцид не може не бути ствердною*[1].

Події, що сталися наприкінці 1932 — влітку 1933 року, дозволяють загалом дійти наступних висновків.

1) Сталін і режим, який він контролював і підпорядкував своїй волі, — звичайно, не Росія чи росіяни, які самі страждали від голоду, нехай навіть меншою мірою, — у рамках наступу, метою якого було подолати опір селян, свідомо здійснювали антиукраїнську політику, спрямовану на масове знищення, наслідком якого був геноцид у вищезгаданому значенні цього терміна — геноцид, фізичні і психічні рубці від якого помітні й понині.

2) Цей геноцид був викликаний голодом, який спершу не був спричинений навмисне з цією метою, але відтак, з'явившись як небажаний наслідок політики режиму, був свідомо використаний для цього (схоже, що ще страхітливіша у відносному плані казахська трагедія була «лише» небажаним наслідком примусового осідання та байдужості білих до долі тубільців).

3) Він розгортався у контексті, створеному рішенням Сталіна покарати голодом і терором певні національні та соціально-етнічні групи, які вважалися реально або потенційно небезпечними[2]. Як вказують усі кількісні показники,

---

[1] У своїй праці *Голод 1932—1933 рр. в Україні як геноцид* С. Кульчицький теж переконливо аргументував цей висновок.

[2] У листі до автора цих рядків Олег Хлевнюк слушно зауважив, що чимало зі сталінських політичних заходів мали риси геноциду. «Яка б проблема не виринала в країні, її намагалися вирішити, застосовуючи пряме насильство до окремих, добре окреслених в соціально-культурному чи національному плані груп населення». Ці групи і те, як з ними обійшлися, від профілактичних заходів до ліквідації, були різними в різний час, залежно від внутрішнього і міжнародного становища та особистих переконань тирана. До них входили козаки, селяни, стара російська інтеліген-

з вищезазначених причин це покарання голодом і терором досягло своєї вершини в Україні, де воно перетворилося на якісно відмінне явище.

4) У цій перспективі зв'язок між Голодомором та іншими трагічними різновидами покарань і репресій 1932—1933 років певним чином нагадує вже згадуваний зв'язок між нацистськими репресіями та Голокостом.

5) Одначе Голодомор був дуже відмінним від Голокосту. У ньому *не* ставилося за мету знищення цілої української нації, його основою *не* було *пряме* знищення жертв, він був зумовлений і мотивований теоретично і *політично* — чи можна сказати «раціонально»?[1] — а не етнічно та расово, і ця його інша мотивація принаймні почасти лежить в основі перших двох відмінностей.

6) У цьому світлі Голокост є винятковим явищем, бо він є найчистішою, яку тільки собі можна уявити, а отже якісно відмінною формою геноциду. Отже, він належить до окремої категорії, але водночас є вершиною піраміди, утвореної з багатьох шарів, щаблі якої складаються з інших трагедій. Голодомор розташований близько до вершини цієї піраміди.

У висновках я розгляну деякі моральні та інтелектуальні наслідки цієї ствердної відповіді для нашого уявлення та інтерпретації історії XX століття в Європі. Але спершу я б хотів підняти деякі питання, пов'язані з голодом, які нині мені здаються невирішеними чи принаймні не вивченими адекватно.

ція та національна інтелігенція, такі «ворожі нації», як спершу поляки та німці, а відтак — чеченці та євреї тощо. Отже, Голодомор слід розглядати на цьому тлі і його можна зрозуміти лише в цьому контексті.

[1] Можна твердити, що расово мотивовані геноциди, або геноциди, засновані на теоріях змови, згідно з якими майбутнє нації або «раси» вимагає знищення іншого народу, так само мають «раціональний» характер. Зрештою, рішення знищувати теж ґрунтується на чомусь, що виглядає як «раціональне міркування». Однак я вважаю, що тут є важлива відмінність принаймні щодо типу цієї раціональності. Раціональність Сталіна була досить складною, вона включала застосування детально розроблених теорій про процес національного і державного будівництва, про поведінку селян, про можливості впливати на дійсність тощо, які природним чином коренилися у марксизмі.

VI. Проблеми, які залишаються відкритими

Хоча, залишивши в стороні перебіг давніх полемік, раніше запеклих, а нині, у світлі того, що ми знаємо, лише гротескних, можна твердити, що ми вже чимало знаємо про динаміку, яка спричинила голод, про його перебіг та безпосередні наслідки, все ж мені здається, що цього не можна сказати про його вплив на середню і довготривалу перспективу.

Отож саме до цього я хотів би привернути увагу, піднімаючи деякі питання, на які я не знаю відповіді, сподіваючись, що принаймні деякі з них є «слушними» питаннями, на які зможуть і зуміють знайти відповідь нові дослідження. Починаючи з України — але це ж саме питання стосується також нижньої Волги, Кубані, а насамперед Казахстану, тобто теренів, де голод був найжахливішим, — якою була спадщина для її населення тих семи-восьми жахливих місяців найбільшого голоду, який приніс мільйони смертей? Які зміни в колективній психології спричинила смерть стількох дітей, дружин, батьків, чоловіків, родичів, друзів? Можна легко уявити собі депресію, що звалилася на сільські родини, яким довелося оплакувати стільки смертей, часто потайки, або забувати про них (згадаймо ще раз випадок Горбачова), але скільки часу вона тривала, яких форм набувала, як вона відбилася на індивідуальній і колективній поведінці та уявленнях? Наприклад, як вплинув голод і смерть на релігійні почуття та звичаї, які, нагадаємо, тоді практикувалися вже в умовах майже цілковитої «свободи», з огляду на переслідування церков і утруднення їх спілкування з вірними.

Ті нечисленні відомості, що їх ми знаходимо у недавно опублікованих рапортах політичної поліції, не стільки відповідають на ці запитання, як породжують інші. Вони, між іншим, підтверджують те, що режим намагався будь-що перешкодити розмовам про те, що сталося, а навіть віддавати належну шану померлим. У донесенні від січня 1934 року, приміром, твердиться, що у Вінницькій області стали відправляти більше релігійних служб за «жертви голоду» і поширилися чутки про чудеса. Наприклад, в одному селі «з'явилося

двоє невідомих з іконами», які твердили, що у сусідньому селі якийсь чоловік видавав себе за померлого від голоду, який воскрес, і закликав віруючих, а зокрема жінок, які не вступили в колгоспи, щоб вони організували жалобне чування на спомин жертв голоду. Якщо вони організують таке чування, Бог простить народові його гріхи. Інакше настане новий, ще жахливіший голод, після якого не виживе ніхто.

У цих чуваннях, на яких вшановувалася також пам'ять депортованих та інших жертв радянської влади, брали участь сотні людей, посилали делегації в інші села. «У райони, заражені цими проявами, були послані оперативні підрозділи, — насамкінець говорилось у донесенні, — а органам ОГПУ були надіслані інструкції, щоб їм було покладено край»[1].

У загальнішому плані — як реагувало селянське суспільство, покликане переживати цю депресію в умовах, які, як ми знаємо, можна цілком обґрунтовано назвати — і як їх називали самі селяни — другим кріпацтвом?

А як натомість реагували міста, які були свідками і почасти — але лише почасти — жертвами трагедії? Як вплинув голод на те, як міське населення бачило свої стосунки з сільською місцевістю і стосунки в самих містах? Тут ми повертаємось до того, що ми говорили про подвійну реакцію, водночас антиселянську і антисемітську, певної частини міського населення, про що ми знаємо справді дуже мало. Чи можна припускати, що мур етнічної відмінності, який розділяв місто та село — нагадаємо ще раз, що українські міста все ще великою мірою мали російський та єврейський характер — і який лише ледь похитнувся у двадцяті роки під час прискореної урбанізації, зумовленої колективізацією та індустріалізацією, став ще міцнішим і товщим внаслідок того, як режим обійшовся з селами? Іншими словами, чи можна вважати, що події на селі примусили новоприбулих міських мешканців українського походження намагатися якнайшвидше інтегру-

[1] Цей документ було опубліковано за ред. N. Werth у "Bulletin de l'IHTP", 81—82 (2003).

ватися у міське середовище, щоб уникнути долі, яка здавалася їм жахливою і справді жахливою була?

І, врешті, як позначився голод на українському суспільстві та спільнотах, які його складали? Я маю на думці, приміром, вплив часткового знищення національної культури і її природного гумусу, яким в Україні традиційно були радше відносно заможні селяни та їхні діти, ніж незначні міські прошарки. Або особливості нової національної «еліти» (лапки тут обов'язкові), яка народилася з цих трагедій і після них і яка після 1953 року принаймні почасти відновила свій контроль над республікою. Спогади Хрущова, разом з тим, що ми знаємо про Шелеста та інших партійних керівників, дають нам змогу здогадуватися про деякі очевидні речі — про її низький культурний рівень, грубу поведінку, про її далекість від більш-менш культурного і європейського націонал-комунізму Скрипника та Шумського, але також про її пряме знання про національну трагедію, яку треба було замовчувати (з цього приводу велике враження справляють сторінки мемуарів Хрущова про події 1946—1947 років, які не могли не пробудити спогадів про те, що сталося *лише* 14 років раніше), її почуття вини, її неминуче суперечливі стосунки з Москвою.

Одначе нема сумніву, що не лише потрібно, а й дуже цікаво буде більше дізнатися і про сприйняття української історії та культури новим керівництвом та про його стосунки з Москвою. З цього приводу досить нагадати про те, що сам Хрущов розповідає як він сам ще в 1943—1944 роках сприймав Україну як землю великих жертв, яка певним чином заслуговує відшкодування, що потім втілилося — як зауважив Роман Шпорлюк — у неочікуваному приєднанні колишніх чехословацьких територій, у післявоєнній вимозі приєднання Холмщини, і врешті у «подаруванні» Криму в 1954 році; усі ці події були певним чином пов'язані не лише з імперськими амбіціями Сталіна, а й з усвідомленням того, що Україну слід якимось способом «винагородити»[1].

[1] Масе, *Communism and the dilemmas of national liberation*; Хрущёв, *Воспоминания*; W. Taubman, *Khrushchev: the man and his era*, New York, 2003.

Такими ж обширними є питання про наслідки великого голоду для радянської історії, про способи її інтерпретації і про оцінку, яка з них випливає. Тому й тут я обмежусь лише кількома питаннями. Перше питання стосується *страху* перед Сталіним, який починаючи з 1932—1933 років опанував цілу країну, від першого з його помічників до останнього колгоспника. Яке інше почуття можна мати до людини, котра задля порятунку своєї влади і розв'язання кризи, в яку потрапив режим через свою політику, була здатна за кілька місяців з холодним серцем віддати смерті мільйони осіб? Адже характер і масштаб злочину виходили за межі будь-яких моральних критеріїв, навіть тих дуже низьких, які були властиві багатьом більшовицьким керівникам, бо хоч вони були здатні розстрілювати тисячі «ворогів» (понад 20 000 осіб, приміром, за перший рік боротьби за колективізацію), але — як це видно кожному, хто уважно читатиме протокол XVII з'їзду партії в 1934 році, — їх теж приголомшила людська катастрофа, в якій деякі з них небезпідставно вже вбачали передвістя свого власного близького кінця.

А що можна сказати про культ і особисте становище Сталіна *після* голоду? Їх розвиток теж, на мою думку, нерозривно пов'язаний з цим страхом. Чи можна твердити, як я вважаю, що засвоєння образу Сталіна як жорстокого *батька*, від руки якого неможливо втекти, зробило тоді, принаймні щодо частини населення і еліти країни, вирішальний крок вперед, який передував наступному, теж вирішальному етапові, яким була війна і перемога? Одне слово, після 1933 року Сталін був уже не просто *хазяїном* серед вузького кола наближених, а батьком-господарем, обдарованим владою над життям та смертю і здатним без вагань цю владу здійснювати у небачених масштабах, тримаючи в кулаці як долю окремих людей, так і долю цілих національностей і соціальних прошарків. Чи можна, не впадаючи в психологізм, розвивати цю лінію інтерпретації, яку я вважаю найважливішою (згадаймо те, що сталося після його смерті і на його похороні, а також той факт, що

спогади Хрущова наскрізь опановані постаттю Сталіна, влади якого, можливо, зумів уникнути лише Берія)?

Як відразу зрозумів Пастернак, голод спричинив також вирішальний перехід на новий якісний рівень брехливості, яка характеризувала радянський режим з самого його народження, а відтак, після 1928 року, дедалі запаморочливішими темпами зростала разом з ним. Адже одна річ — разом з Горьким та соціалістичним реалізмом проектувати завтрашній день, в який ще дехто вірив, на дуже від нього далекий сьогоднішній день, а зовсім інша річ — прославляти «радісне життя» на горі трупів і веліти дякувати собі за нього, а отже і за нещастя та скорботу, які охопили всіх.

Як вплинуло це нестерпне розростання брехні на радянську історію? Приміром, на ній не раз глибоко позначилися усвідомлення, здогадки і ствердження правди в устах навіть таких «віруючих», як Хрущов, і багатьох перших дисидентів (я маю на увазі тих, хто народився всередині радянської системи, а не тих, хто завжди з нею боровся). Особисто я вважаю, що голод не лише зробив нерозв'язною суперечність між правдою та офіційним дискурсом, а отже заклав основу для того, щоб ця суперечність раз у раз проявлялася, але й є взірцевим прикладом ролі поступового утвердження правди під час повільного, а насамкінець нестримного занепаду устрою, який починаючи з 1985 року вже неможливо було захищати — і його справді ніхто не захищав — у міру того, як відкривалися різні сторони його минулого з ініціативи людей, які щиро хотіли цей устрій реформувати і зберегти[1].

Але голод спонукує зачепити ще одне питання, пов'язане зі спроможністю, чи радше неспроможністю радянського устрою вижити. Використавши голод у суто фізіологічному сенсі, Сталін зумів примусити селян проковтнути колективізацію, яку вони з самого початку сприймали як

[1] Звісна річ, я не тверджу, що це було причиною краху радянського режиму. Одначе невиправна природа його минулого, безперечно, ускладнила життя устроєві, який повільно задихався під вагою своїх демографічних, економічних та національних суперечностей і якого врешті вбила спроба створити для нього нове життя завдяки великим реформам.

«друге кріпацтво» (мимохідь зазначимо, що, за словами Черняєва, Горбачов, який не знав про донесення ОГПУ, де згадувалася ця оцінка, дана селянами 50 років тому, в приватних бесідах зі зневагою називав колгоспи «системою кріпацтва»[1]). Але якщо великий голод відіграв вирішальну роль в утвердженні на селі нового типу кріпацтва, значить, він також лежить в корені безперервної сільськогосподарської кризи, яка характеризувала цілу радянську історію, є причиною великої втечі з села, яку змогла стримати лише система паспортів, «смерті села», про яку стільки говорилося вже в п'ятдесяті та шістдесяті роки (ця смерть, мабуть, так чи інакше відбулася б, але напевне не таким трагічним способом), убогості, деградації та алкоголізму, які цю смерть супроводжували.

Я вже згадував роль голоду в укріпленні та підвищенні бар'єра між містом і селом в Україні тридцятих років. Але, мабуть, це було загальніше, «всесоюзне» явище, пов'язане з поневоленням і правовою дискримінацією села, насамперед через паспортну систему, які йшли з ним пліч-о-пліч. З цього погляду, мабуть, можна говорити про пізніше «відкриття» містами злиденності села, які раніше свідомо закривали на нього очі, немов таким чином прагнучи гарантувати свою непричетність до світу, про страхітливу спустошеність якого, поглиблену, зрештою, також голодом 1946—1947 років, усі знали, але саме через це не хотіли до нього належати, вважаючи за доцільне краще *забути* про нього, сховавшись за відносно великими, але в абсолютному плані мізерними привілеями, що їх надавав режим міському населенню.

Питання, яке я б хотів тут підняти, полягає в тому, як і коли це перевідкриття сільської дійсності відіграло роль у визріванні реформістських настроїв у Радянському Союзі — та й не лише там, якщо згадати Імре Надя, суперечливого героя угорського 1956 року, який у тридцяті роки був головою колгоспу в Сибіру, або ж Александра Дубчека, майбутнього лідера Празької весни, який на початку тридцятих

[1] А. Черняев, *Шесть лет с Горбачёвым*, Москва, 1993.

років на власні очі бачив «жахливі сцени на вокзалі у Фрунзе», таких самих дітей, як він, «які здавалися живими трупами, і страту через повішання киргизьких бійців»[1].

Я маю на думці Заславську та Арутюняна, яких під час проведення дисертаційних досліджень приголомшили подібні речі, а також ту величезну роль, що її відіграли «сільські» письменники слов'янських республік у відродженні національної свідомості з антирадянським спрямуванням, яка швидко поширилася, покривши всі відтінки політичного спектра, а також уже згаданого Горбачова, який наприкінці сімдесятих років порівнював колективізацію з кріпацтвом[2]. Та не забуваймо, що Маленков, Хрущов і Брежнєв теж не були байдужими до долі колгоспників і з часом скасували, хоча й почасти і з великим запізненням, головні й найодіозніші різновиди дискримінації, які їх гнобили, — приміром, відсутність права на пенсію, яка була відтак запроваджена в 1964—1965 роках після викриттів Солженіцина у «Матрьониному дворі», і систему внутрішніх паспортів (які колгоспникам були видані в 1974 році).

На завершення

Цей перелік припущень і запитань завершується, як я вже казав, деякими рефлексіями ще загальнішого характеру, але я вважаю, що вони безпосередньо пов'язані з темою великого голоду, котрий, безперечно, з огляду на свої трагічні масштаби набуває ваги, яку колись назвали б «всесвітньо-історичною».

Насамперед, гадаю, має бути ясно, що без повного усвідомлення великого голоду просто неможливо зрозуміти XX століття в Європі. Для мене це інтелектуально і морально очевидний факт, обдарований величезною силою, а отже він не може не утвердитися. Однак мине, мабуть, ще дуже багато часу, поки європейські історики вповні осмислять голод і його значення, відновивши цілісність

[1] A. Dubček, *Hope Dies Last: The Autobiography of Alexander Dubcek*, London, 1993.

[2] T. Zaslavskaya, *The Second Socialist Revolution: An Alternative Soviet Strategy*, Bloomington, 1990.

історії нашого континенту і надавши усім його частинам належної їм ваги, чим посприяють народженню нової, вищої «пам'яті» про своє минуле.

Зокрема яким чином усвідомлення перебігу і масштабів голоду та відповідальності за нього може вплинути на оцінку, яку ми, насамперед як люди, покликані дати радянському устроєві? І що можна сказати про перше покоління його керівників — групу, до якої, звісно, слід включити функціонерів, що виконували їхні рішення, вихваляючись, як писав Ґраденіґо, що вони міняють «етнографічний матеріал» на селі, але не забуваючи через це тих багатьох, які відважно відмовлялися виконувати, а навіть бойкотували політичні вказівки держави і за це були суворо покарані?

Хіба у світлі 1932—1933 років цей устрій не схожий — принаймні що стосується певної важливої фази його існування — радше на насильницьку, примітивну державу, керовану лихим тираном, ніж на модернізаційний «тоталітаризм», яку в ім'я ідеології намагається завоювати і перетворити свідомість своїх громадян?

З цього непрямим чином народжується надзвичайно важливе питання про еволюцію «тоталітаризмів» — це категорія, яку я не полюбляю, бо вона ускладнює пояснення цієї еволюції, яка у випадку Радянського Союзу є безсумнівною (з цього приводу досить порівняти Сталіна не з Горбачовим, а з Хрущовим чи Брежнєвим). Згідно з Буркгардтом, «навіть держава, яка спочатку ґрунтувалася лише на прокляттях пригноблених, з часом змушена виробити щось подібне до права та цивілізованого життя, тому що поступово нею заволодівають справедливі і цивілізовані люди... і тому що [держава може] довести свою життєздатність, лише перетворивши насильство на силу»[1].

Чи справді, якщо протягом достатньо довгого періоду часу переважає мир, можливий принаймні поступ, якщо не тріумф такої еволюції, навіть якщо історія устрою, який еволюціонує, заплямована геноцидом? Якщо це так, радянська історія могла б стати не лише тією надзвичайною

[1] J. Burckhardt, *Meditazioni sulla storia universale*, Firenze, 1985, pp. 35 і далі.

моральною притчею, якою вона вже є, але й проблиском надії у набагато загальнішому масштабі.

Але радянська історія, на щастя, закінчилася, і залишається історія незалежної України. Джеймс Мейс, який стільки зробив для вивчення голоду, твердив, що українське суспільство — постгеноцидарне, тим паче, що впродовж десятиліть не було змоги обговорювати те, що сталося, а отже якимось чином подолати травму, якої воно зазнало. Крім того, слід пам'ятати, що після неї грянули інші великі удари — терор 1937—1938 років, війна, окупація і визволення, а врешті ще один голод 1946—1947 років, — які ще більше ускладнили становище, накладаючись на спадщину голоду і змінюючи її.

Отже, Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюся, що публікація цих «Листів», багато років тому надісланих урядові, який не захотів до них прислухатися, нині спричинить те, що українське суспільство з усіма своїми складовими вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку «пам'ять», яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього. Я також сподіваюся, що дедалі глибше усвідомлення того, що діялося у XX столітті у її східній частині, допоможе всій Європі зважено віднайти спільне минуле, в якому — я певен — велика трагедія, про яку нам розповідають італійські консули, займе місце, на яке вона заслуговує. Коли це станеться, сучасні політичні розбіжності остаточно зникнуть, і Європейський Союз зможе назвати себе справді європейським.

Проф. Андреа ҐРАЦІОЗІ

Рим, 31 серпня 2006 року

ЛИСТИ З ХАРКОВА

«Листи з Харкова» — таку назву мають теки, в яких зберігається більшість опублікованих документів.

Опубліковані матеріали охоплюють не усі документи, що зберігаються в архіві Міністерства закордонних справ Італії. Зокрема варто нагадати читачеві про деякі документи, що їх включено у додаток до згадуваної доповіді Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні, №№ 2, 8, 16, 22, 23, 25, 27, 30 та 33—36. Серед матеріалів, опублікованих у нашій добірці, документи 1, 8, 11—13, 16, 19, 20, 22—25, 29—31, 34—36, 39, 42 та 49 мають особисті помітки Муссоліні. В українському перекладі, де це можливо, збережено стилістичні особливості текстів оригіналів документів, а також виправлено написання російських та українських власних назв і термінів.

1

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 334—155
Москва, 7 лютого 1930 року — VIII

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

20 січня К. Віце-консул у Новоросійську надіслав мені таке повідомлення:

«Наші співвітчизники в Грозному таємно повідомили свої сім'ї, які тут проживають, що там відбулися серйозні інциденти. У сутичках між «позбавленцями» (позбавленими права голосу, а отже і права на хлібні картки і т. п.) — селянами і горянами — та червоногвардійцями загинуло близько сотні осіб. Повстанці, які навіть мали кулемет, утекли в гори. Частину їхньої рідні, яка не змогла втекти, було арештовано і депортовано. Цю інформацію потверджує також інше джерело».

Ця новина, серйозна сама по собі і до того ж викладена напрочуд точно, не здивувала мене, бо цілком логічно, що такі знамениті своєю гордістю народи з давньою культурою, як народи Кавказу, не можуть пасивно спостерігати — як це робить зі слов'янською пасивністю російське населення — за своїм власним винищенням, яке відбувається внаслідок недавніх заходів, наказаних Сталіним. Я раніше діставав деяку інформацію про те, що заможні селяни з теренів, заселених черкесами, кабардинцями, горянами, не бажаючи зоставатися пасивними супроти спрямованої на них експропріації, озброїлися, взяли із собою свою худобу, свої родини і вирушили в гори, маючи намір там окопатися і захищатися будь-яким коштом. Радянські газети іноді згадують акти бандитизму на Кавказі, бо саме так офіційно називають ці повстання проти влади.

Два дні тому я отримав суворо конфіденційну інформацію про те, що повсталі нещодавно пустили під укіс поїзд, який звалився в яр. Учора мені трапилася нагода перевірити точність цієї інформації. Але поїзд не просто

пішов під укіс — неподалік від Владикавказа, на шляху поїзда, повного агентів ГПУ, які їхали у службових справах, вибухнула міна. П'ять вагонів звалилися в яр: але не ті вагони, в яких їхали начальники ешелону. Загинула сотня осіб.

Отже, цілком можливо, що інформація, яку я одержав від К. Віце-консула у Новоросійську, стосується власне цієї серйозної пригоди.

З того самого джерела мені дуже конфіденційно повідомили, що радянські власті, стурбовані масштабом повстанського руху на Північному Кавказі, готують каральну експедицію. Я доручив К. Військовому Аташе конфіденційно зібрати інформацію і зобов'язуюсь доповісти Вашій Ясновельможності про те, що йому вдасться дізнатися з цього приводу.

Повідомляю також Вашу Ясновельможність, що сподіваюсь отримати точні відомості про ситуацію на Північному Кавказі від кавалера Віта-Фінці[1], який днями за моїм наказом вирушив з Тифліса в ті місця, щоб спробувати захистити перед владою інтереси італійських рільників, які там мешкають і в яких було цілковито експропрійовано всю їхню власність.

В. Черруті

[SAP[2] Russia 1558 (1930), тека 1].

[1] Див. Vita-Finzi, *Diario Caucasico* цит. (*Усі примітки, якщо не зазначено інакше, належать упорядникові*).

[2] SAP — Serie «Affari Politici», серія «Політичні справи» — назва фонду у складі архівів Міністерства закордонних справ Італії.

2

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 452—479
Москва, 15 лютого 1930 року — VIII

ПОВСТАНСЬКІ РУХИ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

Моє донесення № 394/155 від 7 числа поточного місяця.

Турецький посол, з яким я конфіденційно обмінявся думками щодо відомостей, які стосуються повстанських рухів на Північному Кавказі, пообіцяв інформувати мене про все, що дійде до його відома.

Три дні тому він сказав мені, що з певного джерела дізнався, що на черкеських теренах п'ятнадцять селищ збунтувалися і збройним опором відповіли на втручання ГПУ, яке втратило сотню своїх людей. Покарання довго чекати не довелося, і воно було показовим, бо всі 15 селищ закидано бомбами з аеропланів так, що не залишилося й каменя на камені.

З огляду на подібні методи придушення, цілком зрозуміло, чому російське населення так покірливо зносить свою надзвичайно сумну долю.

В. Черруті

[SAP Russia 1558 (1930), тека 1].

3

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 559/243
Москва, 3 березня 1930 року — VIII

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В СРСР

Якщо мотузку занадто натягти, вона розірветься. До цього все йшло в СРСР, де, крім повстань на Північному Кавказі, про які я за останні тижні не раз повідомляв Вашу Ясновельможність, сталися вельми серйозні випадки в інших регіонах.

Наводжу відомості, які надійшли до мене з прямих джерел або з джерел, яким я можу цілковито довіряти.

К. Військовий Аташе, який 18 лютого вернувся з Рязані, куди поїхав був зі своїми закордонними колегами відвідати полк польової артилерії, повідомив мене, що помітив чималу стурбованість серед населення цього міста з 46 000 мешканцями, переважно селянами, через політику партії, спрямовану на ліквідацію куркулів. Йому випадково вдалося спостерігати за маршем довгої колони заарештованих, усі вони були селяни, яких, ймовірно, мали вивезти в Сибір. По обіді, яким їх почастував командир полку, що його вони відвідували, закордонних військових аташе привітали рясні оплески гурту осіб, які відразу по тому розчинилися у темряві. Це абсолютно нове явище за радянського режиму, де проповідується лише ненависть до буржуазних держав. Поки військові аташе захоплено оглядали зовнішню архітектуру історичного кафедрального собору міста, до них підійшло кілька селян і почали голосно критикувати політику режиму, звинувачуючи його в тому, що він лише нищить те, що було збудоване в минулому. Кілька міліціонерів відразу відігнали їх.

Двадцять восьмого лютого до посольства прийшов колишній австро-угорський полонений італійської національності, якого викликали у справі його повернення на батьківщину, і розповів, що йому вдалося втекти з Рязані після вельми серйозних заворушень, у яких він сам брав

участь. Незадоволення антикуркульською політикою стало таким великим, що селяни масово повстали, і до них приєдналися війська, поваливши місцеву раду, але до Рязані з Москви не забарилися прислати 500 вояків ГПУ, які здійснили масові розстріли населення.

— Згідно з відомостями, наданими одним італійцем, прибулим 28 лютого до Москви, який мешкає в місті Єйську на Азовському морі, де дислокований 26-й піхотний полк, 24 лютого там відбулися серйозні сутички між населенням та радянськими органами. Вони повторилися наступного дня, після того, як поширилася чутка, що вночі було вбито колишнього капіталіста під час обшуку в його домі і що у в'язницях збунтувалися численні куркулі та «непмани»[1], арештовані минулими днями. Опівдні на вулиці вийшли військові патрулі. Пополудні з Єйська мав вирушити ешелон з арештованими куркулями та «непманами», щоб вивезти їх до Сибіру. Населення вчинило опір, і солдати були змушені повернутися до казарм. Пізніше у стратегічних місцях було виставлено сильні патрулі, озброєні кулеметами, але демонстрації протесту тривали, спричинивши чимало арештів. Наш співвітчизник виїхав звідти того самого вечора, тому нічого не зміг сказати про подальший хід подій. Але він сказав, що місцева влада не дуже довіряє 26-му (ленінградському) полку, бо його абсолютну більшість складають селяни. Адже коли Виконком 18 лютого хотів ліквідувати ринок городини, присутні на засіданні представники полку запротестували, заявивши, між іншим, що якщо закриття ринку призведе до демонстрацій, подібних до тих, які в такій же ситуації пройшли у сусідньому місті Таганрозі два тижні тому, вони не зможуть гарантувати відновлення порядку.

— У німецькій республіці Поволжя 20 відсотків селян, що мешкають на теренах, призначених для колективізації

[1] Ця назва походить від поняття «нова економічна політика» (скорочено «неп»), що її було запроваджено більшовиками з 1921 року і згорнуто наприкінці 1920-х років. «Непман» — підприємець доби «нової економічної політики». *(Прим. наук. ред.)*

(колгоспів), було арештовано і вислано до Сибіру. На 26 лютого їх число становило 924 особи.

— В Туркменістані та Таджикистані, внаслідок заходів, ужитих проти «беїв» (місцевих ватажків), щодня дедалі більше поширюються повстання «басмачів» (кочових племен), набираючи характеру справжнього бандитизму на політичному підґрунті[1].

— В Казані з набагато більшою силою відновився націоналістичний рух послідовників Султан-Ґалієва[2] (татарського ватажка банди, яка раніше воювала з білими, а потім пристала до більшовиків, хоча й підтримувала сепаратистський пантуранський рух), що його ГПУ вельми рішуче ліквідувало кілька місяців тому.

— Політику проти куркулів роз'яснив кілька тижнів тому на великому зібранні професійних спілок один впливовий член партії, який розділив куркулів на такі п'ять груп:

1) ті, які твердо опираються розпорядженням комуністичної партії. Їх разом з родинами висилають у ліси на півночі Сибіру і використовують на роботах з вирубу і розпилу лісу. Якщо їхні сини перебувають у війську, вони підлягають демобілізації, оскільки вважаються небезпечними для армії елементами, і розділяють долю своїх батьків;

2) ті, які не так гостро виступають проти радянського уряду, але яких не можна прийняти в «колгоспи», бо вони позбавлені права голосу. Їх висилають разом з родинами у Сибір і використовують на польових роботах, але не як вільнонайманих, а під наглядом командирів;

3) ті, які не виявляють політичної активності і не становлять небезпеки. Їх разом з родинами висилають на Північ і приймають в «радгоспи» (новосформовані

[1] Про басмачів, мусульманських партизан, які на початку 1920-х років і в 1930-ті роки боролися проти радянських військ в Середній Азії, див. G. Fraser, *Basmachi,* «Central Asian Survey», VI (1987), № 1, pp. 1—73 і № 2, pp. 7—42.

[2] Про Мірзу Султан-Ґалієва див. A. Benningsen та C. Lemercier-Quelquejay, *Sultan-Galiev, le père de la révolution tiersmondiste,* Fayard, Paris, 1986.

колективні сільськогосподарські підприємства на цілинних землях);

4) ті, які підкоряються розпорядженням і володіють наділами землі на призначених для колективізації теренах, що їх вони використовують для випасу своїх стад. Їх вивозять у віддалені місцевості, де поки що колективізація не планується, і там вони одержують інші землі. Це має місце насамперед у Казахстані;

5) і, врешті, ті, яким не можна закинути нічого подібного і сини яких служать у Червоній армії або останні п'ять років працювали робітниками й довели, що вони справжні комуністи. Хоч вони й позбавлені права голосу, їх у винятковому порядку приймають у «колгоспи».

Два різні джерела, обидва добре поінформовані, запевнили мене, що кількість куркулів, яких радянський уряд планує виселити в Сибір, щоб «викоренити куркуля», за відомою фразою Сталіна, становить не менше ніж два мільйони родин[1]. Ось причина того, що на залізничній лінії Мінеральні Води—Ростов (Північний Кавказ) один наш співвітчизник нарахував за день 18 вагонів із селянами, а в Рязані К. Військовий Аташе бачив ешелони, це також пояснює той опір, який чинило населення Єйська відходові ешелонів.

Але що насправді можемо дізнатись ми, дипломати, живучи в Москві, про те, що діється в країні, яка займає шосту частину території земної кулі? Ми можемо хіба снувати припущення. А вони провадять до висновку, що впродовж минулого місяця політичне становище в цілому СРСР було, мабуть, досить серйозним, якщо радянський уряд був змушений вживати заходів, щоб виправити його.

Кілька днів тому один впливовий комуніст сказав мені, що серйозності становища заперечувати не можна і що

[1] На підтвердження точності інформації італійських джерел, нині говорять про кілька мільйонів — за період 1930—1933 рр. — депортованих родин, «що загалом становить десять мільйонів осіб, немала частина яких загинула», у Lewin, *Contadini* цит., p. 401. Вражає також своєю точністю поділ куркулів на 5 груп, наведений на попередніх сторінках. Бракує в ньому лише категорії тих, кого негайно розстріляли.

теперішня політика не зазнала жодних змін, крім деяких «коректив» в аграрній політиці.

Водночас мені доповіли, що головних керівників Кавказу терміново викликали до Москви.

З другого боку, я дізнався, що дехто думає про скликання засідання Центрального комітету партії раніше, ніж у квітні, коли воно мало б відбутися за планом. Рішення у цьому питанні приймає Сталін, але донині він його не прийняв.

Учора «Известия» опублікували велику статтю Сталіна[1], викликавши неабияку сенсацію в дипломатичних та журналістських колах, і, з огляду на її важливість, я надсилаю її Вашій Ясновельможності у дослівному перекладі разом з цим донесенням.

Не маючи змоги й не бажаючи визнати, що з огляду на вороже налаштованих селян становище може стати небезпечним, Сталін, намагаючись запобігти цьому, заявляє, що успіхи колективізації такі дивовижні і настільки перевищують найоптимістичніші сподівання, що це породжує побоювання, що вони викличуть у декого запаморочення і спонукають деяких надмірно ревних комуністів іти вперед надто швидко, ставлячи під загрозу кінцевий результат усуспільнення землі.

Після цієї преамбули, яка не відповідає дійсності, Сталін дає нові вказівки, яких всі зобов'язані дотримуватися. Головні з них полягають у тому, що методи не повинні бути однорідними, а мають відповідати потребам різних регіонів; що селян не слід примушувати вступати у «колгоспи», вони повинні мати свободу вибору; що навіть після вступу в колгосп вони далі володітимуть своїми будинками, присадибною ділянкою, великою рогатою худобою, потрібною для домашнього господарства, а також птицею, а колективною має стати лише худоба, яка перевищує потреби родини, сільськогосподарський реманент тощо.

---

[1] Йдеться про статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів», яка з'явилася в центральній пресі 2 березня 1930 року і в якій у «перегинах» у процесі колективізації було обвинувачено місцевих керівників. *(Прим. наук. ред.)*

У певному місці серед помилок надто ревних виконавців хибно сприйнятих наказів Сталін згадує навіть той випадок, коли вони хотіли розпочати колективізацію з вилучення дзвонів із сільських церков.

Одне слово, стаття Сталіна означає перегляд політики стосовно селянства, хоча й задумана так — і це цілком логічно, — щоб здаватися всього лиш роз'ясненням методів, які слід використовувати для раціонального її застосування.

Зобов'язуюсь доповісти Вашій Ясновельможності про те, як нова політика червоного диктатора вплине на настрій селянства, про реальний її вплив у практичній царині, а також про коментарі, що їх вона викличе у радянських колах.

В. Черруті

[SAP Russia 1558 (1930), тека 1].

4

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 652/273
Москва, 9 березня 1930 року — VIII

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В СРСР

Моє донесення № 599/243 від 3 числа поточного місяця. Доповнюю попереднє донесення, аби повідомити Вашу Ясновельможність, що до мене дійшло ще кілька новин, з котрих видно, який настрій панує в СРСР.

— Королівський Консул у Тифлісі 3 березня телеграмою повідомив, що з надійного джерела він дізнався, що поблизу Кутаїсі (Грузія) ГПУ здійснило арешт 150 осіб і конфіскувало 18 000 доларів іноземного походження. Приводом до арештів було побоювання заворушень навесні.

— В. о. К. Генерального консула в Одесі 4 березня переповів поширені чутки про серйозні заворушення, що виникли у селах поблизу Миколаєва, а також на околицях Одеси, внаслідок колективізації сільськогосподарських підприємств, яка здійснювалася шляхом конфіскації майна куркулів і депортації останніх на північ Сибіру. Вищезгаданий В. о. сам бачив довгий ешелон, що складався з товарних вагонів і одного арештантського вагона, який вивозив цих нещасних до Сибіру. Він також повідомив мені неперевірену новину про вбивство функціонерів-комуністів, присланих проводити колективізацію у селах Татарка, Гнилякове і Біляївка, і влада нібито мусила послати туди 100 працівників ГПУ для заспокоєння заворушень.

— Було нібито посилено нагляд за румунським кордоном, щоб не допустити втечі селян у сусідню державу. На початку березня в Одесу припливла радянська ескадра у складі крейсера «Комінтерн», трьох есмінців, двох підводних човнів і трьох базових кораблів. Вважають, що таку дислокацію було наказано здійснити у зв'язку з необхідністю вжити заходів для збереження громадського порядку.

— Було негайно видано наказ про призупинення експорту зернових — схоже, як запобіжний захід з огляду на побоювання, що через саботаж селян весняні посівні ро-

боти не зможуть проходити нормально, а це поставить під загрозу цьогорічний урожай.

— З вартого довіри джерела мене повідомили, що в Оренбурзі оголошено стан облоги.

— Згідно з інформацією, наданою мені Послом Афганістану, виступи в Туркменістані та Таджикистані, схоже, справді вельми серйозні. Повстали не лише «басмачі», тобто кочове населення, а й туркмени, які є найсумліннішою частиною населення країни.

Стаття Сталіна, яку я долучив минулого тижня до свого донесення, далі є предметом всезагальних коментарів. Її було опубліковано без відома членів Центрального Виконкому СРСР, які були здивовані не менше, ніж загал публіки, коли прочитали її в «Известиях».

Я маю обґрунтовану підставу твердити, що сама ця стаття означає справжній «відступ», зумовлений дуже серйозними відомостями, які доходили до Сталіна зі всіх куточків СРСР, а насамперед поведінкою у багатьох місцевостях червоноармійців, які рішуче ставали на бік селян, тобто родичів більшості солдатів. Конфіденційним шляхом я дізнався, що кілька тижнів тому знову було видано розпорядження про цензурування листів, одержаних і надісланих солдатами, в яких було знайдено величезну кількість критичних висловлювань, причому вельми різких, щодо політики колективізації села.

Свою статтю Сталін почав ствердженням того факту, що колективізація пройшла так успішно, що лише за 18 місяців досягла 50 відсотків. Через кілька днів «Известия» уточнили цю цифру, твердячи, що колективізацію вже здійснено на 52 відсотки. Радянська статистика знову каже неправду, адже всі добре знають, що перший етап колективізації села зазнав повної невдачі. Пізніше побачимо, якими будуть результати посівних.

Поки що колективізація худоби дала згубні результати: якщо селяни-одноосібники дуже сумлінно дбали про свою корову, то селяни-бідняки, яких приставили до худоби у колективних хлівах, дбали про корів погано, адже то не була їхня худоба, тому за кілька місяців мав місце досить високий падіж, а також загальне погіршення стану худоби.

Відразу після появи статті Сталіна куркулі пішли в «колгоспи», щоб забрати своїх корів та курей, і мені розповідали, що у місцевостях неподалік від Москви нерідко можна було побачити цілі походи, коли селяни та їхні жінки поверталися у свої хати, однією рукою ведучи корову або несучи курей, а в другій тримаючи запалену свічку за «отриману ласку»[1].

За цих кілька днів спостерігалися симптоми каяття з боку радянського уряду не лише супроти селян, а й в інших відношеннях.

Посол Німеччини, а також австрійський міністр сказали мені, що радянські керівні органи з власної ініціативи запропонували, щоб полюбовно, не вдаючись до арбітражного суду, розв'язати питання, які виникли навколо німецької концесії «Друзаґ»[2] та австрійської концесії, що належить панам Альтманам.

Маю підстави вважати, що справу «Лени Ґолдфілдс» теж буде залагоджено подібним чином.

Одне слово, стався справжній поворот, адже Сталін, мабуть, переконався, що внутрішнє і зовнішнє становище надто напружене, щоб можна було продовжувати політичну лінію абсолютної непримиренності. Іншими словами, як можна було передбачити, поки що перемогли селяни. Одначе слід далі пильно за всім спостерігати, щоб зрозуміти, з одного боку, чи поступки Сталіна невідкличні, а з другого боку, чи прірва, яка утворилася між диктатором СРСР та селянами, може бути заповнена, а чи вони й у майбутньому не пробачать більшовикам того нелюдського ставлення, якого вони зазнали.

В. Черруті

[SAP Russia 1558 (1930), теka 1].

---

[1] Про походи селян, які йшли процесіями, несучи статтю, див. Lewin, *Contadini* цит. с. 403.

[2] Німецька концесія «Друзаґ» була єдиною успішною серед концесій, що їх передбачав німецько-радянський договір від жовтня 1923 року. То була масштабна сільськогосподарська концесія на Північному Кавказі, яка опинилася в центрі регіону, враженого голодом в 1932—1933 рр. (див. з цього приводу док. 39). Згодом її довелося закрити, див. Hilger, *Incompatible* цит., с. 174 і далі.

5

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 934/378
Москва, 2 квітня 1930 року — VIII

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В СРСР

Маю честь повідомити Вашу Ясновельможність, що недавно до мене дійшли подальші новини щодо внутрішнього становища в СРСР, котрі стосуються періоду, у який можна сподіватися нормалізації внаслідок нових директив, продиктованих відомим листом Сталіна.

У своєму рапорті за № 172/20 від 28 лютого Королівський Консул у Тифлісі доповів мені, що ендемічне повстання триває. Неподалік від Єсентуків вислані проти повстанців військові підрозділи були змушені відступити, втративши своїх людей мертвими та пораненими і залишивши повстанцям два кулемети.

Один наш співвітчизник, який прибув учора з Північного Кавказу, сказав мені, що десь тиждень тому у місто Кисловодськ увійшли війська нерегулярної козацької кінноти. Уряд наказав своїм військам відступити, оскільки були випадки дезертирства (на чолі кінних козаків-дезертирів був офіцер Червоної армії), замінивши їх військовими підрозділами ГПУ. Схоже, там відбулася певна кількість сутичок.

«Куркулів», виселених з їхніх земель в районі Єсентуків, П'ятигорська, Кисловодська, Терека, звозять до залізничного вузла Мінеральні Води і вантажать у вагони з написом «Добровільне виселення» (Добровольное выселение). Перед тим їх примушують підписати заяву, що внаслідок становища, яке склалося через недавні заходи з колективізації, вони підтверджують, що добровільно виїздять у Сибір. Тих, хто відмовляється підписати, замикають у в'язниці, аж поки ті не надумаються.

Лише в районі Кисловодська у Сибір таким чином вивезли 72 родини; приблизно стільки ж сидять у в'язницях у П'ятигорську.

Перші партії вивозили в неутеплених вагонах, і на Ростовському вокзалі багатьох селян знайшли мертвими від обмороження. У Мінеральних Водах теж знайшли мертвих у вагонах, і мали місце сильні протести робітничих мас. З локомотивів, з багатьох заводів пролунали довгі гудки сирен.

З абсолютно певного джерела я дізнався, що через Самару проходив герметично закритий поїзд з депортованими селянами. Залізничники чули вигуки депортованих, які «заради Бога» просили води і хліба, бо не їли вже два дні. Залізничники попросили солдат-охоронців відкрити вагони, але ті відмовилися, кажучи, що їх усього восьмеро, а поїзд складається з 18 вагонів з 50 депортованими в кожному вагоні, і вони певні, що якщо відкрити вагони, озвірілі пасажири вб'ють їх. Тоді поїзд далі вирушив у свою сумну путь.

У своєму донесенні № 360/39 від 22 березня ц. р. В. о. К. Генерального консула в Одесі повідомив мене, що у селах поблизу Миколаєва (Баштанка) та Одеси (Дальник) сталися інші заворушення.

У Дальнику був убитий співробітник ГПУ, а його тіло жорстоко знівечено.

З Одеси вирушили загони співробітників кінної міліції, озброєних кулеметами.

Тим часом були видані розпорядження, які знов дозволяють селянам привозити у міста і вільно продавати свої вироби, — щоб заспокоїти схвильованих селян (так звані *середняки*[1] теж опираються колективізації) і водночас зарадити дедалі більшій нестачі харчів.

В. Черруті

[SAP Russia 1558 (1930), тека 1].

[1] Середняки були «середніми селянами», між куркулями та бідняками. Вони становили переважну більшість селян.

6

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 1092/430
Москва, 16 квітня 1930 року — VIII

ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ В СРСР

Моє донесення № 934/378 від 2 числа поточного місяця.

Новини, які тепер мені надійшли, підтверджують те, що я вже повідомляв Вашій Ясновельможності щодо серйозності внутрішнього становища СРСР, яке виникло головно внаслідок швидкої і насильницької колективізації сільськогосподарського виробництва. Нові директиви Сталіна, його статті, нещодавно видані декрети не зможуть, звичайно, відразу змінити становище, і колишні помилки сильно тяжіють і тяжітимуть над загальним станом економіки СРСР. Даремно звинувачувати у теперішніх нещастях нижчі державні та партійні органи, їх нерозуміння психології селянських мас. Процес ліквідації цих помилок, відповідальність за які лежить, без сумніву, більше на верхах, ніж на низах, потребуватиме чимало часу; а тим часом економічний простір і внутрішнє життя СРСР глибоко збурені, спостерігається більше ознак потрясінь, ніж впорядкування та соціального замирення.

Україна. В. о. Консула в Харкові повідомив мені у своєму рапорті від 2 квітня, що ходять тривожні чутки про становище у приміських селах, одначе перевірити їх не було змоги. Кажуть, що було послано дві тисячі військових, аби приборкати заворушення, і саме цим пояснюють надзвичайне скликання Президії ВУЦВК та Раднаркому[1], яке відбулося 1 числа поточного місяця.

У попередньому рапорті від 25 березня вказане К. Представництво повідомило мене, що лише за п'ятниці та суботи останніх тижнів того ж місяця з Харкова на проміжну станцію Архангельськ у вагонах для худоби було вивезено

[1] ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет; Раднарком — Рада Народних Комісарів.

понад п'ять тисяч осіб, серед яких майже всі селяни і чимало церковнослужителів. Депортовані походили головно з околиць Запоріжжя, Кривого Рогу, Маріуполя та Чернігова, тобто з лівого берега Дніпра.

У районах Білозерки та Первомайська посівні проходять у поганих умовах, а в Херсоні — у задовільних. Загалом, однак, можна сказати, що є певна подібність між становищем в Україні та становищем у Криму.

Крим. Полковник Де Феррарі і граф Стаффетті тільки-но повернулися з подорожі у ті місця з одностайними враженнями, і я маю честь підсумувати їх тут для Вашої Ясновельможності.

Величезна убогість, сумна безнадія — ось сірі кольори, які характеризують картину сучасного Криму. Ще похмурішою плямою на цій картині є явище безпритульних (покинутих підлітків), яке болісно вражає око мандрівника, котрий прямує із Сімферополя до Севастополя. Сотні покинутих, доведених до напівдикого стану хлопчиків та дівчаток застрибують на ходу в поїзди, аби щось украсти, заполонюють вокзали, чекають перед шинками, щоб хтось дав їм шматок хліба, нишпорять серед покидьків.

Граф Стаффетті бачив їх понад двісті у Феодосії перед єдиним злиденним шинком у місті, помпезно названим «Готель "Асторія"». Та не лише у Феодосії, а й у цілому Криму загалом становище з продовольством дуже критичне.

У Ялті є єдиний готель з назвою «Центральний», де не можна дістати навіть чашки чаю або кави.

Аристократичні вілли, як відомо, були пристосовані під санаторії для робітників, хворих сухотами, що приїздять зі всіх куточків СРСР на період лікування, який коливається від 2 до 4 тижнів.

Лікар одного з цих санаторіїв сказав полк. Де Феррарі, що все це лікування даремне, бо здебільшого хворі мають туберкульоз третього ступеня і через кілька днів перебування в санаторії помирають.

В околицях Ялти та в інших місцевостях Криму, які вони відвідали, граф Стаффетті і полковник Де Феррарі

спостерегли, що посівні проводять з великою нехіттю і в деяких місцях вони ще не здійснені.

Всупереч широко розголошуваним пропагандистським публікаціям, тракторів дуже мало. Вони не бачили сільськогосподарських машин, а лиш зрідка якийсь примітивний плуг та борони, що їх тягнули коні.

Боротьба проти «куркулів» у Криму теж у повному розпалі, і депортації тривають далі. По дорозі Феодосія—Карасубазар граф Стаффетті зустрів валку з близько двохсот депортованих; це були чоловіки від 25 до 50 років, переважно селяни, оточені солдатами з гвинтівками на плечі та багнетами напоготові. Серед них було видно семеро чи восьмеро попів. З Керчі за останній час було вивезено до Сибіру близько 2000 осіб у герметично закритих вагонах, до яких було причеплено табличку з написом «Добровільне виселення»; сумна іронія, яка нікого не може обманути.

Ці ешелони нещодавно бачив у Сибіру також один мій знайомий угорець, який прибув з Шанхая. Він сказав мені, що під час подорожі бачив на різних станціях 3 поїзди, кожен з яких мав 45 вагонів, під конвоєм військових з ГПУ. Та сама людина сказала мені, що їй вдалося вільно поговорити з одним із машиністів поїзда, угорцем за національністю, який сказав йому, що ніхто не може собі навіть уявити серйозності заворушень, які сталися минулими місяцями в Сибіру і були нещадно приборкані військовими з ГПУ. Крім того, вищезгаданий машиніст сказав йому, що поїзди з депортованими селянами прибувають безперервно один за одним з усіх куточків СРСР (і серед них, як розповів мені Посол Німеччини, є чимало німців).

В. Черруті

[SAP Russia 1558 (1930), тека 1].

7

Віце-Консульство Італії в Харкові — СРСР
Харків, 30 серпня 1930 року — VIII

ЕПІДЕМІЯ ТИФУ В УКРАЇНІ

Фактичні санітарні умови у містах та селах України за останній час погіршилися. Це зумовлено не лише браком води, каналізації тощо, а й тим, що жодної уваги не надається гігієні у помешканнях, на заводах і фабриках, у громадських місцях, а також в установах. Як наслідок таких умов і в 1929-му, і в поточному році було засвідчено значне збільшення захворюваності на тиф, яке примушує владу вжити енергійних заходів, щоб уникнути подальшого поширення цієї епідемії. Протягом 1929 року було зафіксовано 51 845 випадків зараження проти 30 544 у 1928 році, а вже у першу половину 1930 року було зафіксовано 12 410 випадків захворювання на висипний тиф проти 7 777 у 1929 році. Слід також взяти до уваги, що захворюваність на цю недугу майже завжди найбільше зростає у перші місяці осені.

Вищезгадане збільшення було зафіксоване зокрема у Донбасі, де відсоток заражених висипним тифом від 1925 року і далі постійно зростав, а в 1929 році досяг величини 40,0 на 10 000 мешканців, тоді як середня цифра на цілу Україну становить лише 16,8 на 10 000 мешканців.

Щоб зупинити цю епідемію і привернути увагу населення до необхідності дотримуватися правил гігієни, вживати санітарних заходів і дбати про чистоту загалом, було вирішено, що від 1 вересня до 1 жовтня, на розсуд районного виконавчого комітету, в цілій Україні має проводитися так званий місяць чистоти. Під час цього місяця буде проводитись перевірка помешкань, заводів, фабрик, громадських установ, кухонь тощо.

[SAP Russia 1558 (1930), тека 1].

8

Віце-Консульство Італії в Харкові — СРСР
Харків, 18 лютого 1932 року — X

ВІДОЗВА, НАДІСЛАНА ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА ПОЛЬЩІ НЕВІДОМИМИ ГРОМАДЯНАМИ СРСР[1]

Числа 15 поточного місяця у скриньці для листів, адресованих Генеральному консульству Польщі в Харкові, розміщеній назовні особняка, який воно займає, було знайдено рукописну відозву, призначену, очевидно, для цього консульства, хоч на ній не було жодної адреси.

У відозві говориться:

«Ми, росіяни, вирішили звернутися до вас, людей з інших країн, за допомогою. Ми не певні, що цей лист дійде до ваших рук, а тому не можемо підписати його, бо якщо він опиниться в інших руках, то потрапить до «вільної» цензури «країни Свободи», а тоді — прощавай, життя, прощавайте, рідні. Наступні слова просякнуті глибокою щирістю. Ми просимо вас передати їх вашим співвітчизникам в ім'я сотень тисяч тих, хто думає так, як ми.

---

[1] Подібні відозви у ті місяці дійшли аж до Америки. Зокрема одна з них, наведена у доповіді Комісії з вивчення голоду в Україні, с. 152, датована 24 червня 1931 року і адресована «Президентові, Сенатові і всім американським громадянам», починається так: «Будь ласка, будьте такі добрі і прийдіть нам на допомогу в ім'я людяності і братерської любові... У нас відібрали все, а тепер примушують працювати голими на бурякових полях, а тих, хто не йде працювати, штрафують, хоч вони голі й виснажені, і вони мусять платити від 10 до 100 рублів за кожен день відсутності. У нас забрали наш одяг і нашу худобу і все те, що ми мали, і залишили нас безпритульними. Ми спимо там, де можемо, на руйновищах наших домівок, а зранку нас ведуть, наче худобу, на цілий день збирати буряк. У хатах повно людей, голих і голодних, які не тримаються на ногах і не можуть працювати, тому їх надовго замкнули в тих хатах, і багато з них умирають з голоду». Лист, датований 2 липня 1931 року, написаний каліченою російською мовою і одержаний Державним департаментом, після звернення до американської влади з подібною відозвою і заклику будь-яким способом втрутитися, описує переживання селян, яких вивезли на шахти, майже тими самими словами, які були вжиті у листі німецьких менонітів, що міститься у документі за номером 46.

Вони — такі ж, як і ми, але більше придушені, залякані, а тому неспроможні дати про себе знати, хоча б так, як ми, листом. Над ними остаточно завис похмурий, мовчазний, смертоносний терор, що його непорівнянними методами зуміла витворити «країна Свободи», щоб потім побудувати соціалізм, який мав би дати цілому світові оце саме наше щастя, яке ви можете щодня спостерігати. А тим часом на кожному кроці ви бачите обіцянки, успіхи, перемоги і чудове життя, яке ми ось-ось здобудемо. Але чи можливо, щоб нам усім судилося загинути, а до вас ніколи не дійде слово правди? Що ви ніколи не знатимете істинної картини повільної фізичної смерті сотень тисяч людей, які морально вже померли, бо не мають відваги навіть обмовитися про будь-що, чого не сприймають і не схвалюють наші кати, кати російського народу, а невдовзі, можливо, й цілого світу. Коли ви бачите, як по місту ходять так звані люди, це ілюзія; то не люди, а перелякані маріонетки, які бояться власної тіні і власних слів. Син боїться зради з боку батька, а батько — сина. Терором було досягнуто страхітливої дисципліни, і нас довели до загіпнотизованого стану, який примушує нас робити все те, що веде до загибелі нашого ближнього. Ми все робимо наче уві сні, аби лиш жити, а отже добровільно дедалі більше занапащаємо себе. Адже саме добровільно ми купуємо позикові облігації та лотерейні квитки, добровільно страждаємо від голоду, а навіть живемо голодом, добровільно стаємо в «черги» за цим злиденним пайком, простоюючи у них цілими днями, і добровільно віддаємо свій одяг, свій дім, останній пуд зерна. Так само добровільно вирушаємо з малими дітьми, жінками і тим мізерним скарбом, який нам дозволяють взяти із собою, на примусові роботи, валити ліс. Адже тут нема нічого примусового; усе добровільне. Авжеж, так воно і є. Але доки так буде? Значить, люди, які живуть по той бік кордонів, не помічають «переможних» подвигів соціалізму? Не бачать нашої «відбудови», задумів великого П.П.?[1] Не знають, на якому фундаменті

[1] П'ятирічного плану.

споруджується тут усе? А в нашій пресі безнастанно співається слава! Але ми розуміємо, що для тих, хто зовні, все виглядає спокійним. І все ж цей спокій — це спокій людини, що сидить на тонкій гілляці, яка хитається і ось-ось зламається і скине нещасного вниз на землю, наїжачену шпичаками. Авжеж, у такій ситуації людина сидить спокійно, але чому? Бо якщо вона відкриє рота, якщо зробить найменший порух, їй загрожує найгірша зі смертей. Але минуло вже 14 років, і люди, які живуть по той бік кордонів, уже, безперечно, забули про нас.

Яка основа нашої «відбудови»? Її складають біль, кров, трагедії, сльози, страхіття, крики вмираючих. Тож хіба може світ терпіти те, що діється тут, залишити нас напризволяще в руках у цих розбійників? Це дійсність чи страшний сон?

У селах шибки порозбивані, хати напіврозвалені. Їх щомісяця продають на торгах після того, як кожного разу з них виселяють нового власника, якого вивозять на примусові роботи. Можна сказати, що й людину теж продають, продавши її будинок, адже її разом із жінкою і дітьми вантажать на потяг, де нема навіть місця, щоб сидіти, і під сильною охороною висилають далеко на Північ, поза межі Європи, у ліси, на шахти, у болота. Там ці невинні винуватці вмирають тисячами, не знаючи, якої провини вони допустилися. Тих нечисленних людей, які залишилися в селах, позбавляють усього, до останньої сорочки. Знімають у них черевики з ніг, піджак — з плечей, сорочку — з тіла. У них відбирають останній фунт хліба, схований на горищі, забирають весь одяг і білизну. Може, ви гадаєте, що ми розповідаємо вам байки? Підіть на базар, на будь-який базар, підіть на залізничні станції і побачите. Побачите тисячі осіб, які з міста несуть трохи хліба у села, продавши останні речі, врятовані від урядових бандитів. Згодом, коли все закінчиться, на них чекає смерть. Перша-ліпша людина, яку ви спитаєте, може підтвердити вам те, що ми говоримо. Але треба бути артистами, щоб оповісти і описати вам усе. Треба було б, щоб іноземна делегація приїхала перевірити наші слова. Але вам ніколи не дозволили б

приїхати, а якщо й дозволили б, то показали б, як вони вже показують тим з вас, хто живе тут, спеціально приготовані бутафорські сім'ї у добре умебльованих помешканнях, або ж зразковий колгосп, де селянин їсть обід з трьох страв. Але не показали б нещасних, обібраних в усьому, пошматованих, зголоднілих і розчарованих. І хто ж герой цієї колосальної трагікомедії, яка ось-ось стане всесвітньою, хто є її ватажком і катом? Сталін.

Ми усвідомлюємо, що, цілком можливо, ця наша відозва, навіть діставшись до вас, залишиться марною і не прискорить кінця нашим тортурам. Але послухайте наш розпачливий крик: врятуйте нас, врятуйте нас, врятуйте нас, і разом з нами ви врятуєте людство від безпрецедентного насильства, яким є цей щоденний грабіж. Врятуйте наших дітей від остаточної моральної розрухи. Вони вже готуються загинути заради Суспільства та Людства, заради продуктивної праці, адже їх звели до автоматів, думка і воля яких цілковито атрофувалися. Врятуйте нас від повного морального і фізичного убозтва. Подумайте, що, в обмін на наші сльози і кров, щороку виростають нові посіпаки цього божевілля, а тому дедалі важче буде боротися проти них.

Ми немов зав'язані в мішку і не можемо розв'язатися самі. Допоможіть нам. Ми готові крокувати пліч-о-пліч з тими, хто захоче бути нашими рятівниками[1]. Ми готові всипати квітами їхній шлях; ба більше, ми готові кинутися їм під ноги, щоб вони крокували по наших тілах. Краще померти під ногами визволителя, ніж ката. Пройдіть по наших тілах, але врятуйте наших дітей.

Наші позірні успіхи, оспівані пресою, не що інше, як брехня. Не вірте у машкару спокою, яку насадили нам наші кати і яку ми змушені носити. Ми комуністи лише тому, що таку машкару нам прибили багнетами до обличчя. Якщо цей лист дійде до вас, скажіть, що робітники

[1] Тут відозва, хоч відкрито й не адресована Польщі, набуває, безсумнівно, політичного характеру, оскільки її кинуто в скриньку консульства цієї республіки. *(Прим. віце-консула)*

і селяни просять зробити перевірку. Але нехай зроблять її там, де вони хочуть, а не там, куди їх заведуть. Хай поїдуть у села, хай розпитають першого-ліпшого робітника або селянина, якого зустрінуть. Якщо вони зможуть на власні очі все побачити, скласти собі уявлення, це буде для нас першою призвісткою нашого спасіння. Зірвіть машкару, яку ми змушені носити, розв'яжіть мішок, у який ми зав'язані.

Наше прокляття тим країнам і тим людям, які приїздять сюди як спеціалісти і постачальники машин[1]. Таким чином вони пришвидчують нашу, але й свою згубу, а прибуток, який вони тут одержують, складається з останніх крихт хліба з наших домівок, складається з наших сліз, складається з нашої крові, з праці невинних винуватців на довічному ув'язненні, з одягу, відібраного у російських дітей, які залишились голі, з усього того, що забрано у наших зруйнованих, знищених родин.

Нас, тих, хто пише ці рядки, багато, але ми представляємо мільйони, які благають у вас спасіння. Зробіть так, щоб цю відозву зрозуміли у світі і щоб люди, які мають ще якесь людське почуття, врятували нас від цього страхітливого життя.

---

[1] У промовистому листі, залишеному влітку 1931 року в Посольстві Італії для Максима Горького, який повернувся в СРСР, щоб співати хвалу диктаторові, і в ті дні написав статтю, де вибачався перед іноземними трудівниками за недисциплінованість і невмілість їхніх російських товаришів, кілька робітників заводу «Красное Сормово» обурювалися тим, що прірва відділяє їх від іноземців, «котрі їдять білий хліб», і на закінчення написали: «Волга весною не затоплює так поля, як страждання затопили російський народ в 1929, 1930 та 1931 роках» (у SAP Russia 1 (1931), тека 1). У загальнішому плані, ненависть, яку відчували тоді радянські робітники і селяни до іноземних робітників і фахівців, що прибували в країну, аби допомагати планам режиму, ненависть, яка вибухне через кілька років у чистках, коли режим дасть зелене світло ксенофобії, широко підтверджується, між іншим, у спогадах самих іноземних робітників, які часто-густо приїздили в СРСР, щоб допомагати своїм радянським братам «будувати соціалізм». Варто додати, що часто-густо ці іноземці, вражені пережитим, робили у своїх спогадах саме те, про що у цій відозві їх і просили, — розповідали про трагедії, спричинені колективізацією та індустріалізацією. Див. з цього приводу документ 29 та Graziosi, *Foreign* цит. та *Visitors* цит.

Все, що пише преса, брехня. У селах ми помираємо з голоду. Худоба і коні здихають від браку кормів. У людей забирають усе до останньої копійки. Сльози наших жінок і дітей, разом з нашими сльозами вдячності, відплатять вам.

Досить тільки виїхати за межі Харкова, щоб переконатися в істинності того, що ми тут виклали.

Не думайте, що цього листа написали люди, які втратили щось через революцію. Ми — це кілька бідних сільських учителів, кілька робітників, що походять з убогих родин, і група селян, і пишемо вам те, у чому ви, якщо захочете, зможете переконатися. Врятуйте нас, і ми будемо з вами. Дайте нам Вождя і звільніть нас, якщо не заради нас самих, то заради наших дітей. Зробіть так, щоб цей наш лист зняв полуду з очей у світу. Благаємо вас заради наших дітей, врятуйте нас.

Але якщо цей наш лист потрапить до ваших рук, о сторожі «країни Свободи», проклинаємо вас, кати зруйнованої Росії, нищителі родин, убивці дітей; раніше чи пізніше істина вийде на поверхню.

Ми впевнені у нашому спасінні, а якщо не в нашому, то у спасінні наших дітей. Воно вже близько, воно для тих, хто виживе. Вони будуть вашими суддями. Ваш вирок уже підписано, бо ви ніколи не зможете залякати або розстріляти всіх, і жахіття, у які ви кинули все населення Росії, назавжди зроблять вас об'єктом огиди цілого світу».

З найглибшою повагою

К. Віце-консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

9

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 965
Москва, 23 лютого 1932 року — Рік X

СТАНОВИЩЕ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Недавні рішення, якими радянський уряд розпорядився, щоб колективним і державним підприємствам виділили з державних резервів 10 мільйонів центнерів зернових, а також рекомендації діяти обережно при перетворенні виробничих кооперативів (*артілей*), де прибуток від праці залишається індивідуальним, на сільськогосподарські спільноти, де прибуток усуспільнений, слід розглядати у контексті реальних серйозних труднощів, на які наштовхується колективізація в сільському господарстві.

Адже якщо минулого року вона проходила такими швидкими темпами, що аж перевищила прогнози партії, це було радше наслідком силових ривків, ніж поступовим розвитком, спроможним стабільно і переконливо для селян внести перетворення у загальні умови радянського сільського господарства.

Логічно, що реакції, нехай навіть пасивної, — якій надає перевагу інстинкт російського народу, — не довелося довго чекати також тому, що важко було сподіватися, що такі широкі маси на такому низькому культурному рівні зможуть зрозуміти те, що справді було слушне в системі колективізації, застосованій на велетенських, незайманих просторах Росії.

Такі суто випадкові чинники, як посуха та інші, які прямо не стосуються сільськогосподарського питання як такого, приміром, дезорганізація транспорту і труднощі переміщення робочої сили, а також чинники, зумовлені застосуванням знарядь, досі невідомих цим рільникам, сприяли реакції, яка з самого початку жнив, як я колись доповідав, набрала форми опору закупівлі зерна, припинення роботи, самовільного розподілу продуктів праці серед членів колективу і загалом невиконання державних директив.

Те, що зберегти одержані результати можна, лише доклавши зусиль, відчував і Сталін, який торік, вгамовуючи ентузіазм тих, хто хотів би продовжувати колективізаційну політику на селі, проголосив щодо 50 відсотків колективізованих земель: *hic manebimus optime* (на цьому й зупинимось). Відтоді і надалі преса, а також керівники у своїх промовах ніколи не забували зауважувати, постійно і бурхливо нападаючи на «куркулів», що ситуація в сільському господарстві ще далеко не є остаточною.

Я вже повідомляв, що газети не раз підкреслювали, як часто в колгоспах оживав — і набагато серйозніше, бо спільно — дух, який був властивий окремим селянам і який тут називають «куркульським духом», тобто почуття власності разом з усіма його атрибутами і правами, протиставляючись тому, чим була сільськогосподарська колективізація[1]. Характерними у цьому плані були твердження щодо цього питання, висловлені найважливішими учасниками недавньої Всесоюзної партійної конференції[2], серед яких Голова Ради Народних Комісарів Молотов[3], і це ще раз показує, що це питання становить одну з найбільших політичних та економічних проблем режиму.

Та незалежно від висновків, що їх нам дозволяє зробити цей стан нервозності і страху, весь час присутній в Уряді та в громадській думці з приводу сільськогосподарського питання, іноді виринають значущі факти, які, попри те, що вони стосуються лише деталей, кидають світло на становище, хоч воно дуже неясне, з огляду на вимушений брак статистичних даних та офіційних відомостей.

---

[1] Підтвердження видатних інтуїтивних здібностей Аттоліко див. у Lewin, *Storia*, цит., с. 197—98.

[2] Йдеться про XVII партконференцію, що відбулась у Москві 30 січня — 4 лютого 1932 року. *(Прим. наук. ред.)*

[3] *В'ячеслав Молотов* (1890—1986) — член партії з 1906, член Політбюро (Президії) ЦК ВКП(б)—КПРС в 1926—57 роках. У 1930—41 роках — голова, в 1941—42 — заст. голови, в 1942—46 — 1-й заст. голови РНК, в 1946—53 — заст., у березні 1953 — червні 1957 — 1-й заст. голови Ради Міністрів СРСР, в 1939—49, у березні 1953 — червні 1956 — нарком (міністр) закордонних справ СРСР. *(Прим. наук. ред.)*

Кілька днів тому, приміром, кооперативний магазин у Петровському парку в Москві п'ять днів був без хліба: недоліки розподілу, можна б сказати; але нема сумніву, що якби борошна було вдосталь, цього б не сталося або це тривало б лише один день.

Ціна борошна на вільному ринку в провінції іноді досягає надзвичайно високого рівня (аж до 70 рублів за пуд), як я вже мав нагоду повідомляти у моїх недавніх донесеннях щодо достовірності повідомлень від наших співвітчизників, які проживають в Росії і перебувають тут проїздом.

К. Консул у Харкові передав мені шматочок хліба, який тепер їдять в Україні, і я долучаю його сюди[1]. Важко собі уявити, що якість продукту, такого важливого для режиму харчування, якого дотримуються тепер в СРСР, була б такою поганою, як видно з цього шматочка хліба, якби виробництво зерна в цьому році не було низьким і якби його могли раціонально розподілити. І варто також додати, що цього року (з причин надто відомих, щоб треба було їх тут повторювати) цю нестачу не можна, звичайно, пояснити експортом за кордон.

Складається враження, що істина, хоч і важко її помітити, криється в реальних умовах занепаду, в який кинула колективізація російське сільське господарство, надто патріархальне, щоб без згубних наслідків витримати ін'єкцію модернізації, зроблену йому усуспільненням.

З рапорту пана Клоделя, Посла Франції у Вашингтоні, підсумок якого я надсилаю в іншому донесенні, випливає, що продуктивність одержавлених і колективізованих підприємств, за відомостями, наданими йому федеральним Урядом, становить 5 бушелів на гектар. Я вважаю, що ця цифра, у світлі якої радянське виробництво виглядає просто сміховинним, неточна, також тому, що вона, схоже, ґрунтується на відомостях, одержаних з Риги, відомого центру антисовєтизму. Але, відвідавши державне підпри-

[1] Ці шматочки хліба загубилися, але в архіві зберігаються інші шматочки хліба, надіслані зі Східного Сибіру в 1932 році, про які йдеться в документі 19.

ємство «Гігант», я теж виявив, що урожайність становить там 7—8 центнерів на гектар)[1]. І, врешті, виглядає досить ймовірним, що у цей перший рік механізації сільського господарства були значні втрати через брак досвіду використання механічних знарядь, а також через уже згадані труднощі забезпечення потреб нових, утворених нашвидкуруч великих господарств сільськогосподарською робочою силою.

Приміром, зважаючи на схожі повідомлення з різних частин Росії, нема жодного сумніву, що дуже часто траплялися випадки, коли урожай покидали на полі або втрачали через труднощі його збирання. Згідно з цими ж повідомленнями, з одного боку, страх перед браком харчів, а з другого — сподівання продати урожай за ціну, вищу, ніж ціна, запропонована державою під час закупівлі, спонукають селян і самі колгоспи (кооперативні підприємства) нагромаджувати сільськогосподарські вироби понад нормальні потреби, в кожному разі понад те, що мало б бути їхньою часткою у стосунку до загальної кількості, передбаченої урядом. Таким чином ймовірно, що в кінцевому рахунку комісаріат постачання зможе серйозно розраховувати при закупівлі хіба винятково, або майже винятково, на державні підприємства, яким належить заледве 8 відсотків земель. Зрозуміло, що в таких умовах уряд чекають труднощі у постачанні продуктів несільськогосподарському населенню, яке за ці останні роки майже подвоїлося.

Отже, заходи, згадані на початку цього рапорту, в яких дехто вбачає стурбованість відлунням незадоволення селян, яке може розійтися серед солдатів, слід розглядати не як ланку у послідовності нормальних заходів на користь рівномірного розвитку сільського господарства, а як об'єктивні ознаки складного становища, в якому перебуває радянський Уряд також і в цій царині. Рекомендація зміцнювати артілі замість того, щоб перетворювати їх на «ко-

[1] Щодо продуктивності радгоспів, див. також Brutzkus, *Economic Planning* цит., с. 176.

муни», означає, що все ще доводиться миритися з тим, що селян стимулює особистий інтерес, який з політичного і теоретичного погляду є достеменною протилежністю тій меті, яку ставить перед собою колективізація. Те, що держава змушена постачати частину посівного матеріалу, теж є ознакою того, що в сільському господарстві справи йдуть кепсько, попри те, що ці 10 мільйонів центнерів становлять лише невеликий відсоток від загальної потреби.

Тільки учора «Известия» повідомили, що темпи підготовки до посівної насправді не відповідають державному планові, який передбачає нагромадження 57 мільйонів центнерів, і що закупівля зерна для споживання ще не завершилася. Та сама газета знов повторювала типові рекомендації використовувати сільськогосподарські методи для збільшення врожаю, ремонту сільськогосподарських машин тощо. З цього приводу, хоч ця новина не має прямого зв'язку з описуваною ситуацією, я дізнався, що на тракторному заводі в Сталінграді нещодавно була така нестача магнето, що було розпродано давні запаси на складах, знайдені в Москві, щоб заповнити цей брак.

Можливо, що фаза переходу на нову техніку, а саме цим була недавно проведена механізація, до певної міри пояснює, чому справи йдуть так кепсько, і це допускає можливість, що невдовзі вони покращаться; але поки що сукупність фактів свідчить нині про те, що Уряд все ще не може дати ради ситуації, принаймні з економічного і виробничого погляду, і змушений докладати великих зусиль, щоб залатати пробоїни у своїй сільськогосподарській політиці[1].

[SRD[2] Посольство Італії в Москві, 144 (1932), тека 4].

---

[1] Не підписано, але, очевидно, йдеться про посла Аттоліко.

[2] SRD — Serie «Rappresentanze Diplomatiche», серія «Дипломатичні представництва» — назва фонду у складі архівів Міністерства закордонних справ Італії.

10

Віце-Консульство Італії в Харкові — СРСР
Харків, 5 березня 1932 року — X

ХІД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТ В СРСР І ПРОГНОЗИ НА МАЙБУТНЮ ПОСІВНУ

Посилаючись на циркуляр Посольства Королівства Італії в Москві за № 549 від 1 лютого цього року, поз. B.4.a, маю честь повідомити наступне.

Сільськогосподарська закупівля, яка тягнеться вже понад три місяці в супроводі багатослівних закликів, заяв про неминучі успіхи, погроз, відозв, оголошення кожного місяця, десятиднівки, п'ятиднівки як «вирішальних», «наступальних» тощо, насправді відбувається з величезними труднощами, додавши лише якихось 5 відсотків і остаточно забуксувавши на відмітці 85,6 відсотка. Останні «наскоки» збільшили загальну масу лише на 0,1 відсотка. Насправді зерна в селах більше нема, люди і тварини страждають від голоду, худоба здихає, люди продають останнє, що їм досі вдалося врятувати, і подаються в міста, щоб купити трохи борошна або хліба.

Незначні відсотки, уламки одиниць, які вдалося здобути за останні тижні, є результатом вилучення насіння. Селянинові сказали були, що посівну забезпечить Уряд, який пізніше пришле насіння; одначе нині тому самому селянинові заявляють, що він повинен якось викручуватися сам і шукати насіння де хоче. Але якщо у селянина, який ще працює у так званому «індивідуальному» господарстві, відібрано будь-яку можливість забезпечити близьку посівну, то колективізовані та державні підприємства теж не мають надії здійснити посівну в повному обсязі.

З відомостей, офіційно наданих комісаріатом сільського господарства, можна виснувати, що на день 20 лютого, двадцять днів до терміну, визначеного для завершення підготовки до посівної, запаси насіння в середньому досягли лише половини потрібної кількості.

Ось офіційні дані, надані самим комісаріатом сільського господарства:

Область	Райони, з яких наявна інформація	Обчислена необхідна кількість (центнери)	Зібрана кількість (центнери)	%
Київ	84	1972900	743300	37,3
Вінниця	54	1012600	597100	59,0
Харків	72	2345800	939600	40,0
Дніпропетровськ	42	1234600	634800	51,4
Одеса	37	712600	273400	38,3
Донбас	19	458200	273400	59,7
Республіка Молдавія	-	87400	53500	61,2
Всього		7824100	3514900[a]	44,9

[a] [3515100]

Але ці дані, як вказано в колонці, що наводить кількість районів, з яких одержано інформацію, стосуються лише частини України. Насправді тільки для колективізованих господарств потрібна кількість центнерів насіння становить:

Київ	2335340
Одеса	956650
Донбас	541130
Харків	2648790
Вінниця	1464830
Дніпропетровськ	1491080
Республіка Молдавія	87390
Всього потрібно для цілої України (колективізовані господарства)	9534600[a]

[a] [9525210]

Індивідуальні господарства перебувають в гірших умовах, бо покинуті напризволяще. Вони мають у своєму розпорядженні: в Харківській області — лише 6 відсотків; у Полтавському районі — 4 відсотки необхідного; в інших областях та районах засвідчено такі ж умови.

На 5 березня становище зовсім не покращилось. Докладені зусилля довели рівень забезпечення насінням 362 райони, які беруться до уваги, до заледве 50,7 відсотка від потреби. Якщо зважити на те, що цифри у наведених таблицях стосуються дати 20 лютого і що вони враховують стан

лише в 308 районах при досягнутому відсотку 44,9 від потреби, тоді як на 5 березня аж 362 райони досягли рівня лише 50,7 відсотка (райони, які не змогли надати інформацію про кількість зібраного насіння, мали, очевидно, більше насіння, і через те, що їм треба було обчислити більшу кількість насіння, вони, мабуть, і не змогли надати у належні строки потрібні статистичні дані; з цього випливає, що якщо додати кількість насіння у цих краще забезпечених районах, відсоток зросте десь на шість пунктів), можна зробити висновок, що за наступні п'ятнадцять днів «вирішальних» зусиль нічого досягти не вдалося.

Залишається припустити, що в останній момент уряд, щоб уникнути катастрофи, може заблокувати всі перевезення, як він уже робив не раз, і віддати всю потужність залізничного транспорту на доставку насіння у село, беручи зерно з резервів, які досі вважалися недоторканними.

В кожному разі становище слід вважати дуже серйозним. Сільськогосподарську закупівлю можна вважати закінченою на рівні 85 відсотків. Наявного напередодні весняної посівної кампанії насіння на 50 відсотків менше від потреби. Кількість тракторів недостатня, невизначена їх кількість не була здана вчасно, і кількість ця, напевно, значна, якщо преса не має відваги про це говорити. Ремонт несправних тракторів, за зізнанням самих керівних кіл, можна вважати невиконаним на більш як 50 відсотків.

Становище з тягловою силою тварин теж проблематичне, з огляду на моровицю серед коней, й ані лекції «фахівців» та «уповноважених», ані заклики лікувати коней і розвивати їх розведення (в останню мить!) не можуть змінити суті проблеми, яку складає брак кормів. З огляду на всі вищенаведені міркування, близька посівна кампанія має вельми похмурі перспективи.

З найбільшою пошаною

К. Віце-консул
Серджо Ґраденіґо

[SRD Посольство Італії в Москві, 144 (1932), тека 4].

11

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 1569/643
Москва, 26 березня 1932 року — X

УМОВИ ЖИТТЯ ДІТЕЙ КУРКУЛІВ. СВІДЧЕННЯ

Двоє синів експропрійованих селян, які приїхали в Москву в пошуках роботи, розповіли одному із службовців нашого К. Посольства про надзвичайно сумні умови їхнього життя, умови, тотожні з тими, в яких живуть сотні і тисячі селян, які, з різних причин вигнані з села, заполоняють тепер вулиці Москви.

Опитані — одному з яких 22 роки, а другому 16 років — були змушені покинути село після колективізації земель їхніх батьків, адже їх не беруть на військову службу, не приймають у школи, на польові роботи, а отже вони позбавлені практично будь-яких засобів до існування.

Тому вони вирушили до Москви, куди дісталися після двох місяців шляху пішки, і тут легко зуміли знайти роботу в державному телефонному тресті, де досі працюють як монтери (ще кілька місяців тому один пас стадо, а другий працював на полі!) із зарплатнею відповідно по 8 та 9 рублів на місяць, яка, за твердженнями опитаних, дозволяла їм «іноді» поїсти. Адже брак грошей не дозволяє їм навіть увійти в «столовые», славнозвісні колективні їдальні, тому вони, «разом з багатьма іншими селянами, які живуть у Москві у таких самих умовах», змушені шукати їжу серед покидьків, купуючи собі іноді (приблизно раз на три дні) буханець хліба.

Спати вони звикли у залах очікування на вокзалах, а коли їх звідти виганяють, то вони сплять у під'їздах, на будовах і під мостами.

Характерним є той факт, що ці селяни, які стали робітниками, говорять про робітників як про вищий, привілейований клас, ворожий чи принаймні неприязний їм. Коли їх спитали, чи вони задоволені умовами життя, вони відповіли: «Робітники кажуть, що вони задоволені».

Аттоліко

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.3].

12

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 1945/787
Москва, 19 квітня 1932 року — X

ПОВТОРНА ПОЯВА БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ У МОСКВІ

Зимові труднощі знову спричинили появу в Москві безпритульних дітей (*беспризорных*). Після великих облав 1929 та 1930 років офіційно визнана цифра, яка становила близько 4 мільйонів, жорстокими репресіями ГПУ була доведена до дуже незначного рівня.

У січні повідомляли, що безпритульних дуже багато у Тифлісі, де вони здійснювали жорстокі злочини, жертвою одного з яких став співробітник місцевого ГПУ. Цей факт підписав вирок малолітнім злочинцям, яких було цілковито винищено за одну-єдину ніч (варто нагадати, що безпритульні вважаються «поза законом», а тому будь-хто може безкарно вбити їх).

У Харкові, як доносить кав. Ґраденіґо, кількох безпритульних спіймано на тому, що з допомогою невеликих паперових рогаток вони розкидали своїх власних паразитів, поширюючи таким чином висипний тиф у будинку, куди їх були загнали. Цей будинок розташований поблизу К. Віце-Консульства: там загинуло осіб зо дванадцять[1].

Останніми тижнями безпритульні знову з'явилися в столиці, населення якої дивиться на них з цікавістю і погано прихованою недовірою. Адже спогад про них пов'язаний з трагічним 1921 роком, відомим голодом, вони є знаком часів, провістям нових жертв і нових злигоднів.

Аттоліко

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.3].

---

[1] Щодо умов життя безпритульних, про які свідчать також документи 6 та 18, див. K. Voinov, *Outlaw, The Autobiography of a Soviet Waif*, London, 1955. Цю працю рідко цитують, але вона представляє великий інтерес.

13

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 2457/1012
Москва, 23 травня 1932 року — X

БЕЗРОБІТТЯ У НОВОРОСІЙСЬКІЙ ОБЛАСТІ

К. Віце-консул у Новоросійську надіслав мені долучений тут детальний рапорт, який я вважаю доречним передати Вашій Ясновельможності як новий внесок до дослідження заплутаного економічного та соціального становища, яке складається в СРСР.

Аттоліко

Віце-Консульство Італії в Новоросійську
24 квітня 1932 року — X

БЕЗРОБІТТЯ В СРСР

Пане Посол!

Маю честь послатися на донесення № 550 від 1 лютого цього року. Стан ринку праці у цьому аспекті зумовлений двома чинниками, які мали б взаємно нейтралізувати один одного: значна кількість незайнятої робочої сили і незадоволена потреба у робочій силі. Це може здатися абсурдом, та насправді так воно і є: установи працевлаштування не в змозі надати тієї кількості робітників, яку від них вимагають, а з другого боку, мало хто з робітників, які шукають роботу, звертається в установи працевлаштування, боячись, щоб їх не приставили до важких робіт (у шахтах, на цементних заводах) та до сільськогосподарських робіт, вони воліють сидіти склавши руки, якщо не знайдуть чогось іншого.

Найбільше страждають сільськогосподарські підприємства. Відраза до системи «колгоспів» та «радгоспів», яка ніяк не зменшується, а на додачу до неї — вкрай убогі матеріальні умови життя, зумовлюють серед сільського населення дедалі більший відтік робочої сили, через що

сільськогосподарські підприємства майже не спроможні забезпечити себе всіма потрібними їм кадрами.

Перед нами тут знову поле бою, який зав'язався між державою і сільським населенням; йдеться про справжнє і, додам, свідоме дезертирство з полів, а не просто про більш чи менш значне притягання з боку міст.

З другого боку, як я вже згадував, ринок промислової праці теж не має змоги задовольнити всю потребу в робочій силі: багато хто воліє бути безробітним, аніж погоджуватися на важку працю, за яку не запропоновано відповідної винагороди; матеріальні умови життя — хоч і трохи кращі, ніж у сільського населення — все ж таки є на такому рівні, який знеохочує найкращих і найсильніших трудівників. Крім того, саме цим пояснюють прикру і згубну тенденцію робітника ходити від заводу до заводу у пошуках кращих умов та легкої праці. Багато хто намагається пояснити це явище кочовим інстинктом, який латентно властивий російському народові; але навіть якщо таке пояснення може мати якісь підстави, я вважаю, що головну причину слід шукати у глибоких негараздах матеріального і морального життя мас, які відповідальний адміністративний апарат поки що не може і не хоче полегшити.

Щодня преса, хоч не маючи відваги прямо і рішуче вказати пальцем на цю болячку, дослідити її правдиву причину і докладний перебіг, не забуває повідомляти про нестачу робочої сили на шахтах, заводах, сільськогосподарських підприємствах, рибальських артілях і т. п. Заходи і зусилля, спрямовані на те, щоб намагатися перешкодити як дезертирству з полів, так і кочуванню робітників, є доказами, які доводять існування цих проблем, але не дають практичних наслідків. Зобов'язання не покидати своє місце під страхом безробіття — як для того, щоб легше було тримати їх під контролем, так і для того, щоб вони глибше відчули серйозні незручності безробіття, нехай навіть нетривалого — усього лиш досить відносно обмежило свободу кваліфікованих робітників та фахівців. Обіцянки покращення продуктового

пайка і постачання загалом, до яких вдаються для того, щоб затримати робітників, які виконують найгрубішу і найважчу працю, такі незначні, що не дають жодного ефекту. Врешті, примусові заходи, які мають на меті зарадити масовій втечі сільськогосподарської робочої сили, теж зостаються без жодного результату, оскільки для проведення масової акції потрібен величезний репресивний апарат, і тому вони просто стають ще одним, поряд з багатьма іншими, методом переслідування селян.

Важко сказати, яким є співвідношення між безробітною робочою силою і незадоволеною потребою у ній, тобто чи перша переважає другу, чи ні. Хоч і зі всіма належними застереженнями, я вважаю, що, коли взяти до уваги цілу широку агропромислову царину, пропозиція робочої сили могла б бути великою мірою використана, а отже безділля (слово «безробіття» у цьому випадку не здається мені доречним) стількох рук слід розглядати як один з аспектів незадоволення і пасивного опору мас, а не як справжній брак роботи.

Особливо цікавим є становище, яке виникло у порту Новоросійськ внаслідок раптового значного зменшення експорту, а отже й руху вантажів торгового флоту та іноземних суден: сотні портових вантажників було звільнено. Застій — якщо вірити тому, що одностайно повторюється, — триватиме до нової зернової кампанії, тобто до наступного серпня; отже, негаразди, які це спричиняє для ринку праці в Новоросійську, не можна нехтувати ще й тому, що це нове явище, яке не спостерігалося в попередні роки. В кожному разі, посилаючись на викладене вище, я вважаю, що і цементні заводи Новоросійська, і навколишня сільськогосподарська зона могли б поглинути робочу силу, яка вже не використовується в порту.

Колосальне зменшення руху вантажів, звичайно, впливає на весь торговельний оборот міста: зменшилися надходження від морських зборів, від постачання продовольства; знизилася, а навіть припинилася діяльність

Торгзін[1], крім інших, менш значних наслідків. За словами представників радянських кіл, цього року експорт зернових здійснювався швидшими темпами, ніж минулими роками, завдяки покращенню потенційних можливостей порту, а тому вже закінчився. І справді, як я мав честь повідомити у своїх попередніх донесеннях, принаймні стосовно кораблів під італійським прапором, рух вантажів за минулий період від липня до лютого був більший, ніж у ті ж періоди минулих років. Оскільки вірогідні дані щодо руху вантажів інших іноземних суден відсутні, точніше перевірити це важко.

Звісна річ, не бракує тих, хто пов'язує застій у порту Новоросійська з міжнародним становищем, а зокрема з новинами про сильний голод, які надходять з деяких областей. На посилення таких чуток впливає, безперечно, звичний психоз мас нинішнього російського населення, яке, песимістичне за природою, бажає собі катастрофічних подій у сподіванні, що вони спричинять радикальну зміну становища. Я не маю ніяких доказів, що зернові, призна-

[1] *Торгзін*, тобто Всесоюзне об'єднання для торгівлі з іноземцями (російською — Торгсин), мало крамниці, де можна було купувати лише за золото або валюту. 29 червня 1932 року було засновано Всеукраїнську контору Торгзіну. Система магазинів Торгзіну діяла і раніше, вона обслуговувала, крім іноземців, також громадян СРСР. За валюту можна було купити продукти харчування і речі. Згодом мету Торгзіну уточнили: на ці магазини покладали надії у справі вилучення золота і коштовностей у населення, а тому мережу магазинів розширили. На жовтень 1933 року в УСРР діяло 263 магазини, які мали систему дрібних лавок, приймальних пунктів, відділень. В 1931 році через систему Торгзіну до казни надійшло 6 мільйонів, у 1932 році — близько 50-ти, у 1933 році — 107 мільйонів валютних рублів. Селяни несли до цих магазинів нагрудні хрести, обручки, сережки, родинні коштовності тощо. Протягом дня деякі приймальні пункти купували до 800 кілограмів золота, яке приймали за однією пробою, а до реєстраційних актів записували за іншою. Із згаданих 107 мільйонів валютних рублів 86 мільйонів становили внутрішні надходження. *(Прим. наук. ред.)*

Через крамниці Торгзіну, відкриті 1931 року, в яких можна було щось купити лише за золото або валюту, за чотири роки влада зуміла прихопити — за офіційними даними, представленими Розенгольцем в 1935 році, — 270 мільйонів золотих рублів. У кн.: W. Höffding, *German Trade with the Soviet Union*, Monograph no.10, 1/1936, School of Slavonic and East European Studies, University of London.

чені на експорт, були спрямовані на внутрішнє споживання (або резерв на випадок війни).

Прошу ласкаво прийняти, пане Посол, вияви моєї щонайглибшої поваги.

Королівський Віце-консул
(Л. Сіркана)

[SAP Russia 5 (1932), тека 1].

14

Віце-Консульство Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 258/71
Харків, 19 травня 1932 року — X

ПОВСТАННЯ НА ЧЕЧЕНСЬКІЙ ТЕРИТОРІЇ

З вірогідного джерела я дізнався, що десь у перших числах місяця квітня мешканці міста Хасав-Юрт (Грозний), що в передгір'ї Північного Кавказу, міста, яке вважається столицею цього племені, напали на представників радянського уряду і після запеклої боротьби примусили їх звільнити місто. Відтак уся чеченська територія підтримала повсталих. Упродовж трьох тижнів 28-ма піхотна дивізія, підтримана артилерією, постріли якої не раз було чутно, боролася з повсталими, які намагалися відійти до залізничної лінії, щоб відрізати її. Боротьба скінчилася невдало для повсталих, які не змогли дістатися до залізниці і тоді відступили в бік найвищої і найсуворішої частини Кавказу.

Тепер знов говорять про новий повстанський рух, який буцімто поширюється у північних долинах Кавказу.

З найбільшою пошаною

К. Віце-консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 2].

15

Віце-Консульство Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 262/73
Харків, 19 травня 1932 року — X

СТАНОВИЩЕ З ПРОДОВОЛЬСТВОМ І ДОРОЖНЕЧА. ОЗБРОЄНІ БАНДИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Відомо, що за кожну курку, яку вони тримають, селяни повинні щомісячно платити Урядові податок 3,50 рубля, або ж віддати 30 штук яєць. Я спитав, як можна вимагати, щоб курка пунктуально несла по яйцю щодня, і яка користь залишається від неї селянинові, якщо він повинен віддати весь прибуток державі. Мені відповіли, що логічно припускається, що на кожну задекларовану курку припадають ще дві незадекларовані.

У ресторанах Харкова вже понад місяць до комплексного обіду не додають більше хліба. За кожен кусень або булочку треба платити окремо 1,60 рубля.

На вільному ринку більше не продають сортового хліба, навіть черствого, нема відходів хліба з приватних їдалень тощо, з яких можна було вибирати в кошиках по 15 копійок за шматок, ані навіть куснів чорного хліба по 50 копійок за штуку.

Один лікар, який загубив свою хлібну картку, послав служницю з 20 рублями на ринок за хлібом, і вона повернулася з порожніми руками.

В буфеті Полтавського вокзалу продають хліб, випечений з кукурудзяного борошна та борошна інших зернових, приправленого яєчним жовтком, по 12 рублів за кусень 250 г.

Черги людей, які чекають на розподіл хліба, стали БЕЗКОНЕЧНИМИ, можна побачити, як вони стоять вздовж тротуару вулиці довжиною 300—400 метрів, а крамниця, де видають хліб, розташована на паралельній вулиці, по той бік кварталу. Люди приходять зі стільчиками і книжками для читання. Минулого вечора роздача хліба розпочалася о 18 годині, а чергу вздовж половини вулиці Пушкінської я помітив уже о 9-й ранку. На вулиці Московській я бачив, як хліб роздають у крамниці з фотоапаратами! Кажуть, що

це зумовлено тим, що печі військових пекарень зараз перебувають на ремонті, а тому міські пекарні мусять насамперед забезпечити хлібом гарнізон, а тоді вже населення. Одначе це не пояснює, чому для розподілу хліба використовують крамниці зовсім іншого призначення.

Жебраки на вулицях більше не хочуть брати грошей, бо навіть маючи гроші, вони не можуть купити хліба, тому просять хліба.

Ціни на ринку приблизно такі:

Курка — від 30 до 40 рублів; пуд несіяного борошна — 200—220 рублів, а доходило й до 300 рублів. Картопля — 3 рублі за кілограм. Капуста за качан — 12 рублів. Цукор-пудра, змішаний зі всіляким брудом (очевидно, залишки з мішків) — 10—12 рублів за кг. Кажуть, що м'ясо, яке продають шматками, носячи по всьому ринку в руці, часто виявляється м'ясом тварин, які здохли від голоду та хвороб, а то й м'ясом котів і собак. Кілька місяців тому директор однієї лікарні придбав на ринку вуджене м'ясо, з'їв його не зваривши, заразився трихінелою і ще досі перебуває у серйозному стані, уникнувши смерті суто випадково, оскільки трихінела не дісталася до серця.

З сіл навколо Києва та Вінниці доходять одностайні чутки, що селяни, які раніше повтікали у ліси, згуртувалися у банди і нападають на склади та на підрозділи ГПУ. У багатьох місцевостях сталися справжні сутички. Це явище прирівнюють до розбою, який процвітав в Україні у 1920 році і після громадянської війни з білими.

З найглибшою повагою

К. Віце-консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

16

Посольство Королівства Італії в СРСР
3740/1483
Москва, 25 липня 1932 року — X

ВАЖЛИВІ ТЕМИ, ТВЕРДЖЕННЯ І РІШЕННЯ III КОНФЕРЕНЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В ХАРКОВІ

Третя конференція КПУ[1] в Харкові набула особливої ваги, оскільки всі три основні промовці, секретар КПУ Косіор[2], з одного боку, і Молотов та Каганович[3], які прибули з Москви, з другого боку, окремо висловилися з приводу становища в сільському господарстві України.

Викладена далі картина, яка є підсумком текстів виступів, стосується, звісна річ, лише України, але оскільки на неї припадає немала частка російського сільськогосподарського виробництва, ця картина дуже сильно позначається на оцінці загального становища.

Можна вказати на такі найцікавіші твердження і факти:

1) Партійні організації не завдавали собі клопоту реально сприяти належному розвиткові економіки на селі, а натомість поринули у суто формальне застосування директив партії, зосередившись на негативних і руйнівних, а не

---

[1] Насправді слід писати КП(б)У. Третя всеукраїнська конференція КП(б)У відбулася в Харкові 6—9 липня 1932 року. *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Станіслав Косіор (Коссіор)* (1889—1939) — член партії з 1907 року, член Політбюро ЦК КП(б)У в 1919—20, 1928—38 роках, кандидат з 1927, член Політбюро ЦК ВКП(б) у 1930—38 роках. У 1925—28 — секретар ЦК ВКП(б), у 1928—38 — (генеральний) перший секретар ЦК КП(б)У, з 1938 року — заст. голови РНК СРСР і голова Комісії радянського контролю. В 1939 році розстріляний. *(Прим. наук. ред.)*

[3] *Лазар Каганович* (1893—1991) — член партії з 1911 року, член Політбюро (Президії) ЦК ВКП(б)—КПРС в 1930—57 роках. В 1944—47 — заст. голови РНК (РМ) СРСР, одночасно в 1946—47 роках — міністр промисловості будівельних матеріалів СРСР, в 1947 році — перший секретар ЦК КП(б)У, в 1947—53 — заст. голови РМ СРСР, одночасно в 1948—52 роках — голова Держкомітету РМ СРСР з матеріально-технічного постачання народного господарства, з березня 1953 до червня 1957 року — 1-й заст. голови РМ СРСР. *(Прим. наук. ред.)*

на конструктивних практиках, бо не захотіли пристосувати ці директиви до потреб ситуації.

2) Забракло духу співпраці з боку селян. Треба сприяти його виникненню, насамперед постачаючи їм те, чого вони мають право сподіватися від промисловості, тобто предмети щоденного вжитку, одяг тощо.

3) Усі організації мають строго дисципліновано дотримуватися наказів партії та уряду і не повинні більше вдаватися до незалежних, а іноді й навіть протилежних інтерпретацій та ініціатив, які так серйозно зашкодили всьому сільському господарству України. Насамперед вони повинні дбати про те, щоб не порушувати необхідної однорідності у роботі з трудівниками та населенням, дотримуючись рішень уряду стосовно радянської торгівлі, кількості продукції, яка має закуповуватися, тощо.

4) Кількість сільськогосподарської продукції, встановлену урядом до здачі, було зменшено до таких розмірів, що, якщо при закупівлі не забракне порядку і здорового глузду, план можна буде виконати на 100 відсотків.

З промови Косіора, найбагатшої на позитивні елементи, цитую наступні пункти, які особливо помічні для прояснення становища:

В Україні колективізація досягла 70 відсотків від загальної кількості землі, а 11 відсотків займають радгоспи. Вона включає 447 машинно-тракторних станцій, які мають 18 000 (*sic*) тракторів.

Загалом в Україні є 3000 тракторів, які мають 400 тисяч кінських сил. Порівняно з 1929 роком, ця кількість збільшилася учетверо.

Цього року умови посівної були несприятливими. Було засіяно на 4,5 відсотка менше, ніж торік. Ці труднощі, зумовлені кліматичними умовами і поганою організацією та саботажем з боку куркулів, було подолано завдяки допомозі Центрального Комітету Комуністичної партії Союзу та Ради Народних Комісарів, які надіслали продовольство, насіння і трактори.

Невдала закупівля, труднощі весняної посівної були спричинені також поганим функціонуванням партійних

організацій та організацій колективних господарств, затвердженням планів, в яких не враховано можливостей та умов різних районів, і суто формальним виконанням партійних директив.

Треба уникати повторення помилок, які під час минулих жнив та закупівлі дали *КАТАСТРОФІЧНІ результати.*

Директивні центри були погано ознайомлені як з планами, так і з можливостями їх виконання. Провина за це лежить почасти на директивних центрах, а почасти на районах, які надавали хибну інформацію. Самі райони, яких є 400, теж були погано ознайомлені з реальними умовами колективних господарств, так що деяким малим господарствам було призначено більший план, а іншим, великим, менший, тому деякі райони дали 100 відсотків плану, а інші — 60. Втрата зерна у період жнив була величезною, і нині можна побачити необроблені поля, на яких проросло зерно, що його не зібрали за попередній період. Слід визнати, що посівну було здійснено погано.

У тих районах, де потрібна була добра організація і боротьба за колективізацію, партійні організації показали себе слабкими і зовсім не на висоті своїх завдань. Там мали місце випадки, які можна розглядати як контрреволюційні.

Центральний уряд встановив для України квоту здачі, яка становила 356 мільйонів пудів сільськогосподарської продукції. Цієї цифри цілком можливо досягти, оскільки вона на 79 мільйонів пудів нижча, ніж торік, і на 39 мільйонів пудів нижча від того, що фактично вдалося зібрати торік.

Належить ствердити, що торік в Україні було втрачено від 120 до 150 мільйонів пудів продукції. Більшість втрат мала місце на південних степових теренах, де врожай був дуже великий. Класова боротьба проявилася саме в момент жнив та закупівлі. Цього року слід бути уважними і подбати, щоб це не повторилося.

У промові Молотова теж є деякі цікаві моменти: «Україна приділила всю свою увагу і віддала всі свої сили для створення потужного промислового комплексу. Зусилля, докладені в цьому напрямку, перешкодили їй з таким же

успіхом подбати про сільськогосподарське питання. Вона не усвідомила того, що без розвитку сільського господарства промислового розвитку досягти неможливо.

Рік 1931 був важким роком для всього Союзу. Чимало районів були вражені посухою. Верхів'я і середня течія Волги, південні терени Уралу, Західний Сибір та Казахстан опинились у важких умовах. Уряд був змушений втрутитися, постачивши 107 мільйонів пудів зерна, щоб населення могло жити і посівна могла відбутися. Таким чином, державні резерви помітно зменшилися».

У промові Кагановича варте уваги те, що він сказав стосовно механізації сільського господарства. За його словами, станом на 1 січня 1929 року Союз мав 29 000 тракторів та 1800 автомобілів. Комбайнів не було.

[...][1]

Конференція завершила свою роботу, прийнявши рішення, у якому твердиться, що:

Погане в економічному плані управління колективними господарствами і дуже великі втрати врожаю є наслідком браку досвіду і слабкого керівництва з боку провідних кадрів та негативного впливу залишків куркулів.

Поділ України на області полегшить і покращить керівництво в районах та колективних господарствах, завдяки чому в наступні два або три роки їх урожай зросте принаймні у півтора раза порівняно з роками найкращих врожаїв.

Слід відмовитися від створення гігантських колективних господарств, оскільки виявилось, що ними важко керувати, і також від насильного створення колективних господарств. У майбутньому вони повинні виникати лише з вільної ініціативи селян, стосовно яких слід вживати лише зброю пропаганди.

Великий падіж коней і худоби загалом, зокрема минулої осені та зими, а також почасти навесні, був зумовлений не лише браком і поганою якістю фуражу, а й кепським

[1] Тут опущено деякі цифри, які наведені не зовсім точно, з посиланням на виступ Л. Кагановича. *(Прим. наук. ред.)*

доглядом та нехтуванням кіньми загалом внаслідок переходу до механізації села. Одначе від них залежали остаточні результати цьогорічної посівної кампанії, і так буде й під час жнив, попри постійне зростання кількості тракторів. (З цього уривка можна виснувати, що в певний момент майже всі трактори виявилися непридатними для використання через несправність, і тоді дуже цінними виявилися коні, які залишилися живими).

Попри всі ці труднощі, Україна ще зможе дати 356 мільйонів пудів, які від неї вимагаються.

По селах слід запровадити угоду, що добре кероване колективне господарство, якому вдалося одержати врожай, вищий від встановленої норми, матиме право залишити більшу кількість продукції для своїх потреб. Під час цих жнив молотьба має проводитися лише від світанку до заходу сонця. Індивідуальні господарства в жодному разі не повинні стати мішенню для адміністративних заходів стосовно врожаю. Від них можна вимагати лише встановлену для них кількість. До 15 липня їм мають бути виділені землі для осінніх посівних.

Внаслідок цих заходів відбувається повернення до системи, яка була у вжитку в селянських громадах до війни, а колективне господарство дедалі більше набуває характеру кооперативу, який одержує в оренду від держави ділянку землі, сплачуючи за неї визначену квоту натурою, а радгосп набуває ознак латифундії, яку держава використовує прямо.

Аттоліко

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

17

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 3779/1503
Москва, 26 липня 1932 року — Рік X

ПОЧАТОК ЖНИВ

Згідно з даними, опублікованими в пресі Комісаріатом сільського господарства СРСР, на день 15 липня розпочався збір зернових на площі 6 мільйонів гектарів, що становить 7,1 відсотка від усієї засіяної площі, тоді як в той самий період 1931 року жнива здійснювалися на площі 6,9 мільйона гектарів.

Не дуже вдало розгортається збір урожаю в Україні, де на 15 липня він охопив 1 237 000 гектарів (порівняно з 4 116 000 гектарів у той самий період минулого року). Збір урожаю в центральній чорноземній зоні розгортається так само, як і в попередню кампанію, і охоплює 303 000 гектарів. Успішно проходить збір урожаю в зоні середньої, а також нижньої течії Волги, відповідно охоплюючи 506 000 та 1 150 000 гектарів, порівняно з 231 000 та 443 000 гектарами у 1931 році.

Дуже невдало розгортається збір урожаю зернових; у зоні середньої Волги було зібрано лише 34 відсотки від всього врожаю, у зоні нижньої Волги врожай нижчий на 18 відсотків, на Північному Кавказі — на 17 відсотків, а в Україні — на 6 відсотків.

Дуже повільно проходить також молотьба, яка досі охопила лише 2 відсотки зібраного зерна.

Коментуючи ці цифри, радянська преса зазначає, що в цю кампанію радянське сільське господарство набагато краще забезпечене машинами, ніж у минулі роки, маючи у своєму розпорядженні 146 000 тракторів, 10 000 тракторів[1], 10 000 автомашин та 10 500 комбайнів, але попри це у польових роботах спостерігаються серйозні недоліки, як-от брак запчастин та пального, труднощі із залізничним транс-

[1] Так у оригіналі.

портом, які заважають вчасній доставці сільськогосподарських машин у периферійні області тощо.

Непрямі відомості, які дійшли до мене з різних областей Росії, і те слабке світло, яке проливають на становище обласні газети, дають зрозуміти, що офіційні дані про хід жнив, хоч і сміливі, все ж ще занадто оптимістичні.

Неспроможність сільських виробників різних місцевостей вчасно зібрати і обмолотити зерно підтверджується зі всіх боків, а якщо погода погіршиться, втрати будуть неминучими і величезними.

У багатьох місцях у села посилають солдатів для допомоги в сільськогосподарських роботах, на заводах сільськогосподарських машин у цей час нема робітників, бо вони їздять по селах, лагодячи нашвидкуруч машини, які працюють з перебоями.

Відсутність профілактичних заходів теж спричиняє зменшення практичного результату величезних зусиль радянського сільського господарства під час цієї кампанії (в Україні, приміром, урожай буряків, зібраний з 40000 гектарів, загинув через розмноження хробаків). Таким чином, якщо недоліки організації розподілу та транспорту зроблять своє діло, підсумок сільськогосподарських робіт за 1932 рік буде гіршим, ніж у 1931 році, зі всіма очевидними наслідками, які відіб'ються на забезпеченні країни продовольством та ефективності експорту.

Але це, мабуть, не перешкодить органам влади та офіційній пресі співати у відповідний час хвалу результатам колективізації сільського господарства, попри те, що остання, з огляду на нещодавно видані розпорядження, про які я свого часу повідомляв Вашу Ясновельможність, уже стала чимось на кшталт кооперативного руху, який мало має спільного з класичною колективізацією, про яку мріяли теоретики більшовизму.

Аттоліко

[SRD, Посольство Італії в Москві, 144 (1932), тека 4].

18

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 4261/1684
Москва, 23 серпня 1932 року — Рік X

ОБЛАВИ НА ЖЕБРАКІВ ТА БЕЗПРИТУЛЬНИХ ДІТЕЙ У ХАРКОВІ ТА МОСКВІ

Свого часу я повідомляв Вашу Ясновельможність про раптову появу в містах Союзу *безпритульних* — сумнозвісних покинутих дітей, болісну ознаку голоду, який лютує в деяких областях. Жебраки і безпритульні, яких досить багато в Москві, були дуже численними в Харкові. Отож згідно з тим, що мені повідомляє королівський віце-консул Ґраденіґо, усіх цих безпритульних раптово виловили і вивезли у невідомому напрямку, ймовірно на острови Каспійського моря.

Кажуть, що всім їм було поставлено на лівій руці невитравний знак і звелено не показуватися більше в Москві чи Харкові під страхом розстрілу.

Аттоліко

[SAP Russia 5 (1922), тека 1.2].

19

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 5346/2184
Москва, 1 листопада 1932 року — Рік XI

УМОВИ ЖИТТЯ У СХІДНОМУ СИБІРУ

Маю честь долучити до цього донесення для Вашої Ясновельможності зразок хліба, єдиного харчу вільних майстрових та селян Сибіру. Цей зразок приніс до К. Посольства один наш співвітчизник, колишній підданий Австро-Угорщини, який багато років тому оселився на східних теренах СРСР, на кордоні з Монголією: він спечений з березової кори, висівок та лишайників і коштує на вільному ринку 25 рублів за кілограм.

Споживання цього хліба, схоже, спричиняє серйозні розлади шлунка, внаслідок яких іноді настає смерть від перитоніту[1].

За словами згаданого співвітчизника, життя селян на теренах Східного Сибіру далі є надзвичайно важким. Проголошення у травні минулого року свободи торгівлі сільськогосподарськими товарами спричинило певне покращення: тепер же існування ринків практично унеможливлене через невпинне свавілля і реквізиції, що їх здійснюють стосовно селянської продукції, з тим виправданням, нібито селяни не виконали своїх зобов'язань щодо державної закупівлі.

Це спричиняє дедалі більшу нехіть, загальне сповільнення сільськогосподарських робіт, покидання знарядь праці на полях, невиконання посівних робіт тощо, і тому люди харчуються тим, що знайдеться.

Якщо згадати про багатство сибірських земель і усвідомити, до яких крайнощів мусять вдаватися селяни, щоб не померти від голоду, доводиться припустити, що моральний стан населення не дає йому ні передбачити своє майбутнє, ані подбати про нього[2].

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

---

[1] Шматочки цього хліба все ще зберігаються в архіві.
[2] Підпис нерозбірливий.

20

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 533/124
Харків, 11 листопада 1932 року — Рік XI

ПРОТЕСТИ ТА ГОЛОСНІ ВИСТУПИ НА ЗАВОДАХ ПРОТИ НЕСТАЧІ ПРОДОВОЛЬСТВА

Вже кілька тижнів то на одному, то на другому підприємстві проходять демонстрації досить бурхливого характеру через поганий розподіл продовольства. Перед початком роботи робітники та службовці збираються на мітинг, протестуючи і критикуючи діяльність організацій, які відповідають за розподіл харчів[1]. Скаржаться головно на брак молока, хліба і м'яса. У багатьох випадках становище набувало таких серйозних форм, що для того, аби заспокоїти робітників і спонукати їх повернутися до роботи, довелося втрутитися голові Петровському. Але принаймні в одному випадку йому влаштували зустріч, яка не свідчить про особливий ентузіазм серед мас. На його пояснення, заклики і обіцянки деякі робітники відповіли дослівно такими різкими словами:

«Ти краще помовч. Хто тобі повірить? Зрештою, ти попівський син, і так само, як піп, хочеш обманути народ».

Адже відомо, що Петровський — син попа[2].

---

[1] Влітку та восени 1932 року спостерігалися численні демонстрації робітників як протест проти «труднощів» з продовольством і затримки у виплаті зарплат. Найвідоміші відбулися в Іваново у травні—червні. В архіві зберігаються два рапорти з цього приводу: *Страйки та сутички в Іваново* та *Заклики до заворушень серед робітничих мас*, обидва у SAP Russia 5 (1932), тека 1. Див. також «Социалистический вестник», № 22, 26, листопад 1932, та «Бюллетень оппозиции», № 29—30, 1932.

[2] Григорій Іванович Петровський народився в Харкові в 1877 році і був сином не попа, а кравця (див. *Деятели СССР и Октябрьской революции*, в кн. *Энциклопедический словарь Гранат*, том XLI, р. II, с. 114). Він був одним з дуже небагатьох високих більшовицьких керівників, які не належали до близького кола диктатора, але уникнули чисток другої половини тридцятих років, котрі, однак, не пощадили його дітей. Знову виринувши на поверхню в п'ятдесяті роки, він, схоже, тоді заявив, що не може стерпіти, що Бухаріна вважають представником «правих» лише «тому, що він раніше від інших зрозумів, що ми маємо справу з печерною людиною».

Від певного часу Петровський займається також активною пропагандою через своїх давніх товаришів по праці. Цих робітників регулярно вечорами запрошують на його віллу, і там він дає їм вказівки, що вони повинні говорити серед робітників, аби зміцнити нестійку віру в побудову соціалізму. Ці вечірні сходини природним чином викликали звичні чутки, які твердять, буцімто учасники цих сходин з усієї сили віддаються гульбощам, бенкетам та пиятикам.

Те, що Петровський особисто започаткував цю пропагандистську кампанію, свідчить, що становище досить серйозне.

Я хочу навести ще один факт, який говорить про незадоволення і погане постачання продовольства.

Кооператив, або цехробкооп, у якому ще два тижні тому закуповували продукти консульства і в якому далі поповнюють свої запаси іноземні інженери та спеціалісти, останнім часом майже цілковито порожній. Особливо незадоволеними були працівники, зайняті на будівництві Турбіновуду[1]. Наприкінці жовтня вони врешті погодили план спільної дії: оскільки протести нічого не давали, вони вирішили 31 числа піти у цехробкооп зі своєю зарплатнею і вимагати, щоб їм видали продукти обіцяної, відповідної їхнім продуктовим карткам якості. У разі якщо там, як звичайно, нічого не буде, вони таємно змовилися добре провчити їх, розгромивши весь склад[2]. Одначе 29 жовтня знайшовся хтось, хто попередив дирекцію кооперативу про ці наміри іноземних фахівців. Було проведено ряд нарад і вирішено, що Державний банк має забезпечити засоби для купівлі товарів, достатні, щоб утихомирити душі іноземних спеціалістів. І справді, впродовж двох днів у кооперативі панувала велика метушня, його працівники вантажівками

[1] Назву передано неточно. Найімовірніше, йдеться про Харківський турбінний завод.

[2] Див. у F. Beai, *Word from Nowhere,* London, 1938, про подібні протести, вчинені іноземними працівниками тракторного заводу в Харкові. Про загальний погляд на реакцію західних робітників та фахівців на умови життя в СРСР див. мою працю *Foreign Workers*, цит.

та автомобілями їздили в округу, привозячи достатню кількість харчів. З кооперативів та хаторгів[1] міста привозили тканини і різні товари, тому першого листопада цехробкоопу вдалося врятувати своє приміщення і всіх задовольнити.

Одна з причин, чому досі постачання у всіх крамницях було і далі є недостатнім, така: від певного часу Державний банк щотри або чотири години забирає всі гроші, які нагромаджуються у касах крамниць за продаж товарів населенню. Автомобілі ГПУ, на які покладено цю функцію, постійно їздять від однієї крамниці до іншої, реквізують гроші, залишаючи лише паперові квитанції, за які ці крамниці, звісна річ, нового товару придбати не можуть. Це зумовлює застій і нестачу всього.

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

[1] Хаторг — Державне об'єднання торговельних організацій міста Харкова. *(Прим. наук. ред.)*

21

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 573/131
Харків, 29 листопада 1932 року — Рік XI

МАСОВА ВТЕЧА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ

Маю честь повідомити, що протягом певного часу дедалі більше посилюється масовий виїзд німецьких селян з СРСР, набуваючи вигляду справжньої втечі. Родини приходять в німецьке консульство, заявляючи, що життя їхнє стає неможливим через безперервні утиски з боку податкових органів та ГПУ. Нічого не дає декларація, яка підтверджує повне виконання податкових зобов'язань через поставку зерна і сплату податків. Податок накладається знов і знов, поки в домі є ще щось, що можна реквізувати.

Втручання консульства допомагають лиш у тому, що ці безперервні вимагання припиняються упродовж дня; а лиш надходить ніч, приходять гурти озброєних молодиків у масках, які погрозами примушують мовчати і забирають усе, що ще можна реквізувати. Органи влади, до яких потім люди звертаються зі скаргами, заявляють, що то злочинці і їх неможливо знайти; так буває навіть тоді, коли підозри падають на відомих у селі людей.

Ймовірно, тут ідеться про реквізиції, замасковані під розбій.

Тому ці селяни складають у німецькому консульстві прохання про репатріацію, оскільки вони все ще мають німецьке громадянство. Майже всі вони бідні, бо здебільшого покидають хату і землю, худобу і домашнє начиння, вже навіть не намагаючись щось продати. Аж до 15 листопада ц. р. вони могли повернутися на батьківщину, заплативши за залізничний квиток у рублях. Але з 15 листопада Інтурист[1] раптом став вимагати, щоб від кордону

[1] *Інтурист* — Всесоюзне акціонерне товариство по закордонному туризму. Створене в СРСР у 1929 році. За постановою РНК СРСР від 17 квітня 1938 року було передане у відання НКВД СРСР. (*Прим. наук. ред.)*

і далі оплата проводилася у злотих на польському відтинку залізниці і в марках на решті шляху. Оскільки повернення на батьківщину стало обходитися в немалу суму, німецьке консульство склало проти цього протест, трактуючи це як справжнє порушення німецько-радянського трактату про колонізацію (Siedlungsvertrag) від 1925 року, за яким ці «колоністи» мають право, між іншим, переказати в Німеччину за офіційним курсом аж до 5000 рублів. Одначе цей обмін золотих рублів, наскільки мені відомо, вже багато місяців не здійснюється, що спричиняє протести і судові справи, які досі не дали сприятливого результату.

Родин німецького походження, які живуть у Росії ще з довоєнного періоду, але зберегли німецьке громадянство, всього є близько 1000, і всі вони готуються до повернення на батьківщину.

Німецьке посольство тепер домоглося від уряду СРСР, щоб і далі при репатріації ці родини сплачували за залізничний квиток у паперових рублях також за відтинок за межами кордонів і аж до країни призначення.

А щодо німецьких інженерів та спеціалістів, які повертаються на батьківщину або їдуть у відпустку, було вирішено, що ті з них, котрі одержують частину зарплатні у доларах, мають платити в доларах від кордону і далі, і тільки тим, кому платять лише рублями, дозволено купувати залізничний квиток повністю за паперові рублі. Щоб одержати цю пільгу, вони повинні показати довідку з тресту, в якому вони працюють, котра б підтверджувала те, що за підписаним з ними контрактом їм платять лише рублями.

Мені відомо, що серед німецьких спеціалістів та інженерів панує дуже неприязний настрій. Один з них, який колись підписав був відому заяву, опубліковану в газетах, що нею група іноземних інженерів та фахівців зобов'язувалася служити на благо СРСР навіть у разі збройного конфлікту з капіталістичними державами, і щодо прокомуністичних симпатій якого нема жодних сумнівів, виїжджаючи нещодавно до Німеччини, згадував, що він і його дружина одер-

жували менш ніж півкілограма неїстівного хліба на день, що СРСР потопає в інфляції, що все котиться шкереберть і що цей безлад йому огидний. Усе це було сказано вголос у приймальні Наркомінсправ[1].

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

[1] *Наркомінсправ* — Народний комісаріат іноземних справ.

22

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 582/135
Харків, 29 листопада 1932 року — XI

ПРОДОВОЛЬЧЕ, МОРАЛЬНЕ І САНІТАРНЕ СТАНОВИЩЕ У ЧАСОВОМУ ЯРУ, АРТЕМІВСЬК, ДОНЕЧЧИНА

Від нашого співвітчизника Еліаса Ґраціані, народженого в Айслебені, Німеччина, який їхав в Ессен провести з родиною коротку відпустку і проїздом побував у Харкові, я почув такі новини.

Фірма д. Карла Отто з Ессена будує в Часовому Яру на Донеччині завод вогнетривких матеріалів, які використовуються для спорудження доменних печей. Ґраціані, разом з іще чотирма спеціалізованими робітниками, послали туди як спеціаліста, щоб він керував роботами з боку фірми. Отже, 16 місяців тому він приїхав в СРСР. Фірма вже раніше посилала його з подібним завданням до Іспанії, а також до Італії. Він сказав, що відколи він тут, він схуд на 8 кілограмів через дуже погане харчування. Фірма, у якій він працює, посилає йому пакунки з харчами, м'ясними консервами тощо, але останнім часом ці пакунки рідко доходять за призначенням, хоч фірма й далі їх надсилає. Скарги поки що не дали нічого.

Він одержує 300 рублів на місяць, крім зарплатні в марках, яку йому нараховує фірма. Він заявив, що навряд чи повернеться сюди, бо не може витримати таких умов життя, а термін його річного контракту в СРСР скінчився ще 4 місяці тому.

Спочатку він отримував з місцевого Інпостачу[1] 3 кг масла на місяць, тепер же норму йому зменшили до 1,5 кг. М'ясо, яке раніше він міг діставати без обмежень, тепер йому нормується у відношенні 1 кг на тиждень; але насправді за останні три тижні м'яса не видавали, і не було змоги придбати ні ковбаси, ні сосисок, ані шинки.

---

[1] *Інпостач* — відділ постачання для іноземців.

До того ж тиф, як висипний, так і черевний, далі буквально винищує весь Донбас, і небезпека загинути від нього триває; щочотири місяці йому робили щеплення проти черевного тифу препаратом, який привозять з Німеччини, але проти висипного тифу ніякого засобу нема.

Щодо морального і фізичного стану, в якому перебувають робітники, він дав мені таку інформацію.

Молоді робітники майже всі твердо вірять у те, буцімто Росія досягла першості в промисловості і, на їхню думку, вже випередила як за якістю, так і за кількістю та організацією праці виробничу потужність американців, німців, англійців тощо. Крім того, вони вірять, що теперішні умови життя в СРСР найкращі у світі, бо десь-інде робітник безробітний, буквально вмирає з голоду і «бігає скрізь голяка, просячи милостиню».

Про ці два моменти їм безперервно нагадують і повторюють у формі бесід, читань тощо на лекціях і зборах.

Всупереч цьому постійному тискові, який здійснюється на їхній мозок останнім часом, дуже мало з них підтримують усі ці «ура!» на честь Інтернаціоналу, революції, Сталіна, тощо; ба більше, на зборах 7 листопада, за словами Ґраціані, якого туди запросили, ці вигуки не підхопив ніхто. Чимало людей відверталися й вигукували: «Дайте нам перше їсти, якщо хочете, щоб ми кричали "ура!"». Добрих 30 відсотків цього нового покоління неписьменні, а багато з них не вміють навіть визначити годину за годинником.

Робітники старшого покоління, натомість, не вірять ні в першість російської промисловості, ні у твердження про злиденніші умови в інших країнах порівняно з СРСР. Але їх мало, вони нікого не переконують і живуть окремо від молоді[1].

---

[1] Диференціація за поколіннями серед робітничих мас, яку відразу зауважили численні іноземні робітники, які приїхали працювати в СРСР, пізніше не раз підкреслювалася. Див., приміром, J. Barber, *Soviet Workers and the State 1928—41*, у «Crees papers», University of Birmingham, 1980. Див. також того ж автора *The Standard of Living of Soviet Industrial Workers 1928—41*, у C. Bettelheim (ред.), *L'industrialisation de l'URSS dans les années Trente*, Ed. de l'EHESS, Paris, 1982, де подано дані стосовно харчування радянських робітників, які підтверджують сказане в цьому документі.

Зарплатня для кожного фаху і категорії ділиться на сім класів.

Найменш оплачуваними є: чорнороби, які одержують від 40 до 60 рублів на місяць; столяр — від 90 до 120 рублів на місяць; муляр — від 45 рублів (учні) до 200 рублів на місяць, якщо він на відрядній оплаті. Щоб прожити, працювати мусять усі, якщо є змога, — чоловік, дружина, діти.

У деяких будинках для сімей панує такий бруд, який «у нас уявити собі не можна», але здебільшого вони живуть у бараках і сплять на брудних сінниках. У них ніколи не було простирадл, лише ковдри. Сплять вони в одязі.

Одержують вони 800 г хліба на день. З них: чотириста грамів у руки для довільного споживання, а чотириста грамів виділено на дворазове харчування у *столовій*[1]. Родини, які самі готують собі їсти, є рідкісним винятком. У *столовій* вони одержують:

між 10-ю та 11-ю годинами ранку — тарілку супу з картоплі, капусти або вівса, солоний оселедець і двісті грамів хліба. В супі нема й сліду жиру. Він зварений лише з води і овочів;

між 4-ю та 5-ю годинами — кухоль молока або тарілку супу, як вранці, та двісті грамів хліба;

між 8-ю та 9-ю годинами — склянку цукрованого чаю. Усе це, включно з хлібом, коштує їм 1,50 рубля у день. Про м'ясо, ковбаси тощо вже місяцями навіть мови нема. Люди буквально перетворилися на скелети, і хто лиш може, тікає працювати на село. У кооперативах нема більш нічого, крім оцту, солі та іноді мила. На ринку одне яйце коштує 1 рубль, а все решта — відповідно, тому робітник ніде нічого не може придбати.

Я спитав у Граціані, чи це становище можна порівняти зі становищем у Німеччині в останні роки війни, коли він замолоду там проживав.

Він відповів мені: «Порівняти? Та якщо порівнювати, то тоді була просто золота доба. Насамперед, на кожну картку можна було справді одержати те, на що вона давала право. Натомість тут дають цілі купи карток, а потім на

[1] Їдальні.

них неможливо нічого дістати. Зрештою, в Німеччині принаймні можна було якось прожити, а тут уже справді не залишається нічого іншого, крім виснаження і смерті».

Щодо гаданої продуктивності заводу, Ґраціані повторив те, що досі твердили всі опитані спеціалісти: «Бракує кваліфікованих робітників, на яких можна б хоч якось покластися. Молодь самовпевнена і легковажна, до обладнання ставиться дуже нерозумно і нерозважливо. У цих головах нема логіки, сказав Ґраціані, самі вони не думають, а лиш виконують дії за наказом, не намагаючись ні зрозуміти суть, ні чогось навчитися. Ніхто не виявляє інтересу до того, що робить, навіть інженери та керівні кадри. Виглядає так, що всі працюють насилу, аби лиш працювати. Коли ми здамо обладнання і поїдемо геть, усе це вмить піде шкереберть. Торік у них було сім вантажівок «Ланча» і багато запчастин. Російською мовою я, як міг, пояснив їм, як ці вантажівки працюють, як треба заміняти зношені деталі тощо. Нині заледве три вантажівки сяк-так придатні для використання. Інші були покинуті напризволяще і перетворились на купу металобрухту»[1].

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

[1] Керівництву комісаріату важкої промисловості майже надлюдським зусиллям удалося подолати кризу 1933 року, «навчитися керувати» модерним промисловим сектором і забезпечити його функціонування, хоч і дуже своєрідними темпами. Наприкінці 1934 року група під орудою Орджонікідзе та П'ятакова більш-менш виграла битву. Можливо, тому Сталін вирішив, що тепер уже може без неї обійтися.

23

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 586/136
Харків, 6 грудня 1932 року — XI

НАСЛІДКИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ У СЕЛІ ЛЮСТДОРФ ПОБЛИЗУ ОДЕСИ

Мені вдалося одержати деякі цифри, які достатньою мірою ілюструють становище у селі Люстдорф біля Одеси, до і після колективізації у сільській місцевості.

Люстдорф — село за п'ять кілометрів від Одеси, розташоване на березі моря і населене німцями, які походять з Баден-Вюртенберґа. До 1930 року його залишали у відносному спокої, крім податкових виплат та більш чи менш значних утисків, характерних для різних етапів радянської кризи.

У 1930 році, до того часу, коли було видано наказ про примусову колективізацію та депортацію куркулів, Люстдорф мав 75 добре доглянутих будинків та 800 мешканців; майже всі вони були заможні, але багатих було дуже мало. Саме тоді з Одеси прибула одна з багатьох «бригад активістів» комуністичної партії, в яку входили одеські євреї та кілька росіян, і було створено «комітет незаможників».

Цей комітет наказав конфіскувати майно багатших селян, а зокрема тих, хто орендував землю і обробляв її з допомогою наймитів. Відтак ці родини вивезли: чоловіки, жінки, діти, цілі сім'ї мусили виїхати на Північ.

Мешканець Люстдорфа, який мав хату, три корови, троє коней та 25 десятин землі, вже вважався приналежним до класу куркулів, а особливо якщо він брав землю в оренду.

За два рази (у березні та восени 1930 року) з Люстдорфа вивезли всього лише 9 родин, бо, попри всі накази, які надходили з Одеси, більшого числа багатих знайти не вдалося.

Їх вивозили возами за 40 верст на північ від Одеси і в чистому полі садовили в поїзд. Поки поїзд проїздив через

українські станції, вони сиділи замкнені у вагонах, з наказом не співати ні релігійних гімнів, ні будь-яких інших пісень і жодним способом не давати про себе чути. Лише у відкритому полі поїзд двічі на день зупинявся, щоб провітрити вагони. Під час подорожі чимало людей померло, насамперед діти, а також відбулося кілька пологів. Через 8 днів вони прибули до Архангельська. Там уже було 85 000 депортованих з різних районів СРСР, якими були переповнені монастирі, церкви, покинуті фабрики. Там були люди зі всіх соціальних прошарків — студенти, пастухи, напіврозбійники з Кавказу. В Архангельську їх посортували і частину вивезли в ліси праворуч і ліворуч від Двіни, а частину — у стародавній монастир на острові Соловки[1]. В Архангельську мій інформатор місяць прожив у великому бараці, колишній меблевій фабриці, яку колись були спалили, а потім трохи полатали, покривши дерев'яним дахом. Ліжка були розміщені у п'ять ярусів. Спочатку там було 4500 осіб, включно з дітьми, але відсутність опалення (при 40° нижче нуля), брак повітря, жахлива їжа (водяниста юшка, яка «пахла» рибою) та заразні паразити спричинили дуже високу смертність від висипного і «голодного» тифу.

---

[1] *Соловки* — назва кількох островів південно-західної частини Білого моря. Разом з тим до цього поняття включають один з найбільших православних монастирів Росії, заснований у XV ст., і концтабір доби комуністичного панування. З кінця XVI ст. Соловки стали місцем заслання політичних і релігійних противників режиму і офіційної церкви. 26 квітня 1920 року Кемським повітовим виконкомом Архангельської губернії було прийнято рішення про націоналізацію Соловецького монастиря. У травні 1920 року на Соловках було організовано одне з відділень Північних таборів примусових робіт. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР 13 жовтня 1923 року було створено Соловецький табір особливого призначення (Соловецкий лагерь особого назначения — СЛОН) з двома пересильно-розподільчими пунктами в Архангельську та Кемі. У 1937 році табір було передано 10-му відділу Головного управління державної безпеки НКВД і реорганізовано у Соловецьку в'язницю особливого призначення (Соловецкая тюрьма особого назначения — СТОН). Тоді почали закривати виробництва, значно скорочувати кількість в'язнів, яких піддавали масовим розстрілам. Постановою Раднаркому СРСР від 25 листопада 1939 року Соловецьку в'язницю було закрито. *(Прим. наук. ред.)*

Через місяць його послали валити дерева у ліс, де сніг доходив до грудей. Люди гинули через нещасні випадки під час роботи (величезні дерева, коли їх рубали, падали раніше, ніж недосвідчені люди через великі сніги встигали відійти вбік) та під час бунту, який жорстоко придушило ГПУ, прибувши з кулеметами на санях, які тягнули собаки[1].

В Архангельську можна було продати ковдри та одяг і купити хліба. У той час усі говорили про неодмінне втручання Папи (хрестовий похід), під орудою якого буцімто було італійське військо. Місцеві люди виявляли співчуття до депортованих.

Через два місяці моєму інформаторові вдалося одержати від свого друга, секретаря сільради Люстдорфа, документ, де його було оголошено «середняком». Тоді він дістав змогу купити квиток на поїзд і повернутися назад. Але, звичайно, у своє село він не повернувся, інакше і йому, і тому, хто допоміг йому втекти з того пекла, було б непереливки.

Коли почалася колективізація, у селі всього було 300 корів і 120 коней. Але селяни, яких примушували здати все у колгосп, поквапилися продати або забити худобу і зужити свої запаси.

Ось як виглядає становище через два роки.

Колгосп Люстдорфа охоплює всіх мешканців села, кількість яких залишилася приблизно тією ж, що й два роки тому, і має нині заледве 75 корів, 20 коней і жодної свині. Отже, його зоотехнічний фонд зменшився на 75 відсотків за кількістю корів, на 83 відсотки за кількістю коней і на 100 відсотків за кількістю свиней.

Декрет, яким колгоспникам було знову дозволено самостійно вирощувати худобу, мав дуже скромний успіх, бо за кожну корову державі треба було віддавати 5 літрів молока щоденно з оплатою по 20 копійок за літр. Оскіль-

[1] Див. А. Солженицын, *Архипелаг ГУЛАГ* та E. Guarnaschelli, *Une petite pierre. L'exil, la déportation et la mort d'un ouvrier communiste italien en Urss, 1933—39*, Maspero, Paris, 1979, pp. 322—23 (італ. переклад *Una piccola pietra*, Garzanti, Milano, 1982).

ки одна корова дає в середньому 10 літрів за день, власник міг мати один рубль прибутку за перших 5 літрів і ще 12/15 рублів за решту 5 літрів. Та оскільки кілька літрів він мусив залишати собі, прибуток від корови міг становити максимум 10 рублів за день. Але нині за 10 рублів у день корови не прогодувати, бо корми коштують більше. Крім того, вкладений капітал може з дня на день зменшитися до нуля через смерть тварини або ще одну хвилю реквізицій. Усі ці міркування призвели до того, що дуже мало людей мали відвагу почати спочатку, і лише там, де це полегшувалося особливими обставинами. Нині в Люстдорфі у приватній власності є лише сім корів.

Легше приватно утримувати одну або дві свині на сім'ю, бо за них держава вимагає лише трохи м'яса при забої.

Коней, звісна річ, ніхто не вирощував, адже для сімейних потреб колгоспника вони не потрібні. В утриманні коней для роботи на полі зацікавлений лише незалежний селянин, якщо йому вдається вистояти. Люстдорфський колгосп успадкував від селян, які його утворили, 150 свиней. Але вже в 1931 році через погане утримання, брак кормів (схоже, що відповідальні за догляд за тваринами довірений їм корм продали для власного зиску) або заразні хвороби всі вони поздихали і, як каже мій інформатор, їх просто закопали, не подумавши, що їх можна було б принаймні віддати на фабрику на мило.

Стосовно коней: з 120 успадкованих живих зараз 20. Решта здохла від голоду та поганого догляду. Овес і сіно зникли, зникла також вся упряж. Одного чудового ранку, за словами мого інформатора, не знайшлося навіть жодного ременя. Вони більше не знали, що з ними робити.

«З другого боку, — продовжує мій інформатор, — чому тебе повинна обходити тварина, яка тобі не належить? Береш її вранці; після десяти годин праці приводиш до стайні й залишаєш її там. Чи нагодують її там? Чи напоять? Почистять? Знімуть упряж? Хто його знає? Нас це не

обходить. Якщо наступного дня тварина брудна і голодна, хіба ми маємо право скаржитися? Кому? І навіщо нам це? Нам дадуть відповідь: хіба це твій кінь? Ти маєш працювати на землі, а не доглядати коней. Ось тому нині й залишилося всього лиш двадцять коней». Так говорив мій інформатор, повторивши те, що йому розповіли родичі, які залишилися в Люстдорфі і працюють у колгоспі.

Цей приклад — типовий. З невеликими відмінностями така картина спостерігається в усій Україні.

Селянина більше нічого не цікавить. Навіть хата, в якій він живе і яка колись належала йому, нині цілковито запущена. «Лагодиться, — сказав мій інформатор, — лише найнеобхідніше, щоб захиститися, поки можна, від дощу, та й годі. Зрештою, чим лагодити? І хто має за це платити?»

Ось так з відносно заможного селища, яке робило свій природний внесок в українську економіку, виробляючи сільськогосподарську продукцію, зробилася зграя напівголодних ледащ у хатах, які розвалюються, і селище тепер виробляє не більше ніж 25 відсотків від того, що воно виробляло раніше.

Мешканці колгоспу, яких протягом перших двох років після створення примушували постачати м'ясо і сільськогосподарську продукцію цілій низці міських кооперативів за сміховинними цінами, за якими вони мали розподілятися серед робітників на фабриках, були невдовзі доведені до безнадійного стану. Бачачи, що їм видають за роботу дуже малу кількість продуктів (усе йшло в кооперативи і на державну закупівлю) і платять шістдесят копійок за день (зі щоденної зарплатні кожного колгоспника знімалось близько одного рубля на різні внески: позички, агітацію, пресу, внесок у Осоавіахім тощо), вони просили дозволу вийти з колгоспу. Невдоволення це (небезпечне через вплив, який воно могло мати на солдатів Червоної армії) досягло таких масштабів і спричинило таке небезпечне саботування будь-якої роботи, що недавно було видано відомий декрет, згідно з яким колгоспи можуть продавати на вільному ринку свої вироби

за нормальними цінами, узгодженими з купівельною спроможністю рубля. Нині один колгоспник одержує близько 5 рублів у день особистої зарплатні, і навіть якщо він не може купити всього того, чого потребує, бо цього не встигають виробляти заводи і фабрики або виробляють його за надто високу ціну, то ці гроші він може принаймні заощаджувати, сподіваючись на майбутнє. А натомість у містах кооперативи для робітників, ясна річ, порожні, бо та дещиця, яка залишилася колгоспові і не була реквізована державою, йде на ринок, і тепер від голоду і злиднів страждають робітники.

Про одного робітника-комуніста, члена партії, який мешкає у дворі поруч з консульством, я знаю, що він продає меблі, вже продавши весь одяг, аби мати змогу придбати на базарі щось, чим порятуватися від голоду.

На засіданнях осередків комуністичної партії селян (але йдеться, звісно, лише про «куркулів») звинувачують тепер у тому, що вони нагромаджують гроші, а отже сприяють знеціненню рубля, і все це, можливо, є підготовкою, як уже давно подейкують, до скасування рубля, яке вдарить по куркулях, котрі ховають гроші, а запровадження нової валюти знов надасть робітникові змогу купувати на ринку продукти, якої нині він не має.

Але ці поодинокі заходи «то нашим, то вашим» не допоможуть покращити радянську економіку, оскільки помилка криється насамперед у самій концепції планів, які завдали шкоди і скоротили продуктивність землі.

Так, різноманітні культури, які раніше вирощувалися у Люстдорфі залежно від можливостей землі та робочої сили, в 1931 році, згідно з грандіозним планом, замінили винятково помідорами, які потім через брак робочої сили так і залишилися незібраними на полі.

П'ятого грудня цього року оранка полів усе ще тривала, і селяни питали себе, що виросте з насіння, кинутого у схожі на величезних змій болотисті грудки землі, вивернуті щільними брилами і просяклі водою та снігом. Крім того, щорічний і щоразу новий перерозподіл земельних ділянок між незалежними селянами

призводить до того, що вони не проводять ніяких робіт, спрямованих на те, аби не те що покращити, а бодай зберегти урожайність ґрунту, а натомість виснажують його до кінця, адже знають, що наступного року ця ділянка випаде іншому.

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

24

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 613/175
Харків, 16 грудня 1932 року — XI

ПОСИЛЕННЯ ПРИМУСОВОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

З різних околиць Харкова надходять одностайні повідомлення про те, що в сільській місцевості стали інтенсивніше застосовувати методи, які мають привести до повної колективізації землі.

Цього разу вжито такий метод.

До хати незалежного селянина приходить комісія у складі трьох осіб; двоє озброєні товстими палицями або залізними прутами; третя особа — представник ГПУ.

Селянина питають, чи справно він платить усі податки. У нього вимагають квитанцію чи інший документ, який підтверджує, що він заплатив і віддав усе належне. Тоді йому кажуть, що цей податок у грошах і в натурі було збільшено вп'ятеро, а тому він негайно має віддати ще чотири рази стільки, скільки він уже вніс, якщо не хоче вступити у сільський колгосп. Якщо він відмовляється, за діло беруться двоє інших: палицями і залізними ломами вони починають розвалювати піч і плиту, а тоді трощити вікна, двері, меблі і все, що тільки можуть. Відтак конфіскують те, що ще можна конфіскувати, тобто корову і коня.

Цей метод, який не залишає сумнівів щодо результатів такої колективізації, можна пов'язати з недавнім декретом, яким призупинено вступ до компартії[1]. Очевидно, йдеться про новий і ще рішучіший курс на жорсткіше трактування класичних позицій крайнього комунізму. Сумнівно, що всезагальна колективізація змінить душу і поведінку селянина, що вона звільнить сільську економіку від фантастичних планів, що їх вигадують різні голови колгоспів, які нічого не знають ні про сільське господарство, ні про ор-

[1] Йдеться про «чистку» КП(б)У, розпочату в 1933 році. Прийом у партію тимчасово було призупинено. *(Прим. наук. ред.)*

ганізацію праці; не варто очікувати чудес від тієї частини населення, яка за природою розвивається найповільніше, а тим паче від цього населення.

У місті вважають, нібито Сталін хоче показати *per assurdum* (*sic*) неможливість далі застосовувати положення крайнього ленінізму. І кажуть, що коли вже більше незмога буде жити, всі переконаються, що треба змінити курс. Але ці наївні твердження я наводжу тут лише для того, аби показати, якими сподіваннями живуть люди.

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 5 (1932), тека 1.2].

25

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 17/9
Харків, 6 січня 1933 року — XI

БАНДИТИЗМ У ХАРКОВІ

Злидні породили в Харкові та навколишніх селах різні форми справжнього бандитизму.

Ще кілька тижнів тому польський консул у Києві знайшов у деяких сільських газетках повідомлення про сім випадків убивства немовлят через голод. Схоже навіть, що тут ідеться про канібалізм; принаймні той консул саме так доповів про цю подію.

У Харкові тепер небезпечно ходити вночі у віддалені від центру райони, і цілком звичними стали випадки, коли з людей знімали весь одяг. Прогулятися в костюмі Адама довелося навіть старому лікареві німецького консульства д. Розе. Випадки, коли вночі у міліцейський відділок забігають напівголі люди, схоже, досить часті. Одначе такі епізоди мають у собі більше комічного, ніж трагічного, хоча через теперішній холод наслідки часто бувають дуже серйозними. Але таких випадків меншість. Здебільшого бандити не задовольняються одягом, а вбивають свої жертви.

Вранці на базарі нерідко знаходять голі трупи вбитих уночі людей, а на вкритому кригою березі річки Харків їх можна бачити щодня.

Ще дикіші речі ці бандити роблять з дітьми. Понад 300 дітей зникли за останні 6 тижнів у Харкові. Цю цифру було підтверджено з сотні джерел, і щодо цього нема сумніву. Ця трагічна форма злочинності поширилася по всій Україні.

Я дізнався від очевидця, що в Одесі о 16 годині посеред вулиці поблизу театру дві мегери схопили і роздягли дівчинку, а потім спокійно пішли собі геть на очах у перехожих, які не звертали на це уваги.

Я знаю випадок, коли на вулицях Пушкінській та Лібкнехтській мертвими було знайдено сімох хлопчиків і дів-

чаток. Це моя власна інформація. Два тижні тому у дворі поруч з консульством було знайдено голою і задушеною дівчинку з родини, яка мешкає поблизу. У Вінниці викрали сина у високого партійного достойника (на дітей функціонерів партії та ГПУ полюють особливо, бо вони краще одягнені). Потім якось уранці його знайшли перед будинком; він був мертвий, очі його були виколоті, а на грудях він мав картку з написом: «Це взамін за ті страждання, яких ви нам завдаєте». Подібної долі зазнала ще одна дівчинка, донька великого начальника з Ростова, при якій знайдено подібну картку, з тою лише різницею, що її було знайдено живою, але без очей. Одначе назагал схоже, що ці злочини не пов'язані з політичною помстою. Майже завжди йдеться про крадіжки, до яких, подейкують, треба додати також дедалі жвавішу торгівлю людським м'ясом. З дітей роблять м'ясо, яким начиняють ковбаси, а дорослі стають худобою на забій; і досі було офіційно підтверджено два подібні випадки: в Одесі одного лікаря, приятеля д. Розе, охопили сумніви, коли він побачив м'ясо, куплене на ринку його домашніми. Він покликав ветеринара, який сказав, що це не може бути м'ясом жодної тварини. І тоді легко встановили, що то було людське м'ясо. Тут, у Харкові, був арештований кухар на фабриці електричних апаратів, коли було виявлено і підтверджено, що він продавав людське м'ясо. Він виправдовувався, заявивши, що купив його на базарі, але все ще перебуває у в'язниці.

Кажуть, що було арештовано банду, яка з допомогою дівчини заманювала в будинок добре одягнених людей, що були в Харкові проїздом. Один професор, вкладаючись спати, виявив під своїм ліжком труп. Він хотів було вийти, але двері було замкнуто ззовні. Тоді він зумів перестрибнути через підвіконня і втекти завдяки тому, що була вже глибока ніч; банда переслідувала його, але опісля десь зникла, і лише через багато днів її членів схопили. У підвалі того будинку було згодом знайдено сім трупів.

Говорять про процес за закритими дверима над групою жінок-ветеринарів та кількох їхніх поплічників, винних власне у торгівлі людським м'ясом, але досі з цього при-

воду до мене доходили лише якісь невиразні відомості. В кожному разі якийсь процес за закритими дверима ведеться пообіді у театрі імені Шевченка.

У школах було розпорядження, щоб батьки приходили забирати своїх дітей, і їм порадили, щоб вони завжди їх супроводжували.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

26

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 21/11
Харків, 6 січня 1933 року — XI

ОСТАННІ ДЕКРЕТИ РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ І ПРОГНОЗ НА НАЙБЛИЖЧЕ МАЙБУТНЄ

Останніми декретами радянський уряд прийняв деякі рішення, які варто уважно розглянути, щоб на їх основі і з допомогою деякої додаткової інформації намалювати приблизну картину можливого становища у найближчому майбутньому.

Ці рішення такі:

Перенесення початку другої п'ятирічки — у зв'язку з цим у Харкові було призупинено все подальше будівництво, передбачене планом.

Припинення діяльності багатьох (усіх?) установ, які були посередниками між виробниками і споживачами, та паразитарних закладів. У Харкові: всеукраїнське управління кредитів для українських колгоспів; Союзмолоко, центр збору молочних продуктів.

За останню п'ятирічку подібні установи, які тепер щодня зникають, виростали у колосальних кількостях через манію перевірок, переперевірок, централізації, перецентралізації тощо, властиву цій економіці, яка щохвилини намагається доводити, що вона найчесніша на землі.

Закриття фабрик і заводів, продукція яких має нелогічну собівартість. Велику роль у цьому відіграє також брак сировини, спричинений загальним застоєм і регресом в Україні. Лише Локомотивний завод далі працюватиме на повну силу, і то лише тому, що добру половину його працівників складають засуджені на примусові роботи, а тому їхня праця обходиться всього у вартість супу, який вони одержують двічі на день.

Зменшення колективу працівників на тих заводах і фабриках, які мають найгірші результати (наприкінці грудня на заводі сільськогосподарських машин «Серп і молот» було звільнено 30 відсотків робітників).

Скорочення штатів бюрократичних і банківських працівників. Місцевий державний банк звільнив 28 відсотків працівників.

Примусова колективізація (див. мій рапорт від 16 грудня 1932 року № 612/233 та 613/145).

Конфіскація борошна. У Харкові у вірменських пекарів, котрі купували борошно в крамниці Торгзіну, щоб випікати пиріжки з темного борошна, які вони продавали на вулиці, вилучили загалом 320 мішків борошна, за яке їм заплатили по 30 паперових копійок, тоді як їм воно обійшлося по 30 золотих копійок. Було заборонено продавати борошно на ринку. Кажуть, що після 15 січня (сталінського декрету) торгівля борошном буде вільною, але на той час держава вже реквізує його повністю. В Одесі реквізували борошно навіть у приватних будинках, обшукуючи кімнату за кімнатою. На селі реквізували все борошно, яке тільки змогли знайти, як у вільних селян, так і в колгоспників, доходячи до того, що забирали у них навіть напівспечений хліб з домашньої печі.

Поштовх для розвитку Торгзіну і відкриття нових його крамниць; спершу приймали золото, потім срібло, і кажуть, що невдовзі буде оголошено про прийом коштовного каміння.

Усіх громадян зобов'язали мати внутрішній паспорт[1] — почасти для того, щоб прикріпити трудівника до фабрики, землі, шахти, а почасти, щоб звільнити міста від зайвого

[1] 27 грудня 1932 року було ухвалено спільну постанову ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів». 31 грудня 1932 року ВУЦВК УСРР і Раднарком УСРР ухвалили постанову про запровадження єдиної паспортної системи в Україні і обов'язковий запис паспортів (прописку). 28 квітня 1933 року з'явилась постанова РНК СРСР про видачу паспортів громадянам СРСР на всій території країни. Наступного дня її надрукували у газеті «Известия». Документ передбачав, що паспорти видаються громадянам СРСР, які мешкають «у містах, населених пунктах, що є районними центрами, у робітничих селищах, на новобудовах, на промислових підприємствах, у смузі відчуження залізниць, у радгоспах і населених пунктах, де розташовані МТС». У постанові спеціально було обумовлено, що «громадяни, які постійно мешкають у сільських місцевостях, паспортів не одержують». *(Прим. наук. ред.)*

населення. Кажуть, що Одеса позбудеться 50 тисяч мешканців, а Харків — 250 000. Ця запланована депортація повинна сприяти припливові робітників на Донбас та в район Мурманська, де передбачаються великі роботи.

Призов чотирьох категорій солдатів-резервістів на вечірню муштру.

Зміни у складі уряду та керівних органів партії в Україні, про що говориться вже два місяці.

Усі ці заходи та рішення свідчать ось про таке.

Різкий поворот уліво (чистка в партії і раптове призупинення вступу нових членів), рішучий і разючий насамперед на селі (примусова колективізація) і у так званій внутрішній торгівлі (переслідування так званих спекулянтів, тобто дрібних торговців. В'язниця Холодна [Гора] у Харкові забита арештантами, і перед її будинком уже пару тижнів від світанку до глибокої ночі стоять тисячі людей: хто з невеличким пакунком харчів у надії, що буде змога передати його родичеві, хто лише з надією врешті дізнатися, що там всередині є його родич, який вже багато днів тому пропав і про місцеперебування якого міліція не хоче або не може нічого сказати).

Різка зупинка у процесі індустріалізації, зумовлена провалом економічно-адміністративних заходів, про ознаки скорого настання якого я мав честь повідомляти ще починаючи з мого рапорту № 277/11 та 278/8 від 22 травня 1932 року, і, як наслідок, розпуск паразитарних установ, посередників між Москвою та фабриками і колгоспами — закриття вкрай бездіяльних і дорогих фабрик з низькою продуктивністю, скорочення штатів на інших фабриках і заводах.

Більша централізація керівництва між Москвою та виробниками і вільніший та пряміший контакт між виробниками і споживачами.

Зменшення надлишку населення в містах (декрет про паспорти), у яких населення збільшувалося в геометричній прогресії, а тому жодні зусилля не могли зменшити проблему житла, а водночас страхітливим чином зростала злочинність, досягаючи рівня організованого розбою.

Чистка серед населення — після партійної чистки, бо, схоже, першими, кого призначено до депортації, є власне «колишні», а також заходи, спрямовані на уникнення небезпеки несподіваного безробіття (яке ускладнюється втратою хлібної картки), а тому оголошено також призов до армії чотирьох категорій, які мають з'являтися увечері на «муштру», після якої, як сказано, вони дістануть вечерю.

Врешті, передбачається спроба стабілізувати рубль (згідно з тим, що натякнув мені місцевий представник Наркомінсправ Бродовський) завдяки цінним металам, зібраним за ці останні місяці за щораз нижчими цінами, що повинно збільшити купівельну спроможність рубля.

Насамкінець хочу ще сказати, що Україна, яка нині, безперечно, є регіоном, який найвідвертіше саботує і колективізацію, й індустріалізацію (застій і регрес виробництва на Донеччині, в металургійній та механічній промисловості), невдовзі, за одностайною інформацією, перейде у залізні руки працівників ГПУ.

(У новорічну ніч українці, які займають керівні посади у промисловості та в адміністрації, сказали про Сталіна: «Фанатик збожеволів»[1]).

Для цієї запобіжної загати, збудованої навколо будівлі, щоб перешкодити її розвалові, сільськогосподарське виробництво є ключовим. Рубль можна буде стабілізувати (якщо це правда, що його хочуть стабілізувати і що його натомість поступово не знецінюватимуть, а в такому разі нова валюта могла б знайти покриття тією масою металів, яка була зібрана за ці останні місяці), якщо будуть про-

[1] Неодноразово засвідчено, що подібні чутки справді ходили тоді в партії: йдеться, між іншим, про період, коли виникло протистояння і коли навіть члени родини диктатора пережили хвилини непевності. Як відомо, лише кілька тижнів до того наклала на себе руки його дружина. Про божевілля Сталіна написано чимало. Можливо, першим серйозно до проблеми підійшов Н. Валентинов (Н. Н. Вольський), автор уже цитованої статті про П'ятакова у 1927—1928 рр. та фундаментальної книжки спогадів про роки непу, який ще в 1953 році писав, що неможливо зрозуміти тридцяті роки, не враховуючи того факту, що — уже в 1934 році — Сталін був «психічно хворий, у полоні параної, зі всіма її симптомами у найвищому ступені вияву: зловісна, сліпа, жорстока манія переслідування і безмежна манія величі».

дукти, які можна буде викинути на ринок. Але промислове виробництво зросте лише тоді, якщо робітник матиме чим підтримати себе на силі, а селянин виконає свій обов'язок, якщо знайдеться спосіб, як його задовольнити; інакше розруха знову почне збирати незліченні жертви, аж до зникнення теперішнього демографічного тиску, який занадто потужний супроти млявості, недостатності та недбальства, які характеризують сільськогосподарське та промислове виробництво країни.

З найглибшою повагою

К. Віце-консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

27

Віце-Консульство Італії в Батумі
Батумі, 20 січня 1933 року — XI

ПІВРІЧНИЙ РАПОРТ — ДРУГЕ ПІВРІЧЧЯ 1932 РОКУ — X—XI[1]

[...] Хоча Ваша Ясновельможність чудово уявляє собі всю таку складну і суперечливу суспільно-політичну панораму цього величезного Союзу, я вважаю доцільним швидко підсумувати також деякі місцеві аспекти *загального становища у країні.* Відносно сприятливі загальні умови, про які я згадував на початку цього рапорту і які зазвичай визначаються, як відомо, чинниками клімату та ґрунту, а також відносною терпимістю в соціальному плані, останнім часом значно ускладнилися, насамперед під тиском зовнішніх чинників. І справді, упродовж останніх місяців через цей порт здійснювалася повільна еміграція мас біженців з України, котрих сюди приваблює той добробут, яким досить-таки заслужено славляться ці краї. Кожен пароплав, який прибуває з Одеси, а їх є три на тиждень, регулярно висаджував від однієї до двох тисяч українців. Влітку це явище не мало характеру справжньої еміграції, а радше поїздки за запасами продуктів: більшість цих подорожніх, описувати розмаїтість яких я не вважаю тут за доцільне, привозила із собою те, що можна продати або виміняти, і вивозила звідси борошно і зерно, як для споживання в родині, так і для того, щоб перепродати їх в Україні, де нестача цих товарів дозволяла отримати величезні прибутки.

Не раз влада втручалася і забороняла цей вивіз, але врешті раз у раз мусила йти на поступки. Лише останнім часом, схоже, цієї заборони стали суворо дотримуватися. Але тепер бачимо інше явище, яке розгортається у ще більших масштабах по всьому СРСР.

---

[1] Тут наводяться лише уривки.

Зрозуміло, що значна частина цих біженців виїздила сюди з наміром здобути відносну стабільність, тікаючи зі своєї сильніше враженої злиднями місцевості, щоб облаштуватися у цьому багатшому на ресурси місці, яке пропонує більші можливості здобути харч. Наслідки такого небажаного приросту населення у цих краях не забарились датися взнаки, і брак товарів усіх різновидів з дня на день стає дедалі гострішим, а паралельно різко стрибають вгору ціни на ринку. Щодо кількості емігрантів з різних районів СРСР у Закавказзя ходять найрізноманітніші чутки. Дехто твердить про кілька мільйонів, але я гадаю, що це велике перебільшення. Батумі — це найприродніший і найзручніший пункт в'їзду з України та прилеглих теренів у Закавказзя: такий значний рух біженців за такий короткий час не міг би тоді не набути очевидного і катастрофічного характеру міграції орд, одначе цього не спостерігається. То був постійний, але обмежений потік, і, гадаю, буде недалеким від правди, якщо зменшити цю цифру до кількох сотень тисяч. Але навіть якщо це так, то очевидно, що цей край, нехай і родючий, не має достатніх комунальних, промислових і сільськогосподарських ресурсів, щоб увібрати таку масу, і цей надлишок відбився на цілій економіці, ведучи до значного зростання всезагальних злиднів.

Тому останнім часом розпочався процес виштовхування цих мас назад на їхню батьківщину, зумовлений впровадженням у життя певних загальних заходів[1], добре відомих Вашій Ясновельможності. Видовище це, ясна річ,

[1] На підставі попередніх рішень 22 січня 1933 року Сталін і Молотов надіслали директиву партійним і радянським органам, в якій підкреслювалось, що міграційні процеси, що розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади». У зв'язку з цим наказувалось органам влади та ГПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян в інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОГПУ СРСР. (*Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание.* Документы и материалы в 5 томах, *1927—1939.* Том 3. *Конец 1930—1933.* Москва, РОССПЭН, 2001, с. 634—635). *(Прим. наук. ред.)*

вельми сумне, хоча відносна м'якість клімату згладжує ті його аспекти, які могли б мати трагічний характер. Вигнанців збирають на складах митниці, де вони чекають пароплава: ті, хто може заплатити за свій квиток, відокремлені від тих, хто цього не може. Останніх за кілька годин до від'їзду збирають і ведуть у супроводі міліції на вільний ринок, де вони можуть продати те, що мають на собі, щоб назбирати собі на квиток. Міліція перешкоджає простим цікавим підходити до них: наближатися можуть лише ті, хто справді збирається щось купити — пальто, пару чобіт чи щось інше. Ясна річ, брак часу не дає цим нещасним змоги торгуватися, з чого користають покупці. Усе це проходить у повному ладу та тиші, що не послаблює сумного враження від цієї сцени, яка на кілька годин перетворює базар на щось схоже на ринок рабів.

Співчуття та почуття людяності і солідарності, що їх, як можна припустити, таке видовище мало б викликати в душі місцевого населення, нейтралізується переконанням, що саме ці маси біженців спричинили різке загострення економічного становища в регіоні. Це породило прагнення звільнитися від них, не позбавлене певного почуття відкритої ворожості, зумовленої деякими проявами злочинності, що їх можна приписати цим елементам, що прибули з Росії [...]

К. Віце-консул
Франческо Дзассо

[SAP Russia 9 (1933), тека 2].

28

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 133/47
Харків, 24 лютого 1933 року — XI

РЕМСТВУВАННЯ І НАСИЛЬНИЦЬКІ ДІЇ

Від нашого співвітчизника Делла Боска, який живе у місцевому університетському середовищі, я дізнався про таке.

У Харкові школярі та студенти налічують 120 000 осіб, частина яких (менша) живе у родинах, а частина — у житлах, наданих державою, і ці житла всі мені одностайно описували і описують як приміщення, які за матеріальним станом та моральною атмосферою гірші за найбрудніший бордель. Там панує просто фантастичний бруд, бо прибирання доручене самим мешканцям. Хлопці і дівчата непристойно живуть впереміж. Кілька місяців тому цю масу студентства раптом прорідили, несподівано оголосивши іспити, які мали складати всі. Суворі іспити і вперше здійснені всерйоз на основі навчальної програми з відповідних наук, а не лише марксизму-ленінізму. Добра третина не склала цих іспитів, і їх негайно позбавили стипендії і права проживання в кімнатах гуртожитків. Під час іспитів на дошках у класах постійно з'являлися написи такого типу: «Дайте нам перше їсти, а тоді ми відповідатимемо. Менше іспитів і більше хліба». Таким чином були закриті цілі університетські відділення, і причиною всього цього відбору була незмога дати хліба мешканцям гуртожитків, *in irae* [на обурення] (*sic*) студентства, яке вже давно ремствувало на убогість харчування. Критика уряду — це вже звичайна річ серед студентів, які, схоже, втратили всі ілюзії і починають живити антибільшовицькі настрої чи, принаймні, перебувають на шляху до цього. Те, що молодь, на яку уряд покладає такі великі сподівання, починає виявляти незадоволення і відкрито висловлювати критику, є явищем, яке може розвиватися надалі і, можливо, у цікавих напрямках.

Одначе ремствування поширене не лише серед категорій, які нині навряд чи можуть завдати справжнього

клопоту урядові. Воно дуже поширене серед усього населення, і не лише в Україні.

Те, що можна виснувати з нечастих, більш-менш виразних натяків у газетах, ніщо порівняно з напливом повідомлень, які надходять звідусіль. Звертаю увагу на повідомлення «Харьковского пролетария» від 18 числа цього місяця про те, що у селі Перша Старовірівка селяни розтерзали секретаря КПУ.

У колгоспі, підпорядкованому ХЕМЗу[1] (заводові електроприладів), 20 числа цього місяця найенергійніший з активістів цього заводу, якого послали туди, щоб реквізувати якісь харчі для працівників заводу, був замордований доведеними до розпачу селянами. З Симбірської області надійшла новина про вбивство активістів та керівників компартії.

У Сержаку викрали сина голови виконкому компартії, розірвали його на шматки і кинули їх перед дверима батькового дому. У цьому ж Сержаку вночі облили бензином і підпалили будинок одного з комуністичних керівників. Будинок був цілковито зруйнований, але люди, які були в ньому, змогли врятуватися. Кілька вечорів тому один з місцевих державних прокурорів повертався додому, хтось йшов за ним услід і раптом спитав його, чи знає він державного прокурора Х. Той відповів, що це він і є, на що цей суб'єкт тричі вистрелив у нього, а тоді втік. Прокурора було поранено у плече і в шию. Призвідника арештували, і виявилося, що то був брат одного комуніста-активіста, якого послали якось у колгосп з наказом вилучити там певну кількість пудів зерна. Але, приїхавши на місце, цей комуніст став на бік селян, тоді його звинуватили і засудили до розстрілу, і цей вирок було виконано на повторну вимогу вказаного прокурора.

З найглибшою повагою

К. Віце-консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), теka 7].

[1] ХЕМЗ — Харківський електромеханічний завод. *(Прим. наук. ред.)*

29

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 1331/617
Москва, 20 березня 1933 року — XI

ВРАЖЕННЯ СПІВВІТЧИЗНИКА, ЯКИЙ ПОВЕРНУВСЯ З ПОДОРОЖІ ТУРКЕСТАНОМ[1]

Один відомий і шанований італійський інженер, тепер працівник концерну «Омодео», нещодавно за дорученням народного комісаріату сільського господарства здійснив довгу подорож Туркестаном і Таджикистаном із завданням відвідати деякі великі іригаційні підприємства, які зрошують близько 150 тисяч гектарів, призначених під вирощування бавовнику.

Він вирушив з Москви десь в середині лютого, його супроводжували три інженери і перекладач. Подорож туди пройшла нормально: за винятком відсутності опалення у вагонах (на Заволжі температура становила 25 градусів нижче нуля) та абсолютного браку продуктів, скаржитися не було на що. На маршруті близько 3000 кілометрів ешелон спізнився лише на 6 годин. Інженер помітив, однак, два характерні явища, інтенсивність яких зростала в міру того, як поїзд просувався на південь: насамперед великі маси селян, які запруджували залізничну колію і вокзали, розташовуючись великими юрмами разом з жінками і дітьми, де тільки знаходили місце. Інженер не міг пояснити собі це явище; він вважає, що то селяни, які покидають свої домівки, гнані голодом, украй нестерпним, зокрема на Поволжі. Можна було ще іноді купити трохи масла, яке продавали кілька селян вздовж залізничної лінії; але неможливо було знайти навіть кусень хліба, який всі жадібно шукали навіть серед сміття.

Другим явищем, постійний і значний масштаб якого привернув увагу мандрівника, були групи депортованих,

---

[1] Див. у J. Littlepage, *Alla ricerca dell'oro sovietico,* Garzanti, Milano, 1940 (New York, 1937) оповідь про подібну подорож, здійснену американським інженером. Щодо «примусового осідання» загалом, див. уже згадувані праці M. B. Olcott.

яких було видно повсюди: вони йшли пішки — оточені солдатами зі зведеними рушницями — або їхали на вантажівках чи в поїздах у напрямі з півдня на північ. Серед них були жінки і чоловіки різного віку і породи, їх можна було побачити на всіх зупинках поїзда, насамперед в Оренбурзі і Ташкенті. Вони розташовувалися на вокзалах, перемішуючись зі звичайними подорожніми, але вартові солдати не залишали їх навіть на мить; їх по троє супроводжували у вбиральню, а за ними йшов агент ГПУ зі зведеним револьвером! Згаданий інженер зумів сфотографувати деякі з цих сцен.

Діставшись вночі до Ташкента, товариство, до якого належав наш співвітчизник, після двох годин очікування зуміло знайти коня з візком і, повантаживши валізи, подалося на пошуки притулку. Дороги перетворилися на болото; щоразу товариство зупиняли якісь озброєні люди в цивільному, які, назвавшись добровільними помічниками держави, примушували їх показувати документи і валізи.

В Ташкенті не було хліба навіть у крамницях Торгзіну. Членам комісії зателефонував якийсь лікар і попередив про необхідність дуже берегтися, оскільки в районі між Самаркандом та Ташкентом лютує епідемія висипного тифу. У місті не видно ніякого прогресу; вулиці його — це просто стежки; сучасні будинки у тому регіоні з субтропічним кліматом споруджувалися за тими ж критеріями, що й у Москві чи в Архангельську, тому вони великою мірою зруйновані.

Діставши квитки завдяки допомозі ГПУ, товариство, яке подорожувало за дорученням уряду, вирушило в напрямі Таджикистану, проїжджаючи через Самарканд та Бухару. У цьому регіоні дрібна власність усе ще досить розвинута, насамперед тому, що проект всезагальної колективізації все ще підпорядкований планові зміни культур. Ці напрочуд родючі землі, що їх засіювали рисом, мається на меті перетворити на бавовникові поля, а вирощування бавовнику, на думку інженера, безсумнівно даватиме у 100 разів менше прибутку, ніж ці поля дають тепер; але план було ухвалено, і його треба виконувати.

Навіть з вікон вагона можна було переконатися у наявності в цих регіонах кризи в рільництві та тваринництві: уздовж цілого шляху в степу видніли покинуті юрти, мертві коні і верблюди. Радянські інженери, які супроводжували нашого співвітчизника, схоже, самі були болісно вражені цим сумним видовищем. Але в міру того, як ешелон наближався до зони індійсько-афганського кордону вздовж лінії Паміру, було помітно, наскільки більше центральний уряд дбає про те, щоб підтримувати в цих місцях необхідний для оборони лад. Зі Сталінабада, столиці Таджикистану, до Курган-Тюбе (де велися роботи з будівництва греблі через Амудар'ю) веде асфальтована дорога довжиною 140 км, яка в деяких точках проходить перевалами у 2000 метрів; її приводять до ладу далі, аж до афганського кордону, до якого залишається ще кілька сотень кілометрів.

Гребля на Вахші, яка була метою подорожі італійського інженера, за його словами, була гідною подиву спорудою, виконаною радянськими інженерами за всіма правилами: вона мала зрошувати територію в 10 тисяч гектарів, призначену для вирощування — з безсумнівним успіхом — бавовнику. Цікава деталь: зрошувальні канали були споруджені на залишках каналів, викопаних Александром Македонським, які ще досі можна побачити!

На базі в Курган-Тюбе мало бути не менше 200 автомашин, будинки для робітників, клуби тощо. Одначе наш співвітчизник мусив задовольнятися своїм власним м'ясним екстрактом «Лібіг», розчиненим у чаї. Коли перед від'їздом він попросив ГПУ забезпечити його харчами, він дістав дві великі хлібини, в яких знайшов шматки дерева, подрібнену солому, цілий колосок і шматок мотузки. Коли інженери прибули на місце, робітники, вважаючи, що цій комісії доручено вивчити умови їхнього життя, масово приходили скаржитися, твердячи, що неможливо відпрацювати обов'язкову кількість годин при цій обіцяній убогій платні, яку ще й рідко виплачують, а також через брак харчів. Радянські інженери дуже суворо відкинули вимоги прохачів.

Від будинків не було навіть і сліду. Автомашини були доведені до жахливого стану або пропали, і з 10 днів перебування на базі інженер, який спеціально прибув з Москви, зміг поїхати на місце роботи, розташоване за кілька десятків кілометрів, лише три дні пополудні.

Коли 27 лютого наш співвітчизник вирішив вирушити в дорогу і прибув до Сталінабада, кінцевої станції залізниці, йому спокійно відповіли, що поки що від'їзд неможливий: одне місце у звичайному вагоні буде, можливо, на день 7 березня. Інженер пішов у ГПУ, яке зателефонувало на вокзал і відповідно розпорядилося, тому він зміг виїхати у Ташкент того ж вечора в м'якому вагоні[1]: було ще багато порожніх місць, одначе касир на вокзалі не вважав за можливе надати місце в ту хвилину, коли його про це просили.

На зворотній дорозі італійський інженер відзначив ще гірше, ніж по дорозі туди, обслуговування і недбальство, яке панує на залізниці. Він бачив, приміром, довгі ешелони, завантажені сіллю, які йшли з Каспійського моря: вантаж лежав просто на платформах, навіть не прикритий брезентом, тоді як дощ лив як з відра. В Оренбурзі зламалася вісь колеса у вагоні, в якому їхав наш співвітчизник, що дуже часто трапляється на радянській залізниці. Вагон відчепили і відтягли на тупикову колію. Оскільки був святковий день, робітники, звісно, працювати відмовилися. Увечері 30 числа забуті всіма подорожні пішли до начальника станції, кажучи, що вони спеціалісти, які їдуть за дорученням уряду і мусять якнайшвидше дістатися до Москви. «Якщо ви спеціалісти, — відповів начальник станції, — навчіть робітників, як полагодити колеса». Нашому співвітчизникові тільки того й треба було, але робітники відкладали рішення на невизначений день, і довелося ще раз звернутися до ГПУ, яке знайшло спосіб домогтися, щоб ремонт зробили негайно.

З усієї цієї подорожі, яка далеко не була легкою і простою пригодою, наш співвітчизник у кінцевому рахунку

[1] Тобто у вагоні першого класу.

виніс такі враження. По всій радянській території, яку він проїхав, панує великий і всеохопний голод. Він спричинений почасти новим укладом у сільському господарстві, який згуртував селян проти уряду, і неймовірними недоліками у розподілі продовольства, зумовленими надмірною централізацією системи розподілу на величезній території. Під час зупинки в Оренбурзі достатньо було прибути поїздові з консервами, як населення раптом стало продавати на ринку товари, які раніше ніде не можна було знайти. Коли під час подорожі туди хліба не було взагалі, на зворотній дорозі у деяких місцевостях, які одержали зерно на посів від уряду, можна було знайти в продажу хлібці по 10 рублів за штуку.

Зрошувальні комплекси в Туркестані та Таджикистані, споруджені греблі і викопані канали були добре сплановані і чудово виконані, але безлад, недбальство, лінивство робітників та їхніх начальників робить їх досі практично непридатними до використання. Коротко кажучи, це проблема людських ресурсів, яка досі, схоже, є найбільш невідкладною і невирішальною у цьому гігантському радянському механізмі, роз'їденому бюрократією.

Схоже, що єдиною міцною ланкою, справжнім хребтом усього радянського устрою всюди є ГПУ, яке, діючи звичними для нього швидкими і насильницькими методами, може здебільшого домогтися того, чого не здатна досягти навіть найкраща пропаганда.

Б. Аттоліко

[SAP Russia 8 (1933), тека 1].

30

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 1649/766
Москва, 7 квітня 1933 року — XI

ЗАВОРУШЕННЯ ПЕРЕД ХЛІБНИМИ КРАМНИЦЯМИ

У Харкові перед хлібними крамницями, де довгими годинами натовпом стоять люди, щоб придбати хліба, останнім часом спостерігаються заворушення. В одному з передмість 3500 осіб напали на міліцію, яка намагалася розігнати їх; в іншому місці було вчинено напад на дві хлібопекарні, забрано борошно і розгромлено приміщення, доки втрутилися сили порядку.

Щоб запобігти повторенню подібних інцидентів, міліція вдалася до масових арештів. Якось вранці, близько четвертої години, сили громадського порядку раптом закрили проходи у бічні вулиці і оточили натовп у 1500 осіб, який зібрався перед пекарнею, очікуючи відкриття, й ударами кийків загнали людей у двір найближчого міліційного відділка, звідки їх доправили на вокзал, усадовили на поїзди і вивезли за місто.

Подібний епізод стався 25 жовтня минулого року поблизу консульства у Харкові. Таким самим способом було арештовано триста осіб, яких зібрали у дворах найближчих міліційних відділків, а тоді вантажівками вивезли з міста.

Нерідко на вокзалах з поїздів виносять подорожніх, які померли з голоду. З відлигою на полях знаходять непоховані трупи, які досі були прикриті снігом. По селах цілі родини замикаються в своїх хатах і помирають там від виснаження.

Ходять чутки про численні випадки канібалізму, але дуже важко перевірити їх правдивість, хоча Генеральний консул Польщі у Харкові твердив, що він отримав інформацію про подібний факт, і це призвело до арешту винного.

Становище в Україні трагічне, про що також свідчить, між іншим, повідомлення, надіслане свого часу К. Віце-консулом у Батумі, про те, що туди масово виїздять радянські українці, яких на це штовхає голод і сподівання знайти на Закавказзі кращі умови для життя.

Б. Аттоліко

[SAP Russia 8 (1933), тека 1].

31

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 2117/1044
Москва, 9 травня 1933 року — XI

СТАНОВИЩЕ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

Передаю копію рапорту, надісланого мені 8 квітня № 223/24 К. Віце-консулом у Новоросійську, у якому кав. Сіркана детально описує теперішнє становище у сільському господарстві на Північному Кавказі, наскільки це можна зробити на основі газетних повідомлень та прямого спостереження.

Вищезгаданий посадовець намагався описати становище об'єктивно, і написане ним справді узгоджується з відомостями, уже раніше одержаними нашим К. Посольством з інших джерел.

Відповідним циркуляром я попрохав підпорядковані нам К. Консульські відділи простежити на місці за розвитком ситуації в сільському господарстві й регулярно інформувати мене на цю тему, яка тепер становить головну турботу тутешнього уряду.

Кав. Сіркані я надішлю слово подяки за надісланий рапорт.

Б. Аттоліко

Віце-Консульство Італії в Новоросійську
8 квітня 1933 року — XI

ХІД СЕЗОННИХ РОБІТ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Пане Посол!

Прагнучи ще раз поінформувати Вас про становище на Північному Кавказі і повертаючись до того, що я вже був виклав у попередніх рапортах, не можу не відчувати певного збентеження, боячись, що в кінцевому рахунку я вкотре повторюю те ж саме. Теперішнє становище можна

було б описати так, перефразовуючи назву відомої п'єси[1]: «як раніше, гірше, ніж раніше». Справді, у болісному становищі сільського господарства і, як безпосередній наслідок, у становищі міст не помітно жодного покращення; ба більше, як розгублено шепочуться люди, погіршення триває.

Умови конфлікту залишаються тими самими: сільські маси пасивно, але ефективно опираються; партія та уряд рішучіше, ніж будь-коли, намагаються дати собі з ними раду. Те, що на Північному Кавказі було утворено наділений необмеженими повноваженнями спеціальний комітет[2], аби силоміць, за будь-яку ціну, покласти край цьому становищу, показує, наскільки воно серйозне.

Основні заходи, що їх вживає комітет, можна підсумувати так:

— заборона селянам покидати село та сільськогосподарське підприємство (кріпацтво?!)[3]. Такого прикріплення до землі практично досягнуто: шляхом припинення продажу квитків на поїзди (квитки можна придбати, лише показавши спеціальний дозвіл політичної влади, у якому, звісно, селянам систематично відмовляють); шляхом заборони прийому селян на роботу на фабрики, заводи і т. п. та їх вигнання з міст — шляхом конфіскації продуктів, що їх вони привозять на ринки, та недопущення їх на ці ринки;

---

[1] Мається на увазі п'єса Луїджі Піранделло «Як раніше, краще, ніж раніше».

[2] Фактично йдеться про дії, започатковані Лазарем Кагановичем під час його поїздки на Північний Кавказ у січні—лютому 1933 року. Формально він приїхав для перевірки стану ремонту тракторів перед весняною посівною кампанією. Фактично він керував виселенням станиць та іншими репресивними акціями. *(Прим. наук. ред.)*

[3] Конквест (*Жнива*, цит. с. 152) наводить свідчення багатьох селян, які по-своєму пояснювали те, що з ними діялося. З цього приводу можна згадати також дуже відомий і вже згадуваний вираз, яким Бухарін у 1929 році викривав встановлення в майбутньому устрою «військово-феодального» гноблення селян. Але, мабуть, словом, яке найкраще характеризує те, що діялося, є оказенювання, одержавлення (казна — це давнє слово, яке означає державну власність) селян, що його вжив один селянський представник у 1931 році, а згодом повторив Левін у *Storia* цит., с. 252.

— внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану чорну дошку, що тягне за собою суворі санкції; наприклад: припинення будь-якого постачання; вилучення навіть тої незначної кількості товарів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів; масове виселення з території Північного Кавказу всього населення чи його частини, якщо воно негайно не покається;

— влаштування без жодного слідства судових процесів, які тривають три дні, без можливості апеляції, і засудження до максимального покарання, що його суддя на свій розсуд може зробити ще важчим.

Ці три групи заходів уже самі по собі є красномовним доказом розпачливої боротьби, театром якої є колись родючі землі Північного Кавказу. До них додається безконечна кількість дрібніших розпоряджень, і всі вони передбачають щонайважчі карні санкції. Слід ще зазначити, що жодної різниці між колективізованими та неколективізованими селянами не робиться; одначе приналежність до останніх становить обставину, яка обтяжує провину.

Але тривання, а навіть збільшення труднощів показує марність усіх зусиль. Бунт селян (інакше це назвати не можна) надто розмашистий, щоб його можна було ефективно охопити, стримати і придушити, і він руйнує колективні організації. Одначе всю силу має одна сторона: з другого боку їй протистоїть лише аморфна маса з виразними ознаками безсилля; селяни голодні, позбавлені всього, у них нема ніяких організацій, навіть церква, яку теж переслідують, не бере на себе завдання підживлювати у них дух опору, одначе він не слабне. Жодне інше військо не протистоїть добре озброєній і незламній армії, навіть у формі банд та розбою, які зазвичай супроводжують кріпацькі повстання. Може, саме в цьому вся сила селян або, точніше, причина неуспіху їхніх антагоністів. Добре озброєний, всесильний радянський апарат не в одній вирішальній битві наштовхнувся на неможливість домогтися розв'язку і перемоги; ворог не скупчується, він розпоро-

шений, усі зусилля викликати його на битву даремні, бо вона врешті виливається у нескінченну низку незначних, а навіть мікроскопічних епізодів: тут — непрополене поле, там — приховано кілька центнерів зерна; десь один трактор працює погано, другий злісно зіпсовано, а третій гуляє, замість того щоб працювати; десь цілі «колгоспи» і села не сіють, а в інших усе насіння поз'їдали або нелегально продали, забили або скалічили тяглову худобу; десь виявляється, що склад було розграбовано, що рахункові книги і малих, і великих бухгалтерій ведуться погано і є фіктивними, що керівники сільськогосподарських підприємств зі страху або зі злоби пишуть неправду у своїх рапортах — заявляють про володіння тим, чим насправді не володіють, або ж приховують частину своїх запасів, а то й усі. І так далі без кінця й краю на всій величезній території! Навіть тоді, коли мета звужується і репресії обмежуються конкретно якимсь визначеним регіоном — як це було минулого літа на Північному Кавказі і Кубані, — однаково більшого домогтися не вдається, як не вдається знайти згуртованого ворога, що його можна було б перемогти у грандіозній битві, про яку піде великий розголос. Тут ворога теж треба іти шукати хата за хатою, село за селом. Це немов наливати воду в діряве корито! І знову ж таки, найболіснішою констатацією виявляється те, що «комуністичний керівник» зазнає невдачі, варто лиш відірвати його від легкого ораторського, теоретичного та доктринального ентузіазму і поставити перед необхідністю практично і особисто вирішувати будь-які проблеми; це призводить до покарань та виключень з партії, які зумовлюють серйозне матеріальне і моральне послаблення її складу[1].

Вся сила репресивного апарату змушена розгортатися в кожному з цих незначних епізодів, де нема нічого іншого, крім украй пасивного прихованого опору, і її страхітливі

[1] Цього не уникнули навіть такі високі достойники, як Кіров, який визнав, що зовсім або майже зовсім не розуміється на сільському господарстві. Див.: С. Красников, *Сергей Миронович Киров*, Москва, 1964, с. 176.

покарання таким чином втрачають ефективність. Відчуваючи себе апріорі приреченим на максимальне покарання, селянин з фаталізмом очікує своєї черги, і цьому сприяє м'яка та пасивна слов'янська ментальність. Зрушити його з місця неможливо ні добром, ні злом. На заслання приречено населення цілих сіл: їхній приклад не дав нічого; обіцянки уряду, нові правила оподаткування натурою не дали кращого результату. Селянин нічому не вірить, працює якомога менше і гірше, краде, приховує або нищить свої вироби, тільки-но є змога, але не віддає їх доброхітно. Це жорстока боротьба за зерно і всю решту плодів землі, що їх суперники буквально виривають одне в одного з рук і з рота, до чого їх понад усе штовхає голод у прямому розумінні слова.

Опис цього становища як хаотичного не повинен здаватися перебільшенням: уже згаданий спеціальний комітет у справах Північного Кавказу видає наказ за наказом, розсилає директиви стосовно найменших і найтривіальніших потреб села, щоп'ятнадцять днів підвищує дозу покарань; а становище все гіршає й гіршає. Комітетові трапилося навіть суперечити собі самому, що завдало великої шкоди його авторитетові. Так сталося у справі насіння: вкрай категорично він оголосив, що уряд не дасть наперед «жодної зернини», а протилежні чутки, які ходять навкруги, це «підступи куркулів», а тим часом надійшла допомога від уряду, причому значна, бо, попри всі зусилля комітету, Північний Кавказ не зміг власними силами зібрати потрібну кількість для близької весняної кампанії. (Тепер він мусить добряче напружитися, застосовуючи звичні надзвичайно суворі, а навіть архісуворі заходи, щоб «священне насіння» не розікрали, не поз'їдали або не змарнували якимось іншим чином!)

Але хоч у своїх загальних рисах і в тенденції до погіршення становище зостається незмінним, сама послідовність подій певним чином допомагає з'ясувати його. Хоч ще й залишався якийсь сумнів, але цілковито зникла ілюзія — яку з очевидних причин хитро підживлювали комуністи, — буцім на селі одне супроти одного стоять два

антагоністичних угруповання: з одного боку, переважна більшість бідних селян, пролетарів, комуністів (або майже комуністів) та ентузіастів колективізації; з другого боку — багатий селянин, буржуа, капіталіст, антирадянець, так званий «куркуль». Після того, як свого часу цих куркулів досить легко ліквідували, а їхні багатства знищили (здійснити відчуження власності було практично неможливо), цей антагонізм зник (він більше не мав причин для існування), і Москва опинилася перед єдиною ворожою селянською масою з однорідною, вирівняною єдиною мірою убогості ментальністю. В кінцевому рахунку виявилося, що споруда «колгоспів» та «радгоспів», яка мала увінчати справу комуністів і коштувала стількох зусиль, сліз та крові, збудована лише з негативних елементів. На селі нині більшою мірою, ніж будь-коли, ведеться громадянська війна — нехай навіть уся вогнепальна і холодна зброя волею випадку опинилася лише по одному боці; і як вельми серйозний наслідок, промисловий пролетаріат нечуваними злиднями платить за помилки аграрної політики.

Таке пояснення наявності єдиного селянського фронту, яке, зрештою, стосується не лише Північного Кавказу (див., приміром, заяви народного комісара сільського господарства Яковлєва[1] Центральному Комітетові в Москві) і якого ніколи не хотіли визнати ні радянські структури, ні численні іноземні автори праць про російські справи, яких натомість часто зворушувало видовище комуністичного «ентузіазму» на селі, безсумнівно, становить великий інтерес.

Також заслуговує на увагу намагання радянського керівництва вбачати причини ситуації на Північному Кавказі (Кубань) в особливих підступах козацького населення та їхніх колишніх «отаманів». На основі тих відомостей, які є поки що у нас (звичні вибухи гніву в пресі та різні чутки), можна лише просто констатувати наявність такої тен-

[1] *Яків Яковлєв (Епштейн)* (1896—1938) — член партії з 1913 року. У 1929—34 роках — нарком землеробства СРСР. З квітня 1934 року зав. сільгоспвідділу ЦК ВКП(б), з 1936 року — 1-й заст. Голови Комісії партійного контролю (КПК). Розстріляний у 1938 році. *(Прим. наук. ред.)*

денції; але не було б нічого дивного в тому, якби козацьке населення, з огляду і на їхню південнішу кров, і на традицію привілеїв, якими вони тішилися у попередні періоди і спогад про які ще не згас та не був зганьблений, очолило нині у певному сенсі якщо не опозиційний рух (назва ця тут була б недоречною), то принаймні прояви незадоволення, адже вони виявляють більшу, ніж інші, рішучість у вжитку цієї зброї, якою є пасивний опір і саботаж.

Недостатність продукції, виробленої сільським господарством Північного Кавказу, трагічно відбилася на міських центрах, підтвердивши і перевищивши всі прогнози поганого врожаю 1932 року, які висловлювались раніше. Голод страшного 1921 року повторюється, — так кажуть ті, хто його пережив, — зі всіма супутніми лихами, які його неминуче супроводжують. Померлі від недоїдання — річ, яка трапляється щодня; лише за один день у лютому цього року в Новоросійську було поховано сорок таких осіб; кількість у кожному окремому випадку встановити неможливо, але з початком зими число померлих від голоду не спадає — вчора стільки, а сьогодні — стільки. Так є в Новоросійську, у Ростові, в Краснодарі, на цілому Північному Кавказі. З деяких сіл надходять страхітливі відомості; хотілося б, щоб вони бодай почасти були фантазією.

Серйозних масштабів набирає жебрацтво, у тій відразливій формі, якої воно зазвичай набуває в Росії; його підживлюють переслідування, а байдужість населення, чи точніше неможливість якось допомогти, підсилює його спраглість. На ринку та в публічних місцях нерідко доводиться бачити, як дехто з цих нещасних качається в болоті та снігу — театрально волаючи до братів, які проходять повз, що, схоже, є характерною рисою жебрака-слов'янина, — і з голосними криками та в сльозах просить їжі. Та нерідко можна побачити й тих, хто не має навіть сили просити. Щоденні спостереження і відомості, які надходять до нас, вказують на повернення явища безпритульних дітей (так звані *беспризорные*).

Не бракує чуток — численних і настійних — про випадки канібалізму. Саме у ці дні, коли я це пишу, містом Новоросійськом кружляє чутка про арешт якогось чоловіка, у якого, поки він у крамниці в місті купував горілку, було знайдено варене людське м'ясо (яке впізнали за кінцівками). Однак, навіть якщо сподіватися, що такі епізоди — хоч і вони правдиві — це лиш окремі випадки збочення і божевілля, деякі спостереження, які неважко зробити, показують, до якого тваринячого стану (*sic*) довів голод цей люд. Можна побачити, приміром, як портові вантажники, які ладнають вантаж на кораблі — йдеться про робітників, а отже про так званий привілейований клас, — під час перерв у роботі *сирим* поїдають овес, зерно, кукурудзу, вкрадені з вантажу. За моїми відомостями, через це у лікарні є чимало хворих із серйозними захворюваннями шлунка.

Мало не розкішшю вважаються плитки оліїстого насіння, бо... їх легше жувати і перетравлювати (ці плитки — те, що залишається від оліїстого насіння — льону, соняшника, рицини тощо — після того, як з нього витиснули олію, їх експортують як корм для великої рогатої худоби); шматочок такої плитки вагою двісті-триста грамів продається нині на ринку за рубль, і попит на них великий, постачання ж обмежується тим, скільки вантажники зможуть заховати в кишенях (вони живляться ними під час праці) і на свій страх та ризик винести за ворота порту.

Нещодавно на сміттєзвалище, розташоване обіч дороги, що з'єднує порт з містом, скинули кілька центнерів гнилої картоплі з військових складів, щоб заповнити яму. Туди, немов круки, поквапилися сотні осіб, більшість з них працівники порту, які звикле там проходять. Вони поспішно наповнювали кошики, що їх вони завжди носять із собою (цей неодмінний кошик уже став характерною ознакою «homo sovietico» (*sic),* принаймні в цих краях). Чи то з гігієнічних міркувань, а чи радше, гадаю, щоб не бачили цього сумного видовища численні іноземні моряки, які весь час проходять цією дорогою, а її не оминути, це неподобство було силоміць припинено, а тоді рештки цієї

спокусливої гнилої картоплі було знищено негашеним вапном та іншими засобами.

Крім того, на борту кораблів вантажники поспішають підібрати те, що викидає геть кухар (у порту відходи не можна викидати в море), і не раз мені розповідали, як дехто, гадаючи, що його ніхто не бачить, намагався відібрати у бортового собаки чи кота його миску супу.

Нема потреби коментувати ці документальні факти, і особливого значення вони набувають тому, що йдеться про робітників. Якщо піти на ринок або у вокзальні приміщення, де скупчується найбільше убогих блукальців радянської Росії, там можна побачити сцени ще трагічніші й огидніші.

І коли день за днем я бачу на власні очі, як нагромаджуються ці злигодні і страждання, то, описуючи це, я змушений поборювати сильний внутрішній опір, передбачаючи недовіру і боячись звинувачення у перебільшеннях, — одначе викладене призначене для Вашої Ясновельможності, яка чи не краще від мене знає сумну дійсність цієї нещасної країни; майже як насмішка над тваринячим станом *(sic)*, до якого доведені мільйони людей, звучить повідомлення про те, що радянці запустили найпотужніший радіопередавач у світі, який десятьма мовами, заглушивши мало не всі голоси в ефірі, нестиме пророче слово Москви пригнобленим народам Європи та Азії і повідомлятиме їх про «неймовірні» звершення «більшовицького дива»! Або читаємо, що робітники Новоросійська віддають один відсоток своєї убогої платні, щоб допомогти (паперовими рублями!) боротьбі з фашистським терором. І так далі, цей звичний революційний екстаз проявляється у написах на транспарантах, у газетних заголовках, у затхлих і безглуздих фразах статей та промов, але не знаходить ніякого відгуку. Супроти цих тепер уже суто бюрократичних нападів на капіталізм, фашизм та куркулів і не менш бюрократичного прославляння успіхів більшовизму стоїть величезна терпляча, нечутлива і байдужа маса (або стадо?) цього нещасного народу, який слухає не чуючи і дивиться не бачачи, в умі якого, тепер ще більш отупілому, ніж

завжди, не відбивається жодна думка, окрім думки про невеликий шматочок чорного хліба, недопеченого, замішеного з найнеймовірніших і найрізноманітніших складників, на який він ще має право, і про обов'язок поділитися ним з численною родиною, старими і немічними родичами — не кажучи вже про тих, хто навіть цього права не має, — або болісного і гіркого відчаю від того, що Москва забирає все, що дає земля і що, як обманює себе селянин, мало б належати йому.

Прийміть, пане Посол, вирази моєї найглибшої поваги.

Королівський Віце-консул
Леоне Сіркана

[SAP Russia 8 (1933), тека 1].

32

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 2433/242
Москва, 27 травня 1933 року — Рік XI

СТАНОВИЩЕ НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ

Один німецький агроном нещодавно відвідував німецьку сільськогосподарську концесію в Армавірі на Північному Кавказі, розташовану на залізничній лінії, яка з'єднує Ростов-на-Дону та Баку, на відстані трьох годин поїздом з Краснодара. Він мав нагоду проїхати автомобілем 1200 км і скласти собі уявлення про місцеве становище.

Концесія в Армавірі розкинулася на 11 тисяч гектарів; нею керує німецький спеціаліст, якому допомагають близько шістдесяти його співвітчизників; вирощується зерно і худоба. Умови в концесії дуже добрі, і там працює не менше ніж 4 тисячі росіян: більше прийняти вона не може.

Варто лиш віддалитися від концесії, як починаються жахи. Німецький агроном переконався, що села майже цілковито покинуті, а хати зруйновані. Відповідаючи на запитання, нечисленні люди, які ще залишилися, сказали, що всі їхні сусіди повмирали з голоду, а вони, втративши будь-яку надію, очікують такої ж долі. «Через кілька днів і нам кінець, — сказали вони, — як прийшов кінець іншим». Вздовж сільських доріг часто можна побачити людей, які вмирають з голоду, і непоховані трупи. Люди проходять повз них, не звертаючи уваги. Першими гинуть чоловіки, які загалом менш витривалі від жінок; матері, які мусять годувати своїх дітей, помирають раніше, ніж бездітні. Отож у селах можна зустріти лише жінок і дітей: тіла їхні схожі на скелети, а голови, на відміну від тіла, виглядають роздутими. Їхня пожива складається з трави і коріння. Всі вже забули, що таке хліб: щонайбільше можна знайти трохи кукурудзяного борошна. Говорять про випадки канібалізму, та мій інформатор нічого не зміг про це дізнатися достеменно. Але один росіянин німецького походження, особа, гідна довіри, твердив, що він бачив

трупи, з яких було вирвано шматки м'яса. Це дає підставу припускати, що й справді мали місце випадки канібалізму.

Висока смертність подесяткувала також населення міст: Краснодар з двохсот тисяч мешканців втратив 40 тисяч; двадцять тисяч загинуло в Ставрополі; у селі, де жило 7 тисяч осіб, залишилось не більше ніж 4 тисячі[1]. Врешті, до цього побоїща спричиняється висипний тиф, який ще більше лютуватиме у теплу пору року, тоді прийде малярія, а після нового врожаю, коли ті, хто вижив, знову зможуть харчуватися, неминуче будуть нові смерті.

Влада не вживає ніяких заходів, щоб полегшити становище населення. Ба навіть заперечує голод і твердить, що зерно є: досить пошукати його навколо селянських хат, де воно було закопане. Загони молодих комуністів спеціально роблять обходи і шукають його, копаючи всюди, де земля виглядає дещо зрушеною. І справді, в багатьох місцях знаходили сховане зерно, знайшли його якось навіть у сільському дворі, всі мешканці якого вимерли.

На своєму довгому шляху наш інформатор не помітив у тих, хто вижив, жодного почуття ненависті або злоби: всюди панує дух мирної покірності супроти неминучого. Про близьку смерть говорять немов про подію, яка стосується когось іншого.

Польові роботи провадити неможливо, оскільки населення складають лише жінки і діти, які не мають нічого. Нема навіть сліду птиці та свиней; лиш іноді можна побачити корову, яка пасеться на необроблених полях. Позникали навіть коти і собаки.

Проблема харчування населення в майбутньому, таким чином, розв'язалася сама, оскільки навіть убогого урожаю буде досить, щоб прогодувати невелику кількість тих, хто вижив.

Становище на Північному Кавказі та на Кубані, безсумнівно, найгірше в усій Росії, і це є наслідком жорстоких репресій проти козаків, які вчинили щонайзапекліший

[1] Ammende, *Human* цит., с. 99, наводить майже ідентичні оцінки для Краснодара і вищі для Ставрополя.

опір заходам колективізації в сільському господарстві. Тих, кого не репресували на місці, повивозили на Північ, на Урал і в Сибір. Багато з них загинуло, коли їх перевозили у закритих вагонах для худоби. Менш витривалі не змогли витримати швидкого переходу від південного клімату до суворого північного. Є поширена думка, що голод на Північному Кавказі та на Кубані перевершує голод 1921 року[1].

[SAP Russia 8 (1933), тека 1].

[1] Підпис нерозбірливий

33

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
№ 474/106
Харків, 31 травня 1933 року — Рік XI

ГОЛОД І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Голод далі чинить масове людовбивство серед населення у таких грандіозних масштабах, що геть незрозуміло, як світ може залишатися байдужим до подібної катастрофи і чому міжнародна преса, яка так ревно закликає весь світ осудити Німеччину, винну у так званих «жорстоких переслідуваннях євреїв», соромливо мовчить супроти цієї бійні, організованої радянським урядом, у якому саме євреї відіграють дуже велику, якщо не першорядну роль.

Адже нема сумніву: 1) що цей голодомор зумовлений насамперед організованими і свідомими заходами, спрямованими на те, щоб «провчити селянина»; 2) що серед його жертв нема жодного єврея, а навпаки, усі вони ситі і добре харчуються під братнім крилом ГПУ[1].

«Етнографічний матеріал» слід замінити, цинічно сказав один єврей, великий начальник у місцевому ГПУ. Нині можна передбачити остаточну долю цього «етнографічного матеріалу», що його хочуть замінити.

Яким би потворним і неймовірним не здавався подібний намір, все ж його варто розглядати як реальний і такий, що здійснюється повним ходом.

Адже шляхом безжальних конфіскацій (про які я неодноразово повідомляв) московський уряд влаштував не те що голод, бо це мало сказати, а повний брак будь-яких засобів до існування на українському селі, в Кубані та на Середній Волзі.

---

[1] Стосовно цього документа та його антисемітизму див. сказане у Вступі. Conquest, *Harvest* цит., pp. 252, 256, наводить дані про єврейські села, знищені Голодомором. Можна додати, що у попередні роки в Україні чимало євреїв — партійних керівників підтримували політику українізації.

Можна констатувати три міркування, які продиктували таку політику:

1) Пасивний опір, що його чинить селянин колективній економіці.

2) Переконання, що цей «етнографічний матеріал» ніколи не вдасться звести до того вигляду, в якому його хоче бачити радикальне комуністичне вчення.

3) Більш-менш відверто визнана необхідність або перевага денаціоналізації регіонів, у яких прокидається українська і німецька самосвідомість, несучи небезпеку можливих політичних ускладнень у майбутньому, тому заради цілісності імперії краще, щоб ці землі населяло російське населення, принаймні в більшості.

Перше міркування спричинило, мабуть, початкову «научку», яка, за одностайними твердженнями багатьох членів партії, була, безсумнівно, здійснена за рішенням уряду.

Друге міркування щонайменше сприяло майже цілковитій байдужості самого уряду до трагічних наслідків, у які вилилася ця «научка».

Третє міркування, безперечно, має на меті за кілька місяців ліквідувати українську проблему, пожертвувавши 10 чи 15 мільйонами душ. І ця цифра не повинна здаватись перебільшеною. Гадаю, що її вже, мабуть, досягнуто і буде перевершено[1].

---

[1] Ці цифри, як і припущення, якими завершується рапорт, написані у розпал Голодомору, свідчать про атмосферу тих днів і, звичайно, не є результатом точних розрахунків. Завищеними здаються також дані — хоч і нижчі від цих — про жертви Голодомору, які наводяться в документі 35. Оцінки з німецького джерела, наведені в документах 34 та 39, які говорять про три (у червні 1933 року), а згодом шість мільйонів жертв, схоже, ближчі до дійсності, і так само реалістичними здаються висновки завершального документа № 56. Конквест, у *Harvest* цит., с. 306, говорив, як відомо, про сім мільйонів померлих, з яких п'ять в Україні і один на Північному Кавказі, і ці дані спричинили на Заході бурхливі, часто-густо ганебні полеміки (див. лист В. П. Данилова, який поставив ці дані під сумнів, підсумувавши історію цієї полеміки у «Вопросах истории», 1988, № 3, с. 116—21. Віддаючи належне професорові Данилову, слід додати, що через кілька місяців він сам побажав відкоригувати спрямованість свого виступу в статтях та інтерв'ю, що з'явилися в «Правде» та «Moscow News»). Загалом оцінки Конквеста виглядають розсудливими також у світлі італійських документів, хоч нині дуже важко точно підрахувати

Адже це лихо, яке косить мільйони людей і знищує всіх дітей цілого народу, вражає лише Україну, Кубань та середню Волгу. Деінде воно відчувається менше або не відчувається взагалі.

Фахівці всіляких переконань, які відчувають велику зневагу до царського режиму, що спонукає їх дивитися прихильним оком на теперішній режим, мали нагоду об'їхати інші райони Союзу і згідно твердять, що катастрофа обмежується суто Україною, Кубанню та середньою Волгою.

«Розруха починається за Курськом, — сказав письменник Андрєєв, який двадцять днів тому прибув з Москви, і додав: — Український селянин не повернеться більше до землі. Той, хто виживе, піде блукати далеко від своєї батьківщини, бо вже ніхто не зможе воскресити у ньому довіру до теперішнього режиму. Колективні господарства теж зазнають страшного голоду і розпадаються через смертність, яка їх знищує, і втечу тих, хто вижив, у міста. Усі тікають до більших міст, і якщо в них є досить сили, щоб туди дістатися, там їх теж чекає смерть від голоду, бо вони не мають ламаного шеляга, і ніхто й гадки не має про те, щоб допомогти їм. Моя донька має лише 15 років, але їй теж не доведеться побачити нашу країну багатою і щасливою, якою вона була у минулому. «Спасіння», можливо, прийде від повного знищення селянина. Уряд замінить його новим елементом, якому доведеться працювати на землі так, як працює робітник на заводі. Але досвід показує, що заводи, які перебувають в руках теперішнього режиму, працюють погано, і так само буде і з землею, коли буде організовано радгоспи, і режим врешті зазнає краху. Нещодавно я відвідав чимало поселень в районі Ленінграда. Там скаржаться, що втратили від 50 до 60 відсотків корів! Але вони живуть, як пани, бо їдять хліб щодня. На що тут скаржитися! Там живуть непогано, нехай би приї-

---

число жертв Голодомору. Зрештою, у плані загальної оцінки цих подій, цифра у п'ять чи у сім мільйонів померлих навряд чи зробить якусь різницю.

хали сюди і подивилися, що тут діється!» Усе це було сказано у домі спільних знайомих.

Ці міркування загального порядку підказані розвитком подій, які призвели до теперішньої катастрофи.

Вважаю за доцільне навести ще кілька епізодів, які ілюструють ситуацію.

Товариш Френкель, член Колегії ГПУ[1], звірився одному нашому знайомому, що в Харкові на дорогах щоночі збирають близько 250 трупів померлих від голоду. Зі свого боку можу посвідчити, що я бачив, як опівночі перед консульством проїздили вантажівки, які везли 10—15 трупів. Оскільки поруч з К. Консульством будуються три великі квартали, вантажівка зупинилася перед парканом, і двоє співробітників, озброєних вилами, увійшли, шукаючи там трупи. Я бачив, як цими вилами було підібрано з землі 7 осіб, тобто двох чоловіків, одну жінку і четверо дітей. Інші люди прокинулися і зникли, мов тіні. Один з двох співробітників, які робили цю роботу, сказав мені: «У вас такого нема, правда?»

Вранці 21 числа на базарі мертві лежали звалені, мов купи ганчір'я, у багні та людських екскрементах, уздовж частоколу, який відгороджує торжище з боку річки. Їх було десь з тридцять. Вранці 23 числа я нарахував їх 51. Дитина смоктала молоко з груді мертвої матері, обличчя її було сірого кольору. Люди казали: це пуп'янки соціалістичної весни.

Одного пополудня я йшов Пушкінською вниз до центру. Падав дощ. Переді мною пройшло троє безпритульних, які вдавали, що чубляться. Один з них дістав штурхана і налетів на жінку, яка несла зав'язаний в хустину горщик борщу. Горщик упав на землю і розбився. Винний утік, а інших двоє руками зібрали суп з-посеред багна і проковтнули його. Дещицю вони сховали у шапку для свого товариша.

[1] Ймовірно, йдеться про Михайла Френкеля, який пізніше працював начальником квартирного відділення Адміністративно-господарського управління НКВД УСРР/УРСР. *(Прим. наук. ред.)*

На тій самій Пушкінській, за кількадесят метрів від Консульства, цілий день сиділа якась селянка з двома дітьми, скулившись у кутку хідника, як багато десятків інших матерів трохи нижче вулицею. Вона тримала звичну стару бляшанку з-під консервів без накривки, у яку іноді хтось кидав копійку. Увечері вона відсторонила обох дітей, підвелася і кинулася під трамвай, який їхав униз на повній швидкості. Через півгодини я побачив, як двірник вимітає геть нутрощі нещасної. Двоє дітей далі там стояли і дивилися.

Лише тиждень тому було організовано службу збору покинутих дітей. Адже крім селян, які сунуть у міста, більше не маючи на селі жодної надії вижити, є також діти, яких батьки приводять сюди і кидають, а самі повертаються у своє село, щоб там померти. Вони сподіваються, що в місті про їхніх дітей хтось подбає. Але ще тиждень тому вони лежали, плачучи, на кожному розі, на хідниках, повсюди. Можна було побачити десятирічних дівчаток, які няньчили дівчаток 4 або 3 років. Коли наставала ніч, вони накривали їх своєю шаллю чи пальтом або ж влягалися спати на землю, поставивши поруч бляшанку для милостині.

Тиждень тому були мобілізовані двірники, які у білих фартухах ходять містом, збирають дітей і приводять їх до найближчого відділка міліції, що часто-густо супроводжується розпачливими сценами, криками і плачем. Перед Консульством є один такий відділок міліції. Щохвилини чутно розпачливі крики: «Не хочу у бараки смерті, залиште мене спокійно вмерти».

Десь близько півночі їх починають вантажівками перевозити на товарну станцію Сєвєродонецька. Туди звозять також дітей, підібраних у селах, знайдених у поїздах; селянські родини, самотніх старих людей, знайдених під час денних облав у місті. Там є санітари (вони герої дня, сказав мені один лікар, серед них досі було 40 відсотків смертей від тифу, яким вони заразилися під час цієї роботи), які роблять «відбір». Тих, кого ще не роздуло від голоду і залишається якась надія на те, що вони прийдуть до нор-

ми, відвозять у бараки на Холодній Горі, де на соломі під навісами агонізує десь 8000 душ, значна частина з яких — діти.

Один лікар, який там працює, розповів мені, що вони отримують молоко і суп, але, звісна річ, дуже мало і не регулярно, а «коли є змога». Там буває від 80 до 100 померлих за день. «Російському лікареві більше не можна мати вразливого серця, — сказав він, — та все ж я раз у раз вибухаю риданнями».

Розпухлих везуть товарним поїздом за місто і залишають за 50—60 км від міста, щоб вони там померли не на очах у всіх. В міру того, як вагони наповнюються, їх закривають на засув. Часто трапляється, що поїзд готовий вирушати лише через кілька днів після того, як вагони закрили. Кілька днів тому один залізничник, проходячи повз один з таких вагонів, почув крики; він підійшов і почув, як якийсь нещасний зсередини просить звільнити його, бо трупний сморід став нестерпним. Коли вагон відкрили, виявилося, що він там єдиний живий; тоді його звідти забрали і помістили вмирати в інший вагон, де були ще живі люди.

По прибутті на місце їх висаджують, викопують великі ями і виносять з вагонів усіх мертвих. Мене запевняють, що до трупів не дуже придивляються, і часто буває, що той, кого кинули в яму, приходить до тями і в останньому сплескові життєвих сил починає ворушитися. Але це не перериває праці гробарів, і розвантаження триває. Ці подробиці я почув від санітарів і можу гарантувати їх автентичність.

У в'язниці на Холодній Горі буває в середньому 30 померлих за день.

У селі Гракове, за 50 км від Харкова, з 1300 мешканців залишилося нині близько 200.

Найбільше страждає, схоже, Полтавська область, навіть більше, ніж Харківська. У місті Полтаві навіть лікарів починає роздувати від недоїдання.

Один комсомолець пише дівчині у Харків, що у сім'ях убивають менших дітей і з'їдають їх.

Додаю зразки борошна з коріння, з якого готують волокнисту бурду у селі поблизу Бєлгорода.

Перед будинком пана Балловича якийсь старий чоловік інтелігентного вигляду раптом зігнувся над купою тирси, взяв жменю тирси і проковтнув.

Додаю фотографію хлопчика, який прибув сюди зі своєю родиною німецького походження з середньої Волги, щоб через Генеральне консульство Німеччини повернутися на батьківщину. Люди найчастіше мають вигляд немічних старців, це можна побачити також у Харкові.

Насамкінець слід згадати самогубство генерала ГПУ Броцького[1], який 18 числа цього місяця, повернувшись з інспекції в сільській місцевості, після жахливої сцени з Балицьким[2], під час якої він не раз вигукував, що це не комунізм, а «жах», що йому досить цих інспекцій і що «ніякого порядку він не буде ніде наводити» (схоже, він мав здійснювати репресії), вистрелив собі з пістолета в голову.

Самогубства Хвильового[3] та Гірняка мали аналогічні причини. Оскільки ці самогубства одержали відлуння, особливо цікаве під політичним оглядом, вони будуть темою окремого рапорту[4]. Врешті, один великий начальник місцевих владних і партійних органів, ім'я якого мені не

---

[1] Не вдалося з'ясувати, про кого саме йдеться. Скоріше за все тут переплутано прізвище згаданого чекіста, який, до того ж, у той час не міг бути генералом. *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Всеволод Балицький* (1892—1937) — член партії з 1915 року; в 1923—31 роках — голова ГПУ УСРР, повноважний представник ГПУ—ОГПУ СРСР по УСРР, в 1934—37 роках — нарком внутрішніх справ УРСР, з травня 1937 року — начальник УНКВД Далекосхідного краю. Розстріляний в листопаді 1937 року. Див. докладніше: Ю. І. Шаповал, В. А. Золотарьов, *Всеволод Балицький. Особа, час, оточення,* Київ, 2002; Y. Shapoval, *Wsewolod A. Balitzkij: Ein Volkskomissar. In Stalinscher Terror. 1934—41*, Eine Forschungsbilanz, 85—108, Ed. W. Hedeler, Berlin, 2002; Y. Shapoval, *Vsevolod Balickij, bourreau et victime,* "Cahiers du monde russe", 44, nos. 2—3 (April—September 2003), pp. 369—401. *(Прим. наук. ред.)*

[3] Літератор Микола Хвильовий (Фітільов) (1893—1933) покінчив життя самогубством у Харкові 13 травня 1933 року.

[4] Про Миколу Хвильового вже говорилося у Вступі. Про ці події див. також документи 36, 51 та 52 і загальніше у H. Kostiuk, *Stalinist Rule in the Ukraine*, Atlantic Books, London, 1960, та Mace, *Communism* цит.

вдалося встановити, збожеволів, провівши перевірку в сільській місцевості, і йому довелося одягти гамівну сорочку. Він теж впав у шал і кричав: «Це не комунізм, це душогубство».

З цього я роблю висновок: теперішня катастрофа спричинить колонізацію України переважно російським населенням. Це змінить її етнографічну природу. Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

34

Посольство Італії
№ 2769/1388
Москва, 20 червня 1933 року — Рік XI

ЗАГАЛЬНА КАРТИНА ГОЛОДУ В СРСР

Після детальних повідомлень про голод у тому чи іншому регіоні СРСР вважаю доцільним надіслати опис загальної картини становища.

Як ще минулого року, але у далеко більших масштабах, голод відчувається особливо сильно у ці місяці, що передують жнивам, і, хоч офіційно про це не говориться, він становить головну рису, яка характеризує теперішнє становище Радянського Союзу.

Насправді це явище — вражаюче з огляду на трагічні прояви, які його супроводжують, а також на моральну пригніченість, яку він вселяє у населення — не виступає з однаковою інтенсивністю, ані з однаковою силою на цілій радянській території, а виявляється у різному вигляді і різною мірою.

Міста Москва та Ленінград, порівняно з іншими міськими центрами, а також супроти столиць інших федеративних республік, лише відносно відчувають це становище. Очевидно, що оскільки вони є життєво важливими вузлами радянської влади, а також місцем перебування уряду, робиться все можливе, щоб гарантувати для них постачання. Слід визнати, що вжиті три місяці тому заходи для уникнення голоду в Ленінграді та Москві були проведені задовільним чином. Більше не видно, як це бувало минулого року, трупів поблизу ринків чи навіть на вулицях; більше не помітно зграй голодних дітей, які добираються до Москви з далеких областей.

Утім, це радше вправне маскування, ніж покращення становища. Хліб буває не щодня, і він надзвичайно поганої якості, навіть у Москві та Ленінграді треба вистоювати довгими годинами в черзі; нечисленні товари, які можна купити на ринку, продаються за гіперболічними цінами,

за якими не встигають убогі теперішні зарплатні, урізані постійним зменшенням і дедалі вищою інфляцією. Деякі верстви бюрократії та ГПУ можуть ще забезпечувати себе товарами краще, ніж інші верстви населення, однак кількість і якість цих товарів дедалі нижча, ніж у попередні роки.

Утім, варто лиш виїхати з Москви, як стає очевидною справжня трагедія становища. Щоправда, поля цього року виглядають більше засіяними, ніж минулого; також видно більшу кількість худоби, об'єднаної у великі стада. Але ознаки занедбаності і запустіння очевидні. Приміські городи, поля і тваринницькі ферми покинуті та зруйновані; дуже вражає те, що хоч місто дедалі більшими і розпачливішими темпами вимагає яєць, птиці, городини, їх або не привозять взагалі, або привозять у справді сміховинних кількостях. Коли селян спитали, чому це так, вони просто відповідають: «Гроші, які нам дають, ні на що не годяться. Нічого купувати».

Коли поступово віддалятися від столиці, становище погіршується, але набирає різних форм, що їх, на основі радянських публікацій, консульських рапортів та донесень подорожніх, можна звести до трьох окремих типів, яким відповідають, сказати б, три різні типи голоду:

А) У першій зоні явище постає головно у формі глибокого зубожіння. Офіційно постачання міських центрів працює — хоча дуже нерівномірно і в надзвичайно малих кількостях. Населення загалом не вимирає і змушене жити з того небагатого, що йому залишається, скаржачись насамперед на брак одягу, взуття, знарядь. Це територія, на якій боротьба за колективізацію і примусові реквізиції не набули таких бурхливих форм, як деінде, насамперед тому, що оскільки землі тут загалом не такі родючі, відсоток примусової закупівлі був менший, а тому з самого початку вдалося досягти певної рівноваги між урожаєм та особистими потребами. Ця зона включає Білорусію, Північ і Центр Великоросії, а її східною межею є Урал.

Та не варто вважати, що територія ця становить оазу, в якій забезпечено бодай мінімальний добробут. Як пові-

домляють з Польського консульства у Мінську, а насамперед з Латвійського консульства у Вітебську, смерть від голоду трапляється так часто, що її починають вважати звичним явищем. У Калузі, за сотню кілометрів від Москви, дружина службовця нашої канцелярії знайшла свою родичку мертвою, а кількамісячне немовля все ще смоктало її грудь.

В) Справжній голод — який характеризується великою кількістю померлих від недоїдання, масштабним явищем втечі селян і самим фактом наявності випадків людожерства, — має вже добре окреслену територіальну межу. Починаючись від польського кордону, на півночі вона йде по кордону Української республіки аж до Гомеля, а там проходить через Великоросію, включаючи Орел та Пензу, далі йде попід Казанню і спускається повз Оренбург до Каспію. На півдні так звана «межа голоду» перетинає Кавказ вздовж чіткої лінії від Сухумі через Владикавказ до Махачкали. Долучаю ескіз, на якому видно, що у тій самі зоні найбільшого голоду масштаби цього явища тепер набагато більші, ніж в 1921 році. Але, крім обширу території, враженої голодом (цього разу відносно мало постраждав лише невеликий відтинок території у верхів'ї Волги, бо він більше індустріалізований), щоб усвідомити серйозність теперішнього становища, треба констатувати відмінність його причин від причин голоду 1921 року. Адже тоді річ була в тім, що селяни, яким, поки лютувала громадянська війна, довелося облишити всі польові роботи або які були позбавлені власності, пізніше не мали змоги надати сільському господарству належних темпів розвитку. Коли цю біду було подолано, до чого немало спричинилися іноземні допомогові місії, селянин врешті почав сподіватися, що зможе обробляти власну землю, яку йому обіцяли більшовики ще з 1917 року. І справді, пожвавлення було стрімким і майже всезагальним, і вже в 1923 році Росія відновила експорт зерна.

Натомість першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю, та в його опорі й небажан-

ні віддавати державі плоди своєї праці. Обіцянки 1917 року дотримані не були, і тепер більшовицький уряд, як твердять його власні органи, опинився перед глухою і невидимою опозицією, яку, можливо, вдасться цілковито приборкати і вгамувати лише з приходом нових поколінь, вихованих у комуністичному дусі.

Рапорти КК. консулів у Харкові та Новоросійську, які повторюють ті самі відомості, що їх одночасно доносять своїм урядам інші іноземні консули, апокаліптично прості. Населення вимирає, його вигублює «голодна недуга», яку абсолютний і свідомий брак будь-якої допомоги робить ще жорстокішою і жахливішою.

Я вже казав, що офіційно голоду нема, а тому юрби жінок, дітей, чоловіків, які роззираються за якоюсь поживою, змушені шукати серед щонайогидніших покидьків те, що нагадує їм їжу. Годиться солома, кора дерев, листя, навіть екскременти, і ніхто не може сподіватися на допомогу чи хоча б співчуття від своїх ближніх та держави. Адже голодних не вважають жертвами трагедії, а жертвами своєї власної провини, оскільки вони — вороги нового соціалістичного будівництва.

Але краще і виразніше, ніж будь-який опис, в якому повторюватимуться ідентичні, нечувано сумні епізоди, змальовує становище той факт, що у міжнародних колах виникли різні «теорії», які намагаються дати пояснення цьому вражаючому явищу.

З одного боку, приміром, твердять, нібито радянський уряд, неспроможний практично розв'язати кризу розподілу, щоб не відмовлятися від здійснення своїх планів, був змушений вдатися до примусового усунення частини населення, яка відповідає близько трьом мільйонам душ. З другого боку, говориться про «організований голодомор», влаштований Москвою, щоб остаточно позбутися українців, зі смертю яких зникне ця велика перешкода, яка стоїть на шляху великоруської деспотії...

С) Про «організований голодомор» можна за правом говорити у зоні Дону, Кубані та Північного Кавказу.

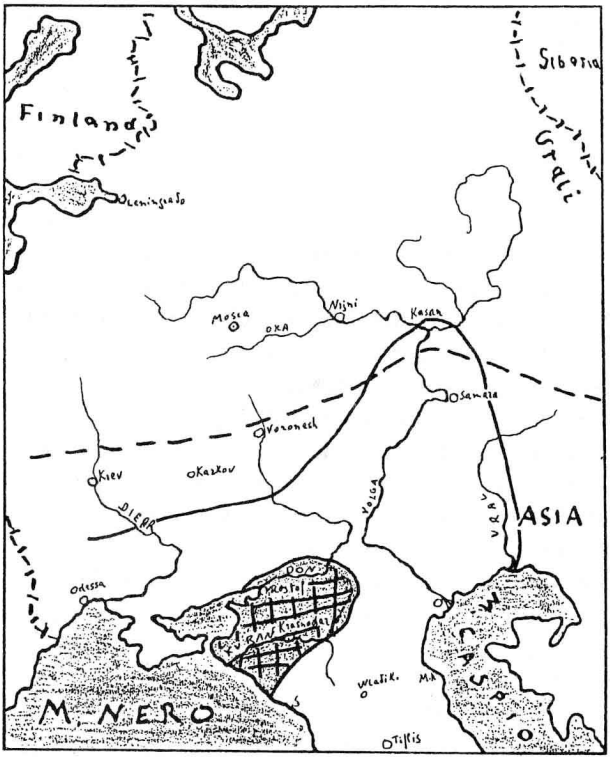

Безперервна лінія вказує зону, на південь від якої, згідно з Папською допомоговою комісією, лютував голод 1921 року; пунктирна лінія вказує зону, на південь від якої зараз лютує голод (зона В); заштрихована зона вказує територію донських та кубанських козаків (зона С).

Я вже не раз доповідав Вашій Ясновельможності, що аграрна політика радянського уряду наштовхнулася на тих теренах на щонайжорстокіший і щонайзапекліший пасивний опір, який ускладнювався дезертирством цілих груп комуністів, які, бачачи злиденне становище населення, стали в його обороні, засуджуючи таким чином директиви партії.

Майже щоденно, оскільки цього разу газети не скупилися на новини, можна було стежити за розвитком цієї

боротьби, що її дехто порівнював з «боротьбою людей проти тварин-шкідників, яких треба будь-що знищити». Голоднеча була раціонально організована шляхом заборони ввозити провізію у певні групи станиць, шляхом вилучення на певних територіях усіх товарів та будь-якої їжі (декрет від 1 листопада 1932 року) і, врешті, шляхом депортації десятків тисяч козаків з їхніх земель на Північ. Цим безжальним заходам допомогла також чума, яка у березні—квітні з'явилася в Ставрополі та Армавірі. Під приводом її локалізації було виселено і знищено вогнем цілі села.

Усі ці заходи, взяті разом, дали, безсумнівно, свій результат, бо тепер газети Ростова-на-Дону повідомляють про утворення на місці зниклих поселень на Північному Кавказі та на Кубані дванадцятьох великих військових колективних сільськогосподарських господарств на кшталт господарств Далекого Сходу[1].

Отже, у даний момент понад третину території європейської частини Росії, а точніше, найродючіша її частина, перебуває у полоні тотального, надзвичайно важкого голоду, який прямо загрожує 50 мільйонам людей, тоді як інші дві третини, не маючи змоги «формально» назвати себе голодними, живуть убогим і жалюгідним життям.

За підрахунками аграрного відділу тутешнього Посольства Німеччини, за перші шість місяців 1933 року голод у зонах, описаних вище як B та C, убив щонайменше три мільйони осіб і, що особливо вражає, темпи смертності мають тенденцію зростати внаслідок меншої опірності організмів супроти труднощів існування.

Аттоліко

[SAP Russia 8 (1933), теka 1].

[1] Див. R. Medvedev, *Lo stalinismo*, Mondadori, Milano, 1972, pp. 125—26, та Conquest, *Harvest* цит., pp. 238, 275 і далі.

35

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 546/71
Харків, 22 червня 1933 року — XI

ГОЛОД

Ця тема сама по собі одноманітна, але варто навести ще кілька епізодів, щоб краще прояснити матеріальне, а також моральне становище влади.

«Невлаштованих», «покинутих», «спекулянтів» тощо далі виловлюють з такою неухильністю та енергією, що мені довелося забезпечити мого служника посвідкою, яку він міг показати, якби його раптом схопили і посадили на одну з вантажівок смерті. Схоже, що цей «вилов» теж має затверджений щоденний «план». Справді, одна родина університетських викладачів розповіла мені таку історію. Одна дівчинка, яку мати послала стояти в черзі за хлібом, сіла собі на вуличному хіднику, читаючи книжку і чекаючи своєї черги або початку роздачі. Під'їхала «вантажівка смерті» і забрала її. Даремно вона репетувала і кричала, що мешкає тут поблизу. Немов «монатті»[1] Мандзоні, вони кидають у кузов усіх не розбираючи. Це побачила сусідка і побігла сповістити матір. Мати поспішила до найближчого міліційного відділка. Але все даремно, її прогнали. Вона побігла до свого знайомого, який працював у ГПУ, але малої у міліційному розподільнику вже не було, її відвезли на Холодну Гору. Мати домоглася дозволу увійти в бараки (вона розповіла про те, що живі там були впереміш з мертвими, про трупний сморід і мерців без щік — справа щурів уночі чи голодних удень?), де і знайшла свою доньку. Високий посадовець ГПУ звелів допитати цих «монатті», чому вони забрали добре одягнену і вочевидь

[1] *Монатті* — люди, завданням яких було збирати трупи та ізолювати хворих під час чумної пошесті. Згадані у романі Алессандро Мандзоні «Заручені». *(Прим. перекл.)*

не безпритульну дівчинку. Вони відповіли: «Звідки нам знати, кого брати, а кого залишити, ми знаємо тільки, що мусимо виконати щоденний план, інакше матимемо неприємності».

Чимало достовірних джерел підтверджують, що на цвинтарях і в ярах за містом разом з мертвими кидають вмираючих, яких залишають гинути від виснаження, а то й навіть ховають живцем.

До довгого переліку селищ, мешканців яких майже цілковито винищено і для яких я наводив відсоток померлих, можна додати ще такі:

47-й Колгосп, Харківський район — живими зосталися лише працівники сільради, усього кількадесят людей.

Терсянка — за 60 км від Харкова — УСІ ПОМЕРЛИ ВІД ТИФУ І ГОЛОДУ. Доктор Ґей, якого послали туди, увійшовши в село, був ошелешений смородом трупів, які гнили в будинках. (З особистої розповіді самого лікаря).

У Мохначі поблизу Чугуєва, де колись жило близько 1000 осіб (туди виїздила на літо пані Баллович), залишилося ще 12 чоловіків, кілька жінок і трохи дітей (п. Баллович їздив туди 11 числа цього місяця).

У не вказаному точно селі Валківського району (за зізнанням одного університетського професора), де колись мешкало 3000 осіб, від осені дотепер було 800 «офіційних» померлих і ще 800 «пропалих безвісти»; нема жодної вагітної жінки, жодного немовляти. Одна жінка втекла з дому, бо члени її сім'ї більш-менш настійно повторювали їй, що вона найтовстіша і буде смачна, коли її зварити. Схоже, що всі ті, хто вижив, — людожери.

У Харківському суді слухається близько трьохсот судових справ над канібалами. Мої знайомі лікарі ствердили, що на базарі продають людське м'ясо.

Представники уряду визнали, що людські втрати лише в Україні становлять 9 мільйонів душ. В університетському середовищі говорять про 40—50 відсотків від

усього населення України, і я вважаю цю цифру (15—16 мільйонів)[1] точнішою.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

P.S. Чимало санітарів одностайно підтверджують мені, що вагітностей на селі тепер не буває взагалі; і що не знайти там жодного немовляти.

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

[1] Див. прим. 1, с. 159.

36

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 547/72
Харків, 22 червня 1933 року — XI

Посилаючись на два мої попередні рапорти на цю тему, 478/107 від 31 травня ц. р. і наступний від 9 червня № 504/109, повідомляю ще таке.

Секретар Скрипника[1], арештований у зв'язку з тим, що були доведені його зв'язки з «австрійським» угрупованням (Коновалець?[2]), усе ще у в'язниці і його звати Ерстенюк[3]; крім нього, у в'язниці сидить також Гірчак[4], арештований на тій самій підставі. Останній займав посаду заступника комісара народної освіти, а також викладав в Інституті культури ім. Маркса і Леніна.

---

[1] *Микола Скрипник* (1872—1933) — член партії з 1897 року. В 1922—27 роках — народний комісар юстиції УСРР, прокурор — генеральний прокурор УСРР. В 1927—33 роках — народний комісар освіти УСРР. З лютого до липня 1933 року — голова Державної планової комісії при РНК УСРР, заступник голови РНК УСРР. Входив до керівних органів ЦК КП(б)У. В липні 1933 року після висунутих на його адресу обвинувачень у «націоналізмі» та змичці з «інтервентами» застрелився в своєму робочому кабінеті. *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Євген Коновалець* (1892—1938) — політичний і військовий діяч, лідер українських націоналістів. В 1920 році був одним з творців і лідером «Української військової організації» («УВО»), на основі якої в 1929 році виникла керована ним же «Організація українських націоналістів» («ОУН»). В 1938 році вбитий у Роттердамі агентом НКВД. *(Прим. наук. ред.)*

[3] *Микола Ерстенюк* (1892—1937) — секретар наркома освіти УСРР М. Скрипника. Був обвинувачений в участі в «Українській військовій організації» («УВО») і в жовтні 1933 року засуджений до 10 років позбавлення волі. Термін відбував на Соловках. Розстріляний у листопаді 1937 року. *(Прим. наук. ред.)*

[4] *Євген Гірчак* (1898—1938) — член партії з 1915 року. В 1920—25 роках працював у Харківському окружкомі КП(б)У, був редактором органу ЦК КП(б)У журналу «Більшовик України», членом ЦК КП(б)У. Активно виступав проти «націонал-ухильників» М. Волобуєва, О. Шумського, М. Хвильового. В 1930—33 роках — заст. наркома освіти УСРР М. Скрипника. З 1933 року працював старшим науковим співробітником в Інституті радянського будівництва і права при Комуністичній академії в Москві. В 1935 році засуджений до 10 років позбавлення волі. Розстріляний в 1938 році. *(Прим. наук. ред.)*

Схоже, що Українська республіка стала вотчиною Постишева[1], який видає накази, більш ні з ким не радячись. Він звелів за 48 годин зруйнувати великий ресторан, недавно збудований і ще не відкритий (біля університетського мосту — на нього витрачено 100 000 рублів), і всі ятки та шинки в колишньому університетському парку, деякі з них нещодавно споруджені, «бо не слід хизуватися бенкетами, коли всюди панує нестача продовольства» — це неофіційна версія, яка ніколи не була оприлюднена, але її повторювали дуже часто.

За останні дні відбувся ще один арешт — письменника Ялового[2]. Більше про Ялового дізнатись я не зміг.

Підтверджую те, що я вже казав, — не можна говорити про якісь змови чи систематичні організації, ані навіть про якісь фактичні угоди, це радше щось на кшталт потенційного порозуміння і певного напрямку думок, який поширюється і поглиблюється. Проти людей, які ці думки живлять, розгорівся новий наступ, спрямований, безперечно, на те, щоб паралізувати будь-яку спробу прояву українського сепаратизму, навіть лише платонічну.

Один з моїх інформаторів говорив: «Не зостається жодних сумнівів щодо наміру забрати в України будь-яку, навіть найскромнішу можливість вимагати автономії. Гряде русифікація Донеччини, де репертуар театрів на наступний рік оголошено вже винятково російською мовою. Українські вистави показують ще тільки в Києві, Одесі та Харкові. Дедалі більше говорять про заселення спорожнілої сільської місцевості німецькими комуністами (?), чи при-

---

[1] *Павло Постишев* (1887—1939) — член партії з 1904 року. В 1923—30 роках — на керівній роботі в Україні; в 1930—33 роках — на керівній роботі в Москві. З січня 1933-го до березня 1937 року — 2-й секретар ЦК КП(б)У. В 1934—37 роках — 1-й секретар Київського обласного комітету КП(б)У. В 1937 році переведений на партійну роботу до Куйбишева. В 1938 році заарештований, розстріляний в 1939 році. *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Михайло Яловий* (1895—1937) — літератор, редактор журналу у видавництві «ЛІМ», близький приятель М. Хвильового. Був звинувачений в участі в «Українській військовій організації» («УВО») і у вересні 1933 року засуджений до 10 років позбавлення волі. Термін відбував на Соловках. Розстріляний у 1937 році. *(Прим. наук. ред.)*

наймні був такий намір, коли Гітлер ще не був канцлером. Тепер він їх, мабуть, не випустить з Німеччини. З українського не виживе ніщо, крім тієї дещиці, яка потрібна політиці Москви, щоб мати підставу вимагати приєднання підпольської України. Москва знає, що у цій політиці вона може будь-якої миті розраховувати на підтримку всіх українців, що вижили, хоч як з них нині знущаються. Щодо наших сподівань, то вони тепер уже такі мізерні, що залишається думати хіба що про таку химеру, як втручання японців...»

Як випливає з інших моїх донесень про голод, сільську місцевість можна назвати знелюднілою десь на 50 відсотків її населення, а голод ще не закінчився, і навіть можна сказати, що саме тепер становище стрімко погіршується. Найбільше вражено центральну частину. Ближче до Польщі населення, схоже, менш постраждало, в Одесі я побачив кращі умови, ніж у минулому, а на Донеччині, як мені сказали, розподіл продовольства збільшився і, схоже, є кращим, ніж у місті Харкові.

Зрозуміло, як саме міркував уряд у Москві, жертвуючи і пригноблюючи стільки мільйонів людей: оскільки голод завжди породжує революцію (у цьому випадку то була б контрреволюція), найбільший тягар голоду (великою мірою спеціально спровокованого) кинули на спину українських селян, які були також найбільш політично небезпечні і найбільше, з усіх сил опиралися справі колективізації. Від якого б голоду він не страждав, селянин не може піти наступом на місто, стати небезпечним для режиму, насамперед із суто організаційних причин.

Небезпечними можуть стати робітничі маси в містах, тому в 1923 році[1] було започатковано неп, а в 1932 році — організовано знищення українського селянина, щоб уникнути голоду в містах. Саме тому, попри такі гігантські масштаби знищення людей, попри такий страхітливий голодомор, не видно ознак того, що радянському режимові загрожує якась небезпека; робітники ще мають що їсти,

[1] Насправді в 1921 році.

а якщо харч їхній убогий і живуть вони в умовах, ще злиденніших, ніж в середньому по Росії, вони ще не скаржаться, а в разі чого засуджують селянина, якого вже багато місяців називають куркулем, підкуркульником, зараженим куркульством. Якщо намагатися знайти вихід, його варто шукати у ймовірності того, що після села голод охопить також і міста. Але поки що міста щосили бережуть від цього лиха, утримуючи їх принаймні в межах стерпного. Якщо новий урожай зібрати не вдасться, якщо з-за кордону не зможуть ввозити у достатній кількості зерно та продовольство, якщо голод охопить також промислові центри, тоді і лише тоді можна замислитися, чи не почався останній розділ в комуністичній історії Росії.

З найглибшою повагою

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

37

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 569/73
Харків, 10 липня 1933 року — Рік XI

СТАНОВИЩЕ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Становище в сільському господарстві України тепер постає у двох різних аспектах: зернові культури, пшениця, жито, ячмінь, кукурудза непогано ростуть майже повсюди. Кілька злив спричинили шкоду, але не таку велику, щоб серйозно вплинути на врожай загалом. Однак якщо погода далі буде дощовою, найближчими днями може вирішитися доля жнив у всій Україні. Сам факт нестачі робочої сили може бути серйозною перешкодою, оскільки врожай набагато триваліший час підлягатиме дії погодних умов, поки його зберуть. Цілком відмінною є натомість картина з екстенсивними городніми культурами і так званими технічними рослинами, серед яких перше місце за важливістю займає буряк. У цій царині для успіху вирощування першорядну вагу має ручна праця. Пересадка, вирівнювання, поління, сапання вимагають мільйонів рук, яких Україна більше не має. Цифри, що їх подають газети, повідомлення компартії та комісаріату сільського господарства слід сприймати із застереженнями, великими застереженнями. Вони дають фальшивий образ ситуації з двох причин: насамперед тому, що вони намагаються вдавати перед робітничими масами, по-перше, ніби нічого не сталося, а по-друге, тому, що різні місцеві комітети партії, керівництва трестів тощо подають фальшиві цифри, які описують становище оптимістично, боячись накликати на себе догани й покарання. Практично на всіх рівнях ієрархії ледве зводять кінці з кінцями.

Одначе з промови комісара сільського господарства Одинцова[1], яку він виголосив на червневій сесії[2] партії

---

[1] *Олександр Одинцов* (1895—1937) — нарком землеробства УСРР. В 1937 році він працював начальником Азово-Чорноморського крайового земельного управління. В січні 1937 року був заарештований і розстріляний. *(Прим. наук. ред.)*

[2] Очевидно, йдеться про пленум ЦК КП(б)У. *(Прим. наук. ред.)*

в Харкові, дізнаємося, що становище далеко не оптимістичне, особливо прогноз врожаю буряку. З інших повідомлень можна дізнатися, що цього року знову у значних кількостях з'явилася *Cecydomya tritici* (галиця) і що для боротьби з нею не робиться нічого теж через брак робочих рук. За оцінкою Одинцова, для обробки буряку потрібно два з половиною мільйони трудівників, а таку кількість робочої сили навряд чи вдасться зібрати і задіяти.

Були і далі чиняться намагання організувати довіз із міст студентських мас, службовців та робітників (за порядком). Вважається, що велика частина цих міських жителів — селяни, які недавно покинули село, а тому йдеться про маси, які вже мають відповідні навички. Це лише почасти відповідає істині, оскільки службовці та студенти — майже винятково міського походження, а щодо інших, то вони вже давно живуть у місті, а отже їм бракує фізичної витривалості, щоб витримати важку польову працю. В газетах публікують одностайні повідомлення про втечу та «дезертирство». Відомості, які я зібрав, підтверджують, що якість їхньої праці дуже погана. Часто прополювання виливається у справжнє спустошення, оскільки недосвідчені люди не вміють відрізнити (особливо коли деякі культури прополюються вперше) рослину від бур'яну. Зрештою, щоб прибути на місце роботи, цим міським мешканцям завжди доводиться долати пішки 7/10 верст від найближчої залізничної станції, часто (з того, що я зміг дізнатися) навіть 15 верст, а в одному випадку — 25 верст. Логічно, що прибувають вони на місце знесилені. Вони мусять брати із собою їжу, часто їм обіцяють пайок, якого потім не дають. Зрештою, погода теж посприяла тому, що праця цих людей донині надзвичайно малопродуктивна. За роботами наглядають озброєні солдати. Але часто буває, що вони безсилі щось зробити супроти загального знеохочення. Бувало, що цілі підрозділи цих людей, прибувши на місце після неодмінного маршу зі станції, були змушені днями просиджувати в порожніх хатах мертвих селян, чекаючи, поки перестане дощ, а коли він переставав, то вже

й минав період, на який вони приїхали, отож вони їхали геть, не зробивши нічого.

Тому прогноз щодо цих культур не може бути найкращий, і цілком ймовірно, що урожай дуже сильно зменшиться.

Сіно було скошене дуже пізно, і дощ не дав ще траві змоги висохнути. Зібране сіно може згодитися хіба що на паливо. Навряд чи з нього можна буде щось відібрати, воно буде дуже поганої якості, бо косовиця пройшла дуже пізно.

З найглибшою повагою

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 9 (1933), тека 7].

38

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 570/74
Харків, 10 липня 1933 року — Рік XI

ГОЛОД І САНІТАРНЕ СТАНОВИЩЕ

Картина того, що діється нині в Україні, надзвичайно сумна. Крім районів, які безпосередньо, у радіусі близько п'ятдесяти кілометрів, сусідують з містами, та самих великих міст, країна стає жертвою голоду, тифу, дизентерії, а кажуть, що й холери і навіть чуми, яка поки що з'являється спорадично.

Коли минулого року вперше постала ймовірність голоду, політичне становище, яке могло стати його наслідком, стурбувало уряд, і він, вірний вченню Леніна про те, що революції робить голод, постарався вжити запобіжних заходів. Нині можна пояснити причини деяких з цих заходів. Небезпека революції, а точніше, контрреволюції, у зв'язку з голодом могла серйозно постати лише у великих промислових центрах. Отже, саме про них треба думати насамперед і забезпечити їм якомога краще постачання. Сільська місцевість не така небезпечна, з огляду на величезні відстані і погану якість та незначну кількість доріг; отже, її можна полишити на саму себе (в Україні вплинуло також політичне питання ліквідації селянства). Безпечно можна було перебувати хіба що у радіусі 50 км навколо великих центрів (для Москви ця цифра для більшої певності становила 100 км). Отже, це пояснює, чому навколо Харкова, Одеси тощо ще можна жити, а навколо Полтави і в самій Полтаві панує смерть, чому навколо Дніпропетровська можна жити, а навколо Києва люди вимирають. Але це пояснює також причини перевірок паспортів, вивозу за межі 50-кілометрової зони (або 100-кілометрової для Москви) сотень тисяч осіб (непрацездатних, небезпечних, «колишніх»), що має на меті полегшити завдання постачання великих центрів, перешкодити можливим заворушенням, а також протестам. Чистка в партії пов'язана

з продовольчим становищем, а точніше, з очікуваною ймовірною реакцією на голод.

Цей голод знищив половину сільського населення України.

Це пояснює ту жорстокість, з якою міліція неухильно виловлює всіх селян (я помітив, що міське населення, через невиразне бажання захиститися чи ненависть, збуджену в них хитрою пропагандою, а може, під стимулом нездоланного бажання побути тюремниками, охоче допомагає у цьому полюванні на селянина, і коли хтось намагається втекти з вантажівки, якою спійманих перевозять у міліційний пункт збору, завжди знаходиться з десяток міських мешканців, готових погнатися за втікачем, побити його і передати в руки міліціонерів), цим пояснюється й те, що лікарі дістали наказ не лікувати селян, які прийдуть до них у місті[1].

Тепер цих нещасних виловлюють по дві тисячі в день, а вночі вивозять далеко за місто. Цілі родини, які прийшли у місто з останньою надією уникнути смерті від недоїдання, безжально тримають у бараках день чи два, а тоді вивозять їх, таких же голодних, за 50 і більше кілометрів від Харкова і кидають у ярах, утворених потоками. Чимало з них залишаються лежати без руху і помирають, іншим вдається підвестися, декому щастить повернутися назад до міста, де часто можна дістати милостиню. Від одного з таких людей я дізнався, що одне з таких місць розташоване між ставками за Рай-Оленівкою, за 4 години від найближчої залізничної станції. Кожні три-чотири дні туди вирушає загін копачів, які ховають померлих.

Деякі лікарі підтвердили мені, що по селах смертність часто досягає 80 відсотків і ніколи не нижча від 50 відсотків. Найбільше постраждали Київська, Полтавська, Сумська області, де вже можна говорити про безлюддя.

Додаю ще одну назву до переліку мертвих селищ: Лютове, неподалік від Харкова, де колись жило 1500 душ, нині їх нараховується десь із дев'яносто.

---

[1] Див. Beal, *Word* цит., p. 244, та Conquest, *Harvest* цит., p. 249.

Санітарне становище таке, що гіршого бути не може. Та лікарям заборонили говорити про тиф і померлих з голоду, вони навіть не мають права збирати спостереження, які могли б становити для них інтерес з наукового погляду. Одначе я одержав наступну інформацію про патологічні ознаки, що їх спричиняє це недоїдання. Ті, хто нічого іншого не їв, крім хліба (дуже чорного, спеченого з найрізноманітніших складників), поступово і однорідно худнуть, і тоді їх вражає параліч серця, без будь-яких попередніх ознак. У тих же, хто їв лише овочі і трохи молока, повільно роздуваються суглоби та ноги, і вони теж помирають від паралічу серця.

Часто трапляються явища галюцинацій, у полоні яких вони бачать у своїх дітях усього лиш тварин, убивають їх і з'їдають. Деякі з тих, кому вдалося відновити сили належною їжею, пізніше не пам'ятали, що вони хотіли з'їсти власних дітей, і заперечували, що вони могли про це думати. Ці явища, пов'язані з браком вітамінів, було б дуже повчально вивчити, але нині їх заборонено розглядати з наукового погляду.

З найглибшою повагою

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

39

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 3953/1494
Москва, 11 липня 1933 року — Рік XI

ДУМКИ НІМЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛІСТІВ ПРО СТАН РАДЯНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Д-р Шіллер, аташе з питань сільського господарства тутешнього німецького посольства, нещодавно повернувся з подорожі по Україні, під час якої він проїхав автомобілем понад 4500 км. Одночасно до Москви за викликом Посла Німеччини приїхав д-р Діттлоф, директор німецької сільськогосподарської Концесії «Друзаґ» на теренах між Кубанню та Північним Кавказом[1].

Від них я одержав цікаві відомості про загальне становище найважливіших для СРСР аграрних теренів.

На думку д-ра Шіллера, продовольча ситуація, в якій опинилося українське населення, вже досягла того мінімуму, нижче від якого вона опуститися не може. Він показав зроблені ним фотографії сіл, де на вулицях видно ще непоховані трупи померлих від голоду мешканців, кімнати в хатах, де лежать трупи дітей, яких покинули, бо вони не могли тікати, і, аж страшно сказати, порізані на шматки людські тіла, як у 1921 році.

Кількість померлих і втеча населення — це два явища, які найбільш вражають спостерігача. Якщо обчислити відсоток смертей у містах Харкові, Києві, Орлі та Курську і навколишніх районах за період від вересня 1932-го по червень 1933 року, можна одержати фантастичну цифру в шість мільйонів померлих, й у наступні місяці їй судилося збільшуватися.

Що стосується втечі населення, то вона досягла свого максимуму минулої осені, а тепер її темпи різко знижуються. Закони про прикріплення селян до землі (від 13 вересня минулого року), про крадіжки в аграрному секторі і, врешті, про паспорти (4 грудня минулого року), а також

---

[1] Про «Друзаґ» див. прим. 2, с. 66.

посилений нагляд міліції в сільській місцевості та заборона купувати залізничні квитки значно сповільнили цю втечу без мети.

Прикріпленим до своїх сіл, позбавленим змоги просити милостиню в містах, які теж доведені до дуже поганих умов, цілковито залишеним без будь-якої допомоги селянам України не зоставлено іншого вибору, ніж працювати для держави, щоб одержати мінімум їжі, або буквально померти від голоду.

У цьому, на думку д-ра Шіллера, полягає секрет відродження українського сільського господарства, яке минулого року хоч і було доведене до злиденного стану через недбальство і саботаж мас сільського населення, але цього року є в непоганому стані і дає підставу передбачати добрий урожай. Бур'ян повиривано, зерно добре засіяно, більше турботи приділено худобі, яка для багатьох дрібних власників стала останнім спасінням.

Отже, зумівши використати голод як зброю, уряд показав свою велику спритність. Виснажені селяни іноді вмирають при роботі, але силою розпачу виробляють достатньо, роблячи свій внесок у загальну справу.

Не менш корисною для успіху аграрної кампанії була, на думку цього ж пана Шіллера, робота політвідділів у радгоспах та мототранспортних відділах колгоспів. Ці відділи, які складаються переважно з агентів ГПУ в одностроях, не стільки займаються технічною частиною підприємства, скільки наглядають за робочою силою і керують нею.

Насамкінець, на думку німецького аташе з сільського господарства, хоча становище українського населення і далі є надзвичайно серйозним, а голод далі косить людей, усе ж ситуація в аграрному секторі, яка єдина цікавить радянський уряд, безсумнівно, покращилася порівняно з минулим роком. Не можна поки що сказати, що кризу подолано, оскільки треба ще, між іншим, з'ясувати, чи методи, застосовані у період посівної, будуть такі ж ефективні у період жнив і молотьби.

За словами д-ра Діттлофа, директора німецької Концесії на Північному Кавказі, ситуація в цьому регіоні ціл-

ком інакша. Урядові, стурбованому масштабами справжнього невидимого повстання козаків, яке розгорталося тут минулої осені, довелося вдатися до радикальних методів: заміни значної частини тубільного населення, без застережень вивезеного в Сибір, іншим населенням, здебільшого об'єднаним у військові колективні господарства. Ця операція, здійснена, зрештою, лише частково, ще не встигла дати всіх своїх плодів, і тому продовольчі умови населення залишаються дуже важкими, а сільське господарство перебуває в дуже поганому стані, навіть порівняно з минулорічним, теж кепським станом. Зона Новоросійська і Ростова-на-Дону — справжній цвинтар, як сказав д-р Діттлоф. Навіть у самій німецькій концесії (яка, керована на основі мудрих критеріїв, досягає чудових результатів) довелося призначити п'ятьох людей лише для того, щоб шукати і ховати трупи тих, хто вмирає від виснаження, проходячи через територію концесії.

Можна передбачити провал теперішньої аграрної кампанії на Північному Кавказі, одначе для радянської економіки в цілому це не має великої ваги.

Б. Аттоліко

[SAP Russia 9 (1933), тека 1].

40

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 616/89
Харків, 20 липня 1933 року — Рік XI

ПРИМУСОВІ РОБОТИ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Мобілізація сил міського населення на польові роботи досягла велетенських розмірів. Обчислюють, що цього тижня не менш ніж 20 тисяч осіб щоденно вирушають на село на період від двох до трьох тижнів. Їх використовують насамперед для робіт з пересадки буряку і прополювання полів картоплі, кукурудзи, соняшнику тощо. Технічних спеціалістів, тобто механіків, водіїв і т. п., використовують при збиранні зерна. Харчів їм майже не дають, і всі стараються взяти із собою те, що можуть, якщо їм залишають час, щоб запастися. У Торгзіні тепер продають хліб, подібний до того, який раніше продавали за так званими комерційними цінами, і коштує він 21 золоту копійку, тобто 2,10 ліри за кг. Це хліб з грубо змеленого жита і хтозна ще чого. Від нього тхне пліснявою, і він має смак гіпсу.

Примусова мобілізація людей набула характеру торгівлі неграми. Позавчора оточили базар, забрали всіх придатних людей, чоловіків, жінок, хлопців і дівчат, під вартою ГПУ відвезли на вокзал і повезли на поля. Товар забрало ГПУ.

ГПУ спостерігає за кожною чергою і коли бачить, що в ній є достатньо «придатних» людей, робить свою справу.

Переказую тут те, що розповіла одна комсомолка, яка повернулася після тритижневого перебування на селі. Йдеться про доньку інж. Женкова (який свого часу одружився з донькою великого московського промисловця Крестовникова). Родина старого гарту. Одначе їхня донька завжди була і далі є полум'яною комуністкою, комсомолкою, членом осередку джутової фабрики у місцевості Нова Баварія (де є також однойменний пивзавод). Її послали на сапання бурякового поля. Вона була там 21 день, квартируючи в сільській школі, де чоловіки і жінки жили

впереміш. Від станції до села вона пройшла 6 верст пішки. Тільки-но вона прибула, як її покликав директор (працівник ГПУ) і попередив, щоб вона сама не ходила по селу, особливо після заходу сонця, бо рештки населення займаються людожерством. Праця починалася о 5 ранку і припинялася о 8 вечора. У перші дні вона (сама дуже міцна) відчула себе знесиленою, але потім оговталася і каже, що ці три тижні дуже зміцнили її здоров'я. Тричі на день вона отримувала борошно, зварене на воді, «іноді було трохи жиру, але дуже рідко». Спочатку від голоду вона цю їжу терпіла, але в останні дні ця страва стала здаватися такою огидною, що вона не могла її їсти. Крім того, вона отримувала 100 (сто) грамів хліба на день. Праця була непосильна, бо бур'яни були такі великі і густі, що часто їй було не під силу їх викоренити. Буряк виглядав дуже малим, заледве на кілька долонь від землі. Багато хто нічого не вмів і не розумів, що має робити, тому вони все псували, але потім помалу вчилися; зрештою кінні працівники ГПУ вміли напоумити неохочих і недбалих, вони їздили навколо з нагайкою в руках, якою вони прискорювали роботу, добряче шмагаючи «класових ворогів» по спинах. Одначе її віри це не похитнуло, навіть у нагайці вона не вбачає нічого поганого, бо ця нагайка інакша, ніж за часів царизму: тепер вона в руках у пролетаря-диктатора.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

P.S. Тільки-но мобілізували доньку нашого портьє, Митрофу, яка поїхала з тим, що їй зуміли поспіхом зібрати батьки. Вона знає, що буде там 6 тижнів, але не знає, куди її везуть.

Чимало фабрик і заводів (також той завод, на якому вона працювала і з якого повернулась півгодини тому) закриті, так само зачинено дуже багато установ.

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

41

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 771/102
Харків, 15 серпня 1933 року — Рік XI

ГОЛОД І КАНІБАЛІЗМ

Завдяки жнивам і крадіжкам, що їх селяни продовжують коїти, як свідчить щоденна маса скарг і заяв, які публікуються в газетах, голод на селі, очевидно, дещо вщух, але це, схоже, ще не спричинило припинення канібальських практик[1].

Тепер варто говорити не про зникнення цього явища, а про його перетворення, у тому сенсі, що свідомо людського м'яса тепер ніхто не їсть, натомість його дають їсти тим, хто думає, що їсть щось зовсім інше. Одне слово, відбувається щось на кшталт спекуляції м'ясом з трупів.

Наводжу два перевірені випадки. Перший стався місяць тому. Тоді щоночі в Харкові підбирали майже по 250 трупів померлих від голоду і тифу. Було помічено, що у багатьох бракує печінки, яку, схоже, видалили через широкий розріз. Міліції врешті вдалося спіймати декого з цих таємничих «хірургів», які зізналися, що з цього м'яса вони готували начинку для *пиріжків* (перепічки з тіста, начинені городиною, м'ясом, рисом тощо), які вони потім зранку продавали на ринку.

Другий випадок стався в домі п. Балловича, працівника нашого консульства. У тому ж будинку, де він живе, мешкає сім'я харківського оперного співака і якийсь лікар. Кілька тижнів тому до них прийшла, як це тут трапляється, якась жінка, що продавала м'ясо для вжитку в їжу:

---

[1] Про поширеність цього явища свідчить те, що трохи раніше, у травні 1933 року, державний прокурор України та заступник українського комісара політичної поліції наказали керівникам районів вилучити судові процеси, в яких йшлося про канібалізм, з-під відання звичайних судів і передати їх колегії ОГПУ — самої політичної поліції — в Москву. Копію цього наказу наведено у S.O. Pidhainy, V.J. Hryshko, P.P. Pavlovich (ред.), *The Black Deeds of the Kremlin: a White Book*, Suzero-Dobrus, Toronto—Detroit, 1955, vol. I, p. 230.

гомілку. Ці дві родини придбали по гомілці. Лікар разом з родиною з'їв своє м'ясо на обід, а родина співака збиралася з'їсти його ввечері, аж тут служниця засумнівалася у тому, з якої тварини було взято це м'ясо. Покликали лікаря, і він з цілком зрозумілим жахом ствердив, що то було людське плече. Друге плече з'їв він зі своєю родиною.

Весь час розповідають про багато інших випадків. Одначе я навів ці два, бо вони перевірені і надійшли до мене з достовірного джерела, а мені б не хотілося переповідати факти, які можуть здатися неймовірними.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

42

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 775/104
Харків, 15 серпня 1933 року — Рік XI

СТАНОВИЩЕ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Для цих жнив в Україні і загалом в Радянському Союзі характерні дві надзвичайні обставини:

примусова праця, до якої силують усіх більш-менш здатних витримувати важку роботу міських мешканців, яким не вдалося уникнути цього прикрого примусу завдяки своєму особливому політичному становищу або знайомствам;

гарячково збуджений настрій керівних комуністичних верств, як можна зрозуміти з газет та повідомлень про засідання, пропозиції тощо, який характеризується безладністю у прийнятті рішень та видачі розпоряджень, навіть складається враження, що вони втрачають контроль за ситуацією.

Є два цілком певні, незаперечні факти.

Опір до останнього, що його чинять реквізиціям, свідомо наказаним державою, не лише незалежні селяни, але й колективні господарства, артілі та навіть радгоспи. Складається враження, що виникає фронт пасивного опору, якому сприяє мовчазна взаємна поблажливість, починаючи від селянина і до начальника, керівника місцевого осередку, працівників МТС[1], партійного секретаря. Складається враження, що поступово до цього фронту долучаються і разом з ним гуртуються навіть прислані партією люди з Москви. Є скарги і заяви на радгоспи, секретарів компартії, директорів МТС, бувають також скарги на «политотделы»[2]. Кожен з цих органів, схоже, дбає лише про харч для себе і найближчих до нього людей, про власне спокійне життя, може, про власну особисту безпеку, а не про термінову доставку зерна державі.

---

[1] МТС — машинно-тракторна станція.
[2] Політичні відділи.

Невдача з машинами. Де ці сотні тисяч тракторів? Немало десятків тисяч тракторів мав би бачити той, хто подорожує потягом, автомобілем чи аеропланом. Натомість згадати вдається лише кілька десятків. Це одностайно і згідно повторюють усі, хто повернувся з полів: усі трактори несправні, вони можуть працювати лише кілька годин, а потім стоять нерухомо. Комбайни[1] працювати не можуть, бо поля були занадто погано підготовані, багато бур'яну, який подекуди розрісся кущами; комбайни відразу ж псуються. Селянин воліє жати вручну. Тому радянське сільське господарство було змушене повернутися до висхідної точки. Воно мало бути механізованим сільським господарством, а натомість деградувало до стадії примітивного рільництва, де бракує навіть тяглових тварин, до стадії убогості й занепаду, до чого, завдяки родючості ґрунту, ніколи б не дійшло, якби не добра воля комуністів.

Варто сформулювати два твердження.

Те, що можна зібрати з полів, дуже швидко вивозять на північ, щоб забезпечити спокійний сон урядові, який боїться лише можливої революції в Москві та Ленінграді. Українець бачить, як від'їздить його життя, він знає, що його очікує ще страшніша зима, ніж попередня, але не може зробити нічого, замість зернин пшениці він одержує зернини зі свинцю. Щоб утихомирити його, поширювалися чутки, що все зерно з України треба якнайшвидше вивезти, бо імперіалістичні держави (тобто Німеччина) готують вторгнення в Україну. Наводжу цю чутку, бо мені розповідало її багато людей. Молодь у цьому впевнена. Більша частина врожаю залишається на полях. Поля здебільшого вижаті, але зерно все ще на полі, і значна частина його навіть не зв'язана у снопи. Дороги непрохідні навіть для російського уявлення про дороги, а це значить, що вони справді непрохідні; бракує возів, бракує коней і волів; бракує мішків, щоб зсипати зерно, бракує комор, де б не кишіло кротами і людьми, які шукають там

[1] Косарки-молотарки.

поживи. Мало що дає наказ кожні два-три дні переважувати зерно на всіх, навіть тимчасових складах зерна на залізничних станціях. Мало чим можуть зарадити сторожі і сторожі сторожів, про яких багато говорять, немов Україна має у розпорядженні необмежену кількість людей, а не навпаки, адже на кожній ланці польових робіт бракує людей. Органи влади, знаючи рівень інтелектуального розвитку своїх прибічників, влаштовують у газетах маленькі невинні обмани, тому газети стає дедалі важче розуміти. Так, мушу згадати повідомлення про чудовий результат по Україні, опублікований 5 серпня комісаріатом сільського господарства, згідно з яким план на липень в Україні виконано на 84,6 відсотка. Одначе при цьому не враховано Київської, Вінницької і Чернігівської областей, котрі, як усі знають, сильно відстають, інакше з цих 84,6 відсотка вийшло би, можливо, відсотків шістдесят.

Зрештою, відомо, що у липні в середньому зафіксовано всього лише 22 відсотки виконаних збиральних робіт. Якщо продовжувати такими ж темпами далі, кінець жнив настане через 4 місяці, тобто в кінці листопада, фактично через пару місяців після початку сезону дощів, а в деяких областях — снігів. І це лише якщо буде збережено темпи липня, коли частину трудівників, безперечно, підтримував певний ентузіазм, і припускаючи можливість такої ж фізичної віддачі, а це зовсім малоймовірно стосовно трудівників, яких силоміць привозять з міст. І якщо не брати до уваги необхідності віддати досить значну частину сил на підготовку до осінньої посівної.

Отже, можливість врятувати весь урожай викликає великі застереження; належить також значно зменшити передбачувану продуктивність на гектар, бо ниви дуже сильно збіднило значне розростання бур'яну і поширення іржі; треба також пам'ятати давнє прислів'я, що до держави доходить лиш третина податку натурою; дві третини пропадають по дорозі з поля до державних ко-

мор. Цей ще римський досвід цілком слушний, як і весь наш досвід.

Як веселу нотку, долучаю інформацію про те, що готує Харківська профспілка, аби врятувати врожай[1]. Аби *врятувати* — саме це слово тепер вживають.

З найбільшою пошаною

К. Консул

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

[1] Додаток не наводиться.

43

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 779/105
Харків, 16 серпня 1933 року — Рік XI

СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Я дізнався про один епізод, який можуть наслідувати інші, що призведе до зростання напруги ситуації, порівняно з теперішньою, і він становить досить важливий симптом, тому про нього варто повідомити.

У сільській місцевості поблизу Києва селяни особливо озлоблені на працівників, яких з міст привозять працювати на полі. Тут від них теж не раз можна почути, що замість того, аби присилати ні на що не здатних людей, хай би дали краще селянам хліба, тоді вони працюватимуть. Але в Києві обурення набуло особливо серйозних форм. Віце-консул Польщі, який тепер керує тутешнім Генеральним консульством, учора ввечері повернувся з подорожі, здійсненої почасти потягом, а почасти автомобілем, по теренах між Києвом та польським кордоном, і розповів мені, що до Києва привезли 15 осіб з дуже серйозними опіками на всьому тілі, бо селяни в різних місцях почали підпалювати вночі будинки, в яких були розквартировані трудівники з міста. Були десятки загиблих. Невдоволення, схоже, поширюється. Стан сільської місцевості на тих теренах подібний до того, який я вже описував. Він відвідав село, де з 250 мешканців живими залишилося 22. До деяких хат неможливо підійти через трупний сморід, який звідти доноситься, там розкладаються трупи, і ніхто не дбає про те, щоб їх поховати.

Червона армія, про участь якої не раз говорилося, що вона повинна врятувати врожай, останнім часом справді задіяна, але лише у радгоспах самої армії, бо уряд боїться, що коли їй доведеться вступати в контакт із селянами з колгоспів, або, ще гірше, з незалежними селянами, це порушить її згуртованість. Але участь у роботах військових радгоспів може мати хіба що цінність прикладу, бо якраз

у радгоспах Радянської армії не було ні голоду, ні браку засобів, і вони працюють у привілейованих, а точніше, в нормальних умовах.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

44

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 862/113
Харків, 15 вересня 1933 року — Рік XI

ЗАЛІЗНИЦІ ПІВДЕННОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ І ПРОЦЕС ПОСТУПОВОГО ПАРАЛІЧУ

Долучаю до цього рапорту переклад[1] доповіді, яку представив директор Харківського відділення Південних залізниць України на професійних зборах через два місяці після набуття чинності новими «директивами», що їх видав уряд Союзу з метою реорганізації радянських залізниць.

Лише самокритика, якої вимагає комуністична етика, дала змогу подібному документові з'явитися на світ. Він цінний не лише тією картиною становища, яку він подає, але ще більше тим, що описані в ньому явища є всього лиш наслідком настрою байдужості й неприязні, який панує серед переважної більшості населення, супроти безперервних адміністративних та методичних інновацій, які змінюють одна одну вже 15 років.

Йдеться не про змови шкідників, а про фізичну і моральну втому. Та мізерна частка населення, яку складають «активісти» і яка становить приблизно 200-ту частину всього населення, більше не має достатньої гіпнотичної чи моральної сили, що дала б їм змогу повести маси шляхом ентузіазму, який навіть в їхньому середовищі став анахронічним, млявим, штучним. А маси все ще крокують вперед, бо бояться — бояться ГПУ, Сибіру, голоду. Але їхню участь у соціалістичній «відбудові» можна вже вважати цілковито пасивною. Якби бодай на хвилину зник той тиск, що його чинить Кремль через громіздку систему інформаторів і військових, які мають привілейований статус, країна спочатку зазнала б страхітливого колапсу, а тоді знову впала б в анархію.

Важко сказати, скільки може тривати цей тиск, усе ще здійснюваний режимом (найуспішнішою його «відбудо-

[1] Не включений до цієї добірки.

вою» є ГПУ), завдяки чому йому вдається підтримувати в країні більш-менш статичну рівновагу, хоч деякі страхітливі ознаки вже вказують на спад; важко сказати, коли дедалі більший приплив інерції і небажання реально робити спільну справу перейде межу, за якою почнеться повний безлад і настане параліч усіх відомств і всього виробництва. Важко сказати, однак уже можна передбачити, що ймовірність цього висока.

Цей виступ є, безперечно, вартим уваги документом, що свідчить про повільний процес паралічу, який охоплює країну і який уже рік щораз помітніший у цих краях, і його підтверджує те, що діється в різних галузях промисловості, у школах, на шахтах і, попри сприятливу погоду, в сільському господарстві.

З найглибшою повагою

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

45

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 907/116
Харків, 1 жовтня 1933 року — Рік XI

ХІД ЗБОРУ ВРОЖАЮ ЗЕРНА, БУРЯКУ, КАРТОПЛІ

Долучаючи до цього рапорту кілька вирізок з місцевих газет[1], які відображають хід збору врожаю зерна, маю честь викласти наступні факти, а також міркування, що їх вони підказують:

1) Урожай не був таким дивовижним, як хитро проголосив режим. Попри винятково сприятливі метеорологічні умови, погана якість засіяного насіння — часом це була мішанка всіляких сортів та різновидів, — кепсько проведена посівна, недостатньо зорана земля, яку вже три роки погано обробляють, у кінцевому підсумку дали врожай, який можна визначити так: досить багатий.

2) Для незалежних селян, колгоспів і радгоспів уряд попередньо встановив частки, які вони повинні внести, а саме: частку, встановлену в тоннах, яку вони повинні внести державі, частку у відсотках для МТС (державних станцій сільськогосподарських машин) і частку, належну державним млинам. Решту залишено у вільному розпорядженні колгоспів, незалежних селян та радгоспів. Ймовірну кількість виробленого продукту було визначено на підставі оцінок відповідних комісій, і на цій основі обчислено частки держави, МТС та млинів. Те, що лишилося, розділено на кількість трудоднів, яка, за оцінками, потрібна для збору врожаю. За один трудодень кожен трудівник, крім оплати (велика частина якої припадає на витрати на харчі), мав діставати певну кількість зерна, як участь у розподілі плодів землі.

3) Вважалося, що брак робочих рук, спричинений мільйонами смертей (нині в колах, обізнаних зі становищем, наскільки тут це можливо, говорять про 18 мільйонів по-

[1] Не включені до цієї добірки.

мерлих на цей момент лише в Україні — бо, хоч у це важко повірити, у розпал жнив люди далі помирають від голоду), можна компенсувати механізацією сільського господарства (тракторами, комбайнами тощо) та примусовим довозом міських мешканців, які мають вахтами виконувати польові роботи.

4) Розрахунок на механізацію провалився. Повсюди не раз публікувалася інформація, що ефективність машин була незначною, менш ніж 50 відсотків від передбачуваного. Комбайни були неспроможні працювати на нерівних полях, які кишіли бур'янами; у тракторів виявляли ливарні дефекти; міцність і перших, і других виявилася мінімальною. Як і минулого року, дуже велику частку зерна комбайни залишили на колосках (сівалки тепер працюють ривками і раз у раз сіпаються). Згубним для всіх сільськогосподарських машин було неправильне поводження, необізнаність і недбальство тих, хто на них працював. Брак робочих тварин і невелика ефективність праці виголоднілих селян, які вижили (вони часто казали: залиште в містах тих, хто нічого не тямить у сільській роботі, дайте нам більше їсти, і ми покажемо, як ми вміємо працювати), та недосвідчених міських жителів ще більше розладнали розрахунки уряду.

5) Усе зібране зерно забрали і вивезли в Москву, Ленінград, на військові склади, у порти, звідки відпливають кораблі за кордон і де воно лежить в очікуванні можливості продажу. Гасло було таке: насамперед і якнайскоріше сплатити державі податок зерном. Тому почали жати ще зелену пшеницю, ще зелене і вогке зерно везли на елеватори, у млини. Далі його згромаджували на залізничних станціях, навіть коли вони були переповнені, запруджені по вінця, коли бракувало робочих рук, щоб вантажити його на поїзди, коли бракувало вагонів. Бракувало робочої сили, щоб провітрювати його, прикривати, та й не було чим його прикривати. Вже півтора місяця в газетах повно подібних описів умов його зберігання, які мають дати уявлення про мучеництво українського зерна.

Висновок. До кінця вересня офіційно (яку можна мати гарантію, що цифри ці правдиві?) з полів було зібрано близько 80 відсотків того, що відходить державі, половину або трохи більше того, що відходить державним МТС, половину або трохи більше того, що припадає млинам (державним). Важко сказати, скільки це становить точно у тоннах, бо МТС дістають відсоток від відсотка (частину земель обробляли не машини МТС, а тяглові тварини). Череда цифр і відсотків, поданих комісарами народного господарства, радгоспами, елеваторами тощо, слугує для того, щоб заплутувати, а не з'ясовувати становище. Газетні коментарі напускають ще більше туману, бо тут діє знамените риторське правило: затемнюй ще, щоб було ще більше неясно, бо дещо ще можна зрозуміти.

Ясно лише одне: поки що лише держава одержала якусь частку врожаю. Нехай навіть 80 відсотків від прогнозованого. Але немала частина цих 80 відсотків далі залежується у колгоспних коморах, на залізничних станціях і ферментує, гниє тощо, а те, що пройшло через них раніше, теж не зазнало кращого догляду. У газетах весь час повно сигналів тривоги, звинувачень, відозв, у яких ідеться про те, що ТИСЯЧІ тонн і ТИСЯЧІ вагонів із зерном гинуть на залізничних станціях та в центрах збору.

МТС дістали лише половину. Радгоспи, яким уряд поставив дещо більші вимоги, ніж було встановлено спочатку, коли ще не знали, що кампанія матиме такий неочікуваний результат, відповіли тим, що дали менше від усіх, поводячи себе точнісінько так само, як і всі інші державні підприємства, до яких вони адміністративно уподібнені, і провал саме в цьому суто комуністичному аспекті є виразним віддзеркаленням стану всіх інших секторів соціалістичної відбудови країни.

Тепер збір урожаю перервано; він раптово зупинився наприкінці вересня, а його темпи дуже впали ще десять днів до того. Партія, уряд і газети здійняли величезний галас, що це саботаж (безперечно, що це саботаж, і він діє не лише в аграрній царині, це величезна спонтанна підривна змова, в яку входять десятки мільйонів людей-рабів,

це невловна змова без ниток, і її гаслом є: чим гірше — тим ліпше), що треба далі здавати зерно, хоч уже почався збір буряку і його треба по-більшовицьки продовжувати (а проходить він дуже погано, бо буряк малий, адже рослину задушили бур'яни і шкідники, так що на кожен гектар припадає його ваги на третину менше), і що водночас слід блискавично здійснити посівну озимих (причому добра половина тракторів непридатна для використання).

Коли сили (і які сили!) ділять між трьома фронтами, результат не може забаритися: ніде нічого доброго не робиться. А на порозі зима.

Скільки якісного зерна дістане фактично держава з цього врожаю? Оскільки можна вважати, що 1 жовтня жнива закінчено, навіть якщо якусь дещицю ще можна зібрати: можливо, 70 відсотків від передбаченого (передбаченого тоді, коли ще було невідомо, що погода буде такою сприятливою для врожаю), тобто менше від необхідного, адже слід враховувати те, що добрих 10 відсотків урожаю досі втрачено з причини його бродіння, проростання, крадіжок, розсипання тощо. Решта ще на полях. Чи зможе ще селянин його зібрати?

Я побував на полях довжиною в десятки км і шириною 3—4 км, поблизу Бєлгорода; частина пшениці лежить розкидана на землі, як її залишила жатка або женці, частина зібрана у невеликі в'язки, частина у низьких, розшарпаних вітром та дощем снопах, на колосках ще зосталася приблизно третина зернят, ближча до землі їх частина проросла; усе це має темно-брунатну барву (неділя, 24 вересня) і намокло від дощу.

А чому селянин має завдавати собі клопоту і збирати його, якщо ГПУ тепер стежить за оранням і посівом озимих, збиранням картоплі та буряку? Він знає, що має ще борг перед державою, перед МТС, перед млинами. Чому він має на них працювати? Навіть якби він зумів сплатити все, пізніше все одно прийдуть з реквізицією для забезпечення осінньої посівної (йому це «відрахують» від того, що було записано на його ім'я як пай за відпрацьовані трудодні — пай, який поки що існує лише на папері, аж поки

все не буде сплачено державі; пай, якого досі ніхто, крім членів партії, не бачив в іншому вигляді, ніж у формі «облігацій») і посівної весняної.

Значить, можна однозначно твердити про неминучість голоду взимку на селі, і цей голод далі коситиме сотні тисяч жертв, «аж поки всі ми не помремо», каже селянин, і слід наголошувати на тому, що люди далі вмирають від голоду, як я це точно знаю з постійних повідомлень і підтверджень.

Треба сказати, однак, ще одну річ: уряд ще раз здобув перемогу — і якою ціною — над опором українського селянина, насамперед завдяки Політвідділу — ГПУ, яке нацьковують на селян у всіх населених пунктах.

Уряд вивіз зерно за кордон (можливо, навесні йому доведеться його реімпортувати або придбати інше, якщо зможе продати це); він має хліб на зиму для Москви, Ленінграда, Харкова та інших промислових центрів; трохи важче буде з картоплею і м'ясом, але він може розраховувати на шість місяців життя; він вважає, що селянина, який вимирає, можна цілковито замінити машиною (яка не має незручної для нього національності), а зіпсовані машини — щораз новими машинами (заявляють, що місцевий *Тракторзавод*[1] майже щодня виробляє 145 тракторів).

Залишається відкритим таке питання: якщо осінню посівну буде здійснено таким самим чином, як і весняну посівну 1932 року — а саме так здається тепер, — а метеорологічні умови не будуть такими винятково, дивовижно сприятливими, як цього року, і збір урожаю зерна пройде погано, як цього року зазнає краху кампанія зі збору буряку й картоплі, і голод постукає у двері промислових міст... що тоді? Тоді 1935 рік буде роком вирішальним.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), теka 7].

[1] Йдеться про Харківський тракторний завод.

46

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 911/118
Харків, 1 жовтня 1933 року — Рік XI

ДВА ДОКУМЕНТИ ПРО СИТУАЦІЮ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ[1]

Додаю до цього рапорту два характерні документи, які свідчать про теперішню ситуацію в українському селі[2]. [...]

Щодо другого документа, до цього згорьованого крику нічого додати.

З найглибшою повагою

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

Додатки в кількості 2 документів[3].

Фройденталь, 21 вересня 1933 року

До *Brueder in Not*[4].

Дорогі браття й сестри, приходжу до вас з молитвою від усього серця, перебуваючи у великому горі та смутку, я мушу розповісти вам, що вони зробили з нашими братами і сестрами, коли в 1930 році розпочалася конфіскація. Насамперед вони розправилися з власниками землі; їм дали лише кілька днів часу. За тих два або три дні вони не могли нічого продати і не могли нічого взяти із собою, вони мають лише те, що встигли взяти для себе з харчів. То була просто помста, їм довелося поїхати геть і шукати

---

[1] Наводяться лише деякі уривки.

[2] Перший є перекладом статті, опублікованої в «Харьковском пролетарии» 10 вересня 1933 року під назвою «У хату колгоспника Шевченка вступило прекрасне, зручне і культурне життя», яку консул Ґраденіґо саркастично коментує.

[3] Наводиться лише другий документ.

[4] Братів у біді *(нім.)*. У своєму постскриптумі Ґраденіґо говорить про понад 2000 листів такого типу, що їх лише у вересні 1933 року одержало німецьке консульство в Харкові. Збірка витягів з них була опублікована в Німеччині того ж року під назвою *Brueder in Not! Dokumente der Hungersnot*, Berlin, 1933. Conquest, *Harvest* цит., p. 281, говорить про близько 100 000 подібних листів, що їх тоді одержали німецькі євангелістські церкви.

собі іншу батьківщину в широкому світі. Тоді вони були змушені покинути все — хороший будинок, інструменти, гарні меблі, а також чимало харчів, які вони, звичайно, не могли взяти із собою. То була радість для радянських громадян, для партизанів[1] і червоних солдат. Вони розділили між собою майно, вивалили вікна і перетворили все на купу попелу. Бідолашні наші брати і сестри були змушені чимало витерпіти, поки знайшли собі батьківщину. В 1931 році вони знищили середняків і вигубили їх. Тоді вчинили це справді дуже грубо, бо деякі партизани, а також жінки-партійки, пішли до селян, щоб переписати все те, чим ті володіли: м'ясо, борошно, одяг, посуд, інструменти, меблі, коней, корів, усе те, що селянин мав, а тоді йому суворо звеліли не чіпати нічого, і через пару днів знову прийшли ці жорстокі звірі, цілий натовп людей, старих і молодих, і забрали в людей усе: одяг, який вони мали на собі, взуття, у яке вони були взуті, люди стояли там, немов закам'янілі, бідолашні наші брати і сестри не знали, що їм робити. Бідолашні діти голосно кричали і притискалися до матерів від страху, і кричали голосно: тепер нам нічого їсти. Тоді їм стали погрожувати рушницями. Ох! Там були також мої любі четверо братів, і син з донькою, і її чоловік, і ще дві мої любі сестри з чоловіками. Ох! там був суцільний плач і скарги. Бідолашних дітей прогнали надвір, хоч падав дощ і була буря. Була така буря, що не видно було того, що поблизу. Собаку б не прогнав надвір через таку холодну погоду, а бідолашки мусіли вийти зі своєї домівки. Багато жінок ще замісили були тісто, аби спекти щось для своїх дітей. Їм це тісто тоді забрали, а те, що було готове, щоб їсти, вони тоді його з'їли, а бідолашні діти мусіли дивитися, як ті їдять. Ніхто не дав їм притулку. У нас було аж три сім'ї, мій син теж був німецьким громадянином і міг прийняти їх під свій дах. Але російські німці (з російським громадянством) не мали пра-

[1] Під партизанами авторка листа, очевидно, має на увазі насамперед партійних активістів, але тут також присутній спогад про групи червоних партизанів, які під час громадянської війни палили і нищили німецькі менонітські поселення.

ва приймати нікого, бо їм погрожували, що їх теж викинуть з їхніх домівок, якби вони це зробили. Через три дні надійшли вночі озброєні люди з рушницями, стали стукати у вікна і говорити: Відчиніть двері. Тоді вони увійшли й спитали: У тебе є куркулі? Так, була відповідь. Бідолашні діти і брати полягали відпочити, щоб забути горе, смуток і біль. Тоді їм показали, в якій кімнаті ті сплять. Тоді вони увійшли й сказали: вставайте, товариші, вас арештовано. Тоді ті одягнулися і мусіли піти з цими людьми у сільраду. Наступного дня їх посадили у в'язницю. Мов стадо, мов худобу їх зігнали, з причини батькового маєтку. Наш батько був чоловіком заможним, мав 400 десятин землі. Батьків вони не могли позбавити власності, бо ті померли молодими. Мертвих вони не можуть арештувати. Тепер за батька і діда мусять розплачуватися любі мої брати і сестри. Нас було в сім'ї тринадцятеро: 5 сестер і 8 братів, від одного батька і матері. Бідолашні в'язні зоставалися у в'язниці кілька місяців. Тоді їх разом з родинами вивезли на Урал. Вдома родини мусіли готуватися разом з малими дітьми. Прийшов суворий наказ: взяти з собою сокиру, пилу і лопату. Тоді матері поробили згортки з того мізеру, який вони мали і який їм дали, а тоді стерегли це, аж поки їх не відвезли на станцію. Ох! то була година страждання, коли вони покидали батьківщину. Ох! рана була така велика і болюча, що жоден лікар не може зцілити її, і ця рана болить донині, і ніхто не може її зцілити. Моєму чоловікові випало відвезти бідолашних людей на станцію. Бо він хотів ще раз побачити моїх братів і мого любого сина, який вже 8 місяців сидів у в'язниці. Я б теж охоче з ними побачилася і говорила б із ними і з моїм любим сином. Я була хвора. Ох! там було багато возів з родинами[1], здавалося, ніби геть усі мають виїхати. Тоді сім'ї посадили у вагони для худоби, до 40 осіб у кожному, і коли всі були вже всередині, тоді двері замкнули. Ох! там були суцільні скарги і плач. Вони співали гімн: Ісусе, про-

[1] Станція була розташована за багато верст від села. *(Прим. перекладача з нім.)*

вадь нас востаннє. Таке було прощання. Їм не можна було виходити з вагона, навіть потреби свої вони мусіли справляти всередині. Це спричинило страшенний сморід і задуху. Вони їхали тижнями, аж поки не прибули в Уральські гори. Врешті настав день, коли їх висадили, там, де тепер була їхня батьківщина. То була дика місцевість, тільки болото і ліс, їх так покусали комарі, що всі вони аж порозпухали. Тоді їм довелося збудувати собі дерев'яні бараки, щоб мати бодай якийсь прихисток зі своїми дітьми. Вони мусіли важко працювати в лісі, їм нічого не давали їсти, лише стільки, щоб не померти з голоду. Тоді від голоду померли троє дітей мого сина і тітка. Мій брат з родиною, дядько, багато друзів і знайомих теж залишили там своє життя, а бідолашний мій зять з родиною втік і пішов працювати на шахту, щоб там знайти собі батьківщину, щоб прогодувати своїх дітей, щоб не померти від голоду. Він працював на глибині 100 метрів під землею і добував вугілля. Там він працював дуже добросовісно, але й він врешті помер. На нього впало багато пудів вугілля. Він так страшенно кричав, поки прийшли і витягнули його, він здавався мертвим, і тоді його поклали на голу землю і вилили на нього холодної води. Тоді він прийшов до тями. Тоді його завезли до шпиталю. У нього був зламаний хребет. Ох! бідолашний хлопець був змушений витримати страшні болі. П'ять тижнів він хворів, а тоді помер. Він залишив п'ятеро дітей. Ця рана теж страшенно болюча, і нічим її вилікувати. Ось так блукають наші брати і сестри в чужих краях, один там, другий деінде, аж поки не вмирають з голоду. Тоді їх кладуть у могилу без труни, без молитов. Кидають зверху трохи землі, немов це якась падлина. Пасторам і церковнослужителям було суворо заборонено відправляти богослужбу, а також будь-який похорон. Але серед нас був чоловік, який насмілився ховати мертвих. Він робив це 25 років, і робив це до останнього, аж поки сам не помер від голоду. Його поклали у корито, і одна стара жінка його закопала. Ох! Любі наші брати і сестри, прошу вас від усього серця, бо голоднеча така велика, а ми не хочемо померти з голоду, тому

я прошу вас прислати нам їжі, нам, покинутим напризволяще, зголоднілим людям. Будьте милосердні і повні любові до нас, як Христос є милосердним до нас. Ох! що ми, бідолашний люд, досі тільки не їли! Котів, собак, їжаків, польових мишей, телячу шкіру. Мій бідолашний брат сам з'їв п'ять телячих шкір. Всяку падлину, тому людей врешті опосіли важкі хвороби. А коли з'явилася трава, ми її їли, мов свині. Ми навіть квіти варили, і від голоду вони були нам до смаку. Ох! коли діти голодні і хочуть їсти, тоді мати обіймає своїх дітей і плаче гіркими сльозами, а бідолашний батько блідий, мов мрець. Він має вигляд мертвого і божеволіє від великого болю і біди. Він мусить знайти хліба, та для нас його нема. У нас багато пшениці, але ми не дістаємо її зовсім. Її молотять і везуть на станцію. Що з нею стається, ми не знаємо. Колоски нам не вільно чіпати, хто їх бере, дістає 8 років в'язниці, чи то дитина, чи жінка, чи старик. Вони хочуть, щоб усі люди вимерли з голоду. У нас щодня вмирає до 8 осіб. Цілі села спорожніли. Усі повмирали з голоду. Голоднеча така велика, що матері поїдали своїх власних дітей, від голоду вони не знали, що чинять. Можна бачити, як мертві люди лежать на полях і на узбіччях доріг. Їх обсіли мурашва і хробаччя. Ох! Біда у нас така велика, що несила її описати. Холодна зима на порозі, а ми голі й голодні. Ми не маємо ні одягу, ні взуття. Неможливо тримати дітей у чистоті, бо нема у що їх переодягти. Коли приходить субота, я вкладаю чотирьох дітей у ліжко, а тоді перу одяг, щоб він за ніч висох. Мій любий чоловік не має піджака. Той, який він має, тримається купи лише завдяки тисячі латок, інакше він злетів би йому з плечей. Ох! Я б ніколи не повірила, що можна так зубожіти. Ми самі виявляли милосердя і давали одяг убогим. Совєти так пограбували людей, що тепер усі стали жебраками. Тепер настала черга партизанів, червоних солдат і самих совєтів. Їх забрали з їхніх установ, і вони мусять працювати на полі, а жінки мусять працювати день і ніч[1]. Вони мають лише 4 години часу; протягом

[1] Оскільки бракувало робочих рук, щоб врятувати врожай, було запроваджено примусові роботи. *(Прим. перекладача з нім.)*

цих годин вони мусять виспатися і подбати про дім. Коли опівночі жінки повертаються, вони бачать, як їхні діти сплять на землі, усі в бруді, і вони не знають, звідки починати. Наша сусідка каже: Ох! хай буде проклятий той, хто встановив радянський режим. Вони більше не мають робочої худоби. Бідні тварини теж мусять багато витерпіти, і вони теж не дістають їсти. Коли їх ведуть на поля, багато з них здихає, такі вони слабкі. Бідолашні хлопці мусять возити зерно з полів на підводах. Це хлопчаки 9, 10, а навіть 8 років, і вони врешті засинають на зерні. Ох! якби я могла фотографувати, я б надіслала вам усілякі ілюстрації. Я говорила з багатьма тими, хто працював на землевласників, і тепер вони кажуть: Ох! як тоді було добре, я їв і пив, скільки душа забажала, і спав, а тепер я мушу страждати від голоду і ходити напівголим. Нам стільки докоряли, що ми примушуємо їх працювати по 8 годин, а тепер вони працюють по 18. У нас роблять чистку партії. Той, хто раніше був свинарем або годував тварин, повинен повернутися до свого заняття. І для них рай теж закінчується. Тепер ці бідолахи кажуть: хай би принаймні прийшли німці і навели трохи ладу, я волію знову стати наймитом у селянина, ніж працювати на совєтів. Я не дістаю навіть трохи поїсти. Я бачилася з росіянами, які наймитували в мого батька, коли я була ще вдома, і один мені сказав: Ох! як мені було добре у твого батька, тоді ми діставали м'яса, жиру і хліба досхочу, а іноді й склянку вина і горілки, а тепер ми мусимо вмирати з голоду в наші старі роки. Мій батько був чоловіком дуже відомим, до нього добре ставилися багаті й бідні. Ох! коли я думаю про хороший хліб і їжу і багато одягу, а тепер ми голі й голодні. Мій чоловік не має навіть костюма. Коли він йде до консула, мусить позичати костюм. Для нього це сором, але ми не можемо нічого вдіяти. Бо прийшов до нас лихий час, лихий час для всіх наших братів і сестер. Ніхто не забуде той час, чи він багатий чи убогий, старий чи молодий, поки житиме. Ці бідолахи часто кажуть мені: Ох! коли були заможні селяни, ми мали те, що хотіли, а тепер не маємо нічого. Ох! ви, любі браття і сестри, багаті й убогі,

я попереджаю вас, щоб ви добре затямили. У нас чутно лише плач і лемент. Ох! прошу вас, мої любі, поможіть нам в лютому голоді, ми б охоче повернулися на батьківщину. Нам не дають паспортів. Вони кажуть, що через те, що я куркулька, вся моя родина мусить вмерти від голоду. Наша артіль зібрала й обмолотила зерно лише з 345 гектарів, залишається обмолотити ще 1200 гектарів. Вони не скінчать цієї роботи, люди занадто слабкі. Я б могла написати ще багато, якби вміла писати добре. Я мало вчилася. Прошу вас, поправте цього листа, надрукуйте його в книжці, розішліть по всіх краях, аби там не думали, що совєти, і партія, і червоні солдати — це рай. Ні, все це гірке, гірке, як жовч. Тому прошу у вас трохи харчів для наших нещасних братів і сестер, за що ми наперед вам вдячні.

Фрау Фрідріке Крюґер.

Мого чоловіка жахливо поранило на примусових роботах.

Примітка. Цей лист, один з близько ДВОХ ТИСЯЧ таких листів, що їх одержало Генеральне консульство Німеччини в Харкові лише за цей місяць вересень, приніс в руках один німецький «колоніст». Оскільки в ньому детально описано становище, я попрохав, щоб мені дозволили його переписати, і переклав досить дослівно, нічого не додаючи, не пояснюючи ані виразів, ані понять, а навпаки, дбаючи про те, щоб дотримуватись тієї самої міри. Я додав лише трохи знаків пунктуації, оскільки в цілому листі не було жодної коми, ані жодної крапки. Сам лист написаний дещо біблійною, застарілою німецькою, яка є у вжитку у Вюртембергу, звідки близько 150 років тому прибули мешканці цієї колонії.

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

47

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 1017/134
Харків, 30 жовтня 1933 року — Рік XI

ОТРУЄННЯ ПО-БІЛЬШОВИЦЬКИ

Я дізнався про два випадки отруєння, зумовлені насамперед, якщо не виключно, радянським устроєм, і це будь-кого позбавляє всякого бажання та інтересу добре виконувати свої завдання. Вони підтверджують те, що вже було сказано про поступовий параліч усього життя:

У Сочі, на Північному Кавказі, два місяці тому 1200 осіб раптом схопили спазми і блювота, яка невдовзі перейшла у кровотечу. Кілька сотень осіб померло. Було встановлено, що причина цього — величезна кількість ріжків жита у борошні, з якого пекли житній хліб. Було арештовано 116 осіб. Наявність ріжків жита була помічена торік на Київщині, але це не мало таких серйозних наслідків. Звичайно, недбальство, через яке поширився цей небезпечний паразит, панує повсюди, і в цьому плані стан землі з року в рік погіршується.

Десь місяць тому, в Дніпропетровську ДВІ ТИСЯЧІ ОСІБ ПОМЕРЛИ ВІД ОТРУЄННЯ птомаїном (трупною отрутою). Я дізнався про цей випадок, а потім мені його підтвердили лікарі з тутешнього університету, і вони уточнили, що число померлих було ПОНАД ДВІ ТИСЯЧІ. Причина була у 5 вагонах з бочками, повними консервованих овочів (помідори і різне мелене м'ясо), що їх привезли в Дніпропетровськ з Одеського державного консервного заводу.

Перші випадки сталися вночі, а за день їх кількість ставала дедалі більшою. Людей хапали болі у надчеревній частині, тоді починала трусити лихоманка, вони втрачали свідомість і за кілька годин помирали. При розтині не було видно нічого ненормального. Лише аналіз показав, що там був птомаїн. Тоді забили на сполох. ГПУ поширило по радіо заклик до тих, хто їв ці консерви, щоб вони відразу ж

звернулися до лікарні, аби там їм промили шлунок, попереджаючи про смертельну інфекцію, якою вони заражені. По місту ходили оповісники. Але, як я вже казав, загинуло понад дві тисячі людей.

Інфекцію спричинило те, що, через брак малих бляшанок, консервовані овочі і м'ясо помістили у дерев'яні бочки, де раніше тримали сире м'ясо, з якого на заводі робили консерви. Замість того щоб ретельно помити і дезінфікувати ці бочки, в яких мали зберігатися консервовані продукти, їх, ще з шматками сирого м'яса всередині, відставили убік, а через кілька днів наповнили консервованим продуктом, призначеним для Дніпропетровська.

Тут ми бачимо трагічний приклад того, що всю роботу виконують у бруді й недбальстві втомлені, розчаровані, байдужі люди, за якими нема нагляду; а хто нині не знає, що пляшки з-під мінеральної води ніколи не миють, перед тим як наповнити? Часто, особливо останнім часом, дві з трьох куплених пляшок доводиться викинути, тому що вони або смердять нафтою, або в них плавають якісь маленькі чорні частинки, або там зовсім не мінеральна вода, а вода з міського водогону, яка, як усім відомо, не є безпечною.

Ось ще один приклад дедалі більшого всезагального бруду: завгосп Інституту Рентгена у Харкові поїхала у Сочі в будинок відпочинку Крайового виконкому. Цей будинок має десь 28 спалень. Прибирання у цих 28 спальнях мають робити двоє прибиральників, які не в силі зробити всього, тому не роблять нічого. Там нема ЖОДНОЇ ВБИРАЛЬНІ, ЗОВСІМ НЕМА ВОДИ. Питну воду привозять у бочках. Нема змоги помити собі обличчя, а тим паче покупатися. Про ці приклади капіталістичний світ не має жодного уявлення, а натомість у вельми поширених публікаціях йому наводять докази вищості комуністичного суспільства.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

48

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 1207/170
Харків, 12 грудня 1933 року — XII

САНІТАРНЕ СТАНОВИЩЕ

Висипний тиф, який зазвичай знов починає поширюватися у жовтні, цього року чекав до другої половини листопада. Це запізнення породило надію, що це лихо відступає і що кількість 50—60 щоденних випадків, нормальних для літнього періоду, не буде перевищено. Натомість наприкінці листопада, з першими холодами, коли люди одягли зимові кожухи, тиф миттєво поширився у ще більших масштабах, ніж торік, особливо на селі. У Харкові, як мене запевняють, щоденно є близько 300 нових випадків, зі смертністю 15—20 відсотків (минулого року, однак, вона доходила до 40 відсотків). Четвертого грудня було зібрано нараду всього медичного персоналу міста, щоб боротися з цією епідемією, яку вже можна назвати ендемією. Були утворені численні комісії та підкомісії, які мали проводити перевірки. Усі голярні підлягали регулярним перевіркам, що поширювалися також на працівників та клієнтів, яких застали в голярні. Інші комісії оглядають кімнати в помешканнях. Накладають штраф за штрафом, бруд повсюди неймовірний. Заборонено також вирощувати курей і кролів у кімнатах, бо цей спосіб дуже поширився. Дозволено тримати їх лише у ванних кімнатах помешкань. Усі хідники вулиць Харкова були вкриті чіткими написами білим по асфальту, які говорили: ГЕТЬ БРУД. У сільській місцевості від тифу хворіє біля 10 відсотків населення. У харківських лікарнях симптоми у тифозних хворих знову змішуються з симптомами інших хвороб, а також з дивними явищами, пов'язаними з недоїданням.

Але одним з лих, про яке раніше мало говорили і яке раптом стало швидко поширюватися, набираючи дедалі серйозніших масштабів, є МАЛЯРІЯ. Вологе, надзвичайно

дощове літо дуже сильно посприяло поширенню хвороби, яка минулими роками, як з огляду на значну посушливість, котра, як всім відомо, завдала шкоди врожаєві, так і через спекотний характер літа в Україні, утримувалася в набагато менш помітних межах. Звичайно, всезагальне ослаблення сил опірності у населення теж посприяло вельми сумному теперішньому станові, коли В КОЖНОМУ БУДИНКУ АБО ХАТІ Є ПРИНАЙМНІ ОДИН ХВОРИЙ НА МАЛЯРІЮ. Доказом того, до якої міри у населення ослаблені організми, може бути той факт, що сама малярія набула небачених форм: разом з лихоманкою з'являються сильні болі в потилиці, у хребті, в попереку. В країні, як виявляється, зовсім не було хініну, чи принаймні не в тих кількостях, щоб мати змогу боротися з хворобою. Тепер хінін продають, і на селі також, ЛИШЕ У КРАМНИЦЯХ ТОРГЗІНУ. Це означає, що в цьому плані селянинові не надається жодна допомога.

А загалом у санітарній царині помітний той самий занепад, що й в усіх інших секторах. Наводжу випадок, який стався вранці два дні тому в університетській клініці. Професор був змушений відкласти всі п'ять призначених операцій, бо бракувало гасу, щоб нагріти стерилізатори (про електричні пристрої нагрівання більше навіть не варто згадувати, бо струм часом є, а часом його нема, раз він становить 80 вольт, іншим разом 100 або 110 вольт тощо, а то й зникає зовсім), не було білизни, світла.

Усі харківські лікарні попередили, що єдина фабрика в Союзі, розташована в Москві (це стара, довоєнна фабрика), яка виробляє ефір, протягом 6 місяців буде зачинена, тому під час операцій їм доведеться використовувати хлороформ, як колись давно.

З найбільшою пошаною

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 13 (1934), теka 2].

49

Консульство Королівства Італії в Харкові — СРСР
Прот. № 1237/172
Харків, 13 грудня 1933 року — XI

ВІДОМОСТІ І СУДЖЕННЯ ЩОДО ПРОДОВОЛЬЧОГО СТАНОВИЩА В СРСР (З РОЗМОВИ З ГОЛОВНИМ ІНЖЕНЕРОМ КОМІСАРІАТУ ПРОДОВОЛЬСТВА В МОСКВІ).

Цими днями був у Харкові проїздом інж. Феста, брат нашого співвітчизника, який нещодавно повернувся на батьківщину як непрацездатний через двосторонній туберкульоз.

Інж. Феста, який одержав диплом до війни, очолює технічну службу Комісаріату продовольства у Москві і є радянським громадянином, бо тридцять років тому прийняв російське громадянство. Він народився в Росії, мати його — росіянка. Я зустрів його на вокзалі, куди він прийшов попрощатися зі своїм братом, який від'їздив, і, зворушений допомогою, яку останній рік надавала його бідолашному братові ця К. установа, він захотів прийти наступного дня, щоб подякувати мені. Оскільки я став розпитувати його про становище, він, застерігши максимальну конфіденційність того, що він мені розповість, оскільки це може коштувати йому життя, якби про це дізнались у верхах, коротко виклав мені таке.

В Союзі обладнують 20 консервних заводів. Для налагодження діяльності цієї галузі промисловості два роки тому його послали до Америки. Після його повернення було укладено план таких астрономічних масштабів, що всі заводи Америки, разом взяті, не досягали потенційної продуктивності одного такого заводу. Між іншим, був намір збудувати у Херсоні завод, спроможний виробляти 150 мільйонів бляшанок за рік, а кожен з 19 інших заводів мав їх виробляти принаймні 60 мільйонів. Тож оскільки СРСР виробляє бляху і олово всього на 300 мільйонів бляшанок, що ледве вистачає на теперіш-

ні потреби, незрозуміло, як можна забезпечити ці нові заводи такою кількістю пакувального матеріалу, не вдаючись до імпорту з-за кордону, що є засадничим правилом цілої так званої соціалістичної відбудови СРСР. Після гострих сутичок і часто-густо небезпечних сцен, в яких брав участь комісар Мікоян[1], що його Феста називає справжнім звіром[2], як через абсолютний брак компетентності для посади, яку він обіймає, так і через бурхливий і самовпевнений характер, плани зменшили приблизно на 60 відсотків. Херсонський завод поступово скоротили на 3/4, тому тепер він «мав би» виробляти 60 мільйонів бляшанок консервів за рік. Насправді він вироблятиме щонайбільше 10 мільйонів, бо бракує бляшанок, сітей для вилову риби, олії, олова, щоб запечатувати бляшанки, овочів, щоб наповнювати їх, тощо. Сам завод побудували далеко від будь-яких транспортних шляхів, а тепер, коли він уже збудований, там нема ще жодного будинку для робітників. Проект передбачав витрати на монтаж обладнання у 6 мільйонів золотих рублів; досі було витрачено 15 мільйонів, причому матеріали, використані для мулярських робіт, були дуже погані, а значна частина обладнання (яке постачали російські заводи) бракована. Тепер інж. Феста прямує власне в Херсон, щоб здати завод, спорудження якого після двох років труднощів, судових процесів проти інженерів, засуджень до вивозу в Сибір тощо було сяк-так закінчено. Інж. Феста мав із собою кредитний лист на 5 мільйонів рублів, щоб забезпечити спорудження доріг, залізничного сполучення, будинків для робітників тощо.

---

[1] *Анастас Мікоян* (1895—1978) — член партії з 1915 року. В 1929—49 роках — нарком (міністр) зовнішньої та внутрішньої торгівлі. *(Прим. наук. ред.)*

[2] Одначе відомо, що Анастас Мікоян був найздібнішим і найрозумнішим з кола тих наближених диктатора, які пережили чистки. Крім того, він іноді давав доказ своїх дивовижних організаторських здібностей, а після смерті Сталіна став найпослідовнішим антисталіністом серед старих партійних керівників. Ймовірно, що тут Феста підкреслює ті «якості», які зробили з Мікояна сталініста і завдяки яким він керував заготівлями, тобто антиселянською війною в 1930—1932 рр.

Інші консервні заводи зараз на стадії спорудження, а точніше, 6 з них споруджується в Україні, а 8 — на нижній Волзі. За планами, Херсонський завод мав бути споруджений за три місяці; через 24 місяці його споруджено на 2/5, він ізольований, не має сполучень.

Стосовно теперішньої продовольчої ситуації він сказав мені таке.

Параліч залізниці, страхітливе марнування матеріалів і часу спричиняють неймовірну шкоду. Навіть 20 таких урожаїв, як останній, нічому б не зарадили, бо нема засобів його збирати, перевозити, зберігати. Елеватор збираються будувати, коли зерно вже горами лежить на землі на площах залізничних станцій, про мішки думають, коли половина зерна вже почала бродити, про вагони згадують, коли половину його вже пожеруть миші, і так далі. Коли про це заходить мова, насамперед накидаються на тих, хто не вірить, що компартія, ударники тощо зможуть швидко впоратися з цими проблемами.

В Україні, можливо, можна помітити «незначне» покращення, порівняно з трагічним становищем минулих місяців, АЛЕ ЦЬОГО РОКУ В СРСР ЗАГАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ У ПЛАНІ ПРОДОВОЛЬСТВА ГІРШЕ, НІЖ МИНУЛОГО РОКУ. Ці перші місяці після жнив не повинні вводити в оману. Статистика Комісаріату показує, що від 1926 року і далі становище весь час погіршується, і погіршення щораз стрімкіше. Це залежить від устрою, а не від кращих або гірших урожаїв. Також з цього приводу в Комісаріаті відбулося надзвичайно бурхливе засідання, під час якого Мікоян висловив погрозу обов'язково вислати в Сибір тих, хто буде критикувати устрій, наполягаючи на необхідності зміни курсу. Зібраний врожай, який належить державі, ще не було вивезено, почасти через брак транспорту, а почасти через брак засобів збереження.

Коли я спитав його, чи становище селянина покращилося, він відповів:

Якщо дати йому шматок хліба, кілька місяців буде рай, і селянин поки що аж до січня буде в раю. Але про державу, в якій він живе, я можу дати такі відомості: зі, скажімо,

150 мільйонів мешканців СРСР лише 35 мільйонів користуються електричним світлом, а тим часом Дніпрогес[1] не знає, що робити з 5/6 своїх потужностей, які нікому не потрібні. Ще 25 мільйонів мали б користуватися гасовими лампами, але насправді не мають нічого. Тільки-но спускається ніч, як вони змушені припинити будь-яку роботу. Якщо вони мають лампу, то не мають ґнота або ж скляної трубки, або ж врешті бракує гасу. Торік, після укладення багатьох планів і видачі бюрократичних розпоряджень, вдалося знайти кілька мільйонів скляних трубок. Кілька місяців тому був наказ розпочати їх роздачу, але тоді виявилося, що ніякого пакувального матеріалу немає взагалі. Оскільки пакувального матеріалу знайти так і не вдалося, ці трубки врешті відправили — неймовірно, але факт — незапакованими, сотнями у дерев'яних скринях. Можете собі уявити, що прибуло на місце: купа уламків скла на дні кожної скрині. Залишаються ще 90 мільйонів мешканців: ці користуються здебільшого череп'яними каганцями з жиром, ескімоського типу. Спробуйте поїхати кудись вночі і побачите, що вночі за межами міст у всій російській сільській місцевості нема навіть проблиску світла. У цьому сенсі становище набагато гірше, ніж до війни, адже тоді в селах свічок і гасу не бракувало.

«Але з електрифікацією справа мається так, як зі всім іншим: її проводять лише настільки, наскільки вона може вразити уми за кордоном або справити враження на молодь чи на мало або навмисне погано поінформованих людей, або ж настільки вона задовольняє певну манію грандіозного, властиву робітникам, які дісталися до керівних постів. Так, Біломорканал[2] потрібен буде хіба що кіль-

[1] Урочистий пуск Дніпрогесу у Запоріжжі відбувся 10 жовтня 1932 року. Цій електростанції було присвоєно ім'я Леніна. 17 липня 1933 року після завершення будівництва Дніпрогесу і ліквідації дніпровських порогів перший теплохід «Влас Чубар» відбув за маршрутом Київ—Херсон. *(Прим. наук. ред.)*

[2] Будівництво Біломорсько-Балтійського каналу імені Сталіна було завершено 20 червня 1933 року. Будівництво розпочали наприкінці листопада 1931 року, і воно тривало 1 рік і 9 місяців. На каналі постійно працювало 100 тисяч ув'язнених, переважно селян-одноосібників. Смертність

ком десяткам барж на рік... коли його будівництво справді закінчать; те ж саме можна сказати про канал Волга—Москва[1]. Очолювати ці роботи ставлять так званих комуністичних інженерів, які є пихатими неуками, але до них приставляють інженерів, відкликаних із Сибіру, куди їх було заслано після процесу над промисловцями кілька років тому. Цим «нещасним» дають лише харч і притулок; ні копійки зарплатні, одне слово, вони, як і раніше, приречені на примусові роботи, але з дещо м'якшими умовами життя. На спорудженні Біломорканалу умови набагато важчі. Там загинули сотні тисяч осіб, засуджених до примусових робіт, і серед них немало інтелектуалів. Як за доби царизму».

«У людей забирають останній шматочок золота, щоб будувати і знов будувати, але будують погано і без потреби. Тепер ці 20 консервних заводів мали б виробляти 400 мільйонів бляшанок. Навіть Америка стільки не виробляє. Кому вони потрібні? Зрештою, чим вони їх наповнять? Звідки візьмуть бляшанки? Як завжди, це згубні мрії без жодного обґрунтування, страхітлива невідповідність між мрією і дійсністю».

З найглибшою повагою

К. Консул
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 8 (1933), тека 7].

була надзвичайно високою, але загальна кількість працюючих не зменшувалась: на будівництво постійно привозили поповнення. Будівельників називали «ув'язненими каналоармійцями». Основним засобом впливу стала «котловка» — нерівне харчування: чим менше ув'язнений виробляв, тим менше він отримував їжі. Канал з'єднав Балтійське море з Білим, від Повенця на Онезькому озері до Сороки на Балтійському морі, загальною довжиною 227 км. Всього на Біломорсько-Балтійському каналі було побудовано 118 споруд. Середня глибина каналу 5 м, він має 19 шлюзів. Канал було офіційно відкрито 5 серпня 1933 року. *(Прим. наук. ред.)*

[1] Будівництво каналу Москва—Волга, який будували ув'язнені, було завершено 1 травня 1937 року. *(Прим. наук. ред.)*

Генеральне консульство Королівства Італії (Харків) Київ — СРСР
Прот. № 506/63
Харків, 3 травня 1934 року — Рік XII

СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ І ХІД ПОСІВНОЇ

Весняна посівна нібито закінчена приблизно на 85 відсотків, згідно з більш-менш вартими довіри офіційними джерелами статистики.

Цього року не було змоги кидати насіння в землю, ще просякнуту напіврозтопленим снігом, як минулого року, бо цієї зими випало дуже мало снігу, в лютому ж снігу не було взагалі; а тим часом весна надійшла вже наприкінці лютого, бо було кілька справді теплих днів, які розтопили тонкий сніговий покрив, хоч ночі були морозні. Отже, це зашкодило озимим посівам, і вони частково загинули, а ще більшою проблемою було те, що весна була передчасною і настала тоді, коли підготовку насіння було лише розпочато, а 80 відсотків тракторів ще треба було ремонтувати. Тієї невеликої кількості снігу вистачило, щоб трохи зволожити шар товщиною майже 10 см, але степовий вітер, який дув упродовж березня і квітня, зробив землю сипкою і сухою, мов пісок.

Озимі посіви, які досить добре витримали зиму і були почасти знищені лютневими заморозками, частково замінили посадками кукурудзи. Решту засіяли в погано оброблений, сухий ґрунт, часто в тому ж місці, яке було під зерном торік; тобто сівозміни не було.

Насіння нових посівів зійшло вже в багатьох областях, але через абсолютний брак дощів, який вже 70 днів спустошує Україну, посіви вже пожовтіли, тобто загинули, у масштабах, які стають тривожними. Погода в цю пору року така ж, як і в сумнозвісному 1921 році. Врожай ще не можна вважати втраченим, але він у серйозній небезпеці: як врожай зернових, так і кормів. Лише період сильних дощів міг би врятувати значну його частину, але він повинен настати не пізніше ніж 15—20 травня.

А якщо рік видасться подібним до 1921-го, наслідки можуть бути набагато гірші, оскільки голод може заполонити також міста, що матиме, можливо, наслідки і політичного характеру, які, не виключено, можуть стати вкрай серйозними.

Тепер, після колективізації, становище сільської місцевості дуже відрізняється від тодішнього, село більше не має абсолютно ніяких резервів, у жодному вигляді. Нема худоби на забій, нема запасів, нема дворових тварин. Також не вистачає людського ресурсу, сильно зменшеного голодом 1931 року, жахливим голодом 1932 року і немалим голодом 1933 року (селяни, які ще мали якусь силу або щось на продаж, тягнулися потроху в міста, їм вдавалося уникнути залізного пояса, який мав не пустити їх туди, і вони розпачливо шукали — і далі щоранку шукають — хліба на ринку, запасаються сухим хлібом, будь-яким хлібом), його вкрай мало, ті, хто має ще трохи сили, виїздять у пошуках роботи в міста, на Донеччину тощо. Небагато дає завезення великоросійського елементу, яке систематично проводилося впродовж цілої зими, оскільки новоприбулі опинялися на покинутих землях, без тварин, продовольства, крім тієї дещиці, яку нині дає, а завтра, може, й не дасть держава. Ті, хто залишився, за кілька місяців, мабуть, зостануться ні з чим. Якщо ця випалена земля щось зможе вродити, все піде державі, але, можливо, забракне робочих рук, щоб зібрати навіть ці убогі й нелегкі плоди землі.

Крім того, слід детальніше розглянути становище колгоспів.

Баланс 1933 року вони підбили в таких умовах: державі віддано насіння, позичене восени 1932 року і весною 1933 року. Державі продано встановлену кількість зерна по 6 паперових рублів за центнер. Ще 20 відсотків від усього врожаю вони віддали МТС за надання сільськогосподарських машин, ЧАСТО ЇМ ДОВОДИЛОСЯ ПЛАТИТИ ЗАВОДАМ ЗА НАВ'ЯЗАНІ ЇМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ МАШИНИ, які потім простоювали десь у кутку,

бо непридатні до користування або колгоспники не вміли ними користуватися; десять відсотків вони віддали на потреби державних млинів за помел їхнього зерна; утримували численну адміністративну бюрократію, Політвідділ, давали колгоспникам їсти суп з капусти і коренеплодів, більш чи менш позбавлений жирів улітку і зовсім без жирів узимку, і тим самим колгоспникам давали то 600, то 800 г хліба влітку і часто 300, а навіть 100 г хліба взимку. Колгоспникам також мали «номінально» видавати «пай у прибутках», який в найкращих колгоспах, як мені відомо, ніколи не перевищував 1,25 кг зерна за трудодень. Це зерно мало забезпечити колгоспникові всі інші його потреби, а саме: одяг, якийсь харч на додачу до супу і шматка хліба від колгоспу, якусь дещицю, щоб сплатити (що не вдавалося ніколи в жодному колгоспі) внески в Культфонд, Осоавіахім, плату за позику, внесок на Червоний Хрест. Продавши зерно на ринку, колгоспник часто міг хіба що сплатити всі ці різноманітні внески, і більш нічого в нього не залишалося. В свою чергу колгосп, щоб дати якусь дещицю колгоспникам і не дати їм померти з голоду, купував на тому ж ринку — за ринковою ціною, тобто по 150—200 рублів за центнер — зерно, часто-густо те саме зерно, яке він видав був колгоспникам. Ще трохи зерна він брав у позику в держави. Нині нема жодного колгоспу, який би не був по горло в боргах і позбавлений усього. Якщо була якась корова чи теля, їх уже продали або забили. Села з населенням 2000 душ мають по 3—4 корови. У Лохвиці[1], найкращому колгоспі поблизу Києва, на 80 будинків є 3 корови.

Колгосп намагається компенсувати свої втрати за рахунок незалежних селян, яких утискають усіма можливими способами і дошкуляють вельми значними відрахуваннями на користь різних установ та цілей. Але й від них мало що можна взяти, адже виділені їм землі завжди найгірші, тому й серед них теж панують великі злидні.

[1] Найімовірніше йдеться про село в Полтавській області. *(Прим. наук. ред.)*

Отже, якщо рік буде схожий на 1921-й, це матиме страхітливі наслідки в сільській місцевості і дуже серйозні в містах.

З найбільшою пошаною

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 13 (1934), тека 2].

51

Генеральне консульство Королівства Італії (Харків) Київ — СРСР
Прот. № 509/65
Харків, 3 травня 1934 року — XII

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ: ПРОЯВИ І РЕПРЕСІЇ

В останні місяці неухильно триває придушення будь-якої української націоналістичної діяльності, його епізоди розгортаються в Москві, Києві, Харкові.

З другого боку, паралельно до цієї акції знищення будь-якої найменшої спроби прояву українського сепаратизму дедалі більшої сили набирає політика наголосу на українському національному характері, що я передбачав ще з того моменту, коли було вирішено знов зробити Київ столицею України[1]. Тобто є намір замінити український націоналізм сепаратистського спрямування, який дивиться в бік Польщі, націоналізмом доцентровим, який би схилив українців Польщі до можливого або бажаного єднання з українцями СРСР.

Польща вже помітила цю тенденцію і зреагувала на неї. З цього приводу є дуже симптоматична заява в Сеймі Голови Ради Міністрів Єнджеєвича, у якій він запевняє українців Польщі, що польська політика стосовно них буде піддана повному переглядові.

Далі я відзначаю факти, які стосуються політики придушення українського націоналізму сепаратистського спрямування.

У Києві нібито виявлено змову, яка намірялася знищити багатьох видатних діячів українського уряду, а насамперед керівника республіки Петровського. Чого очікується від подібних ходів, незрозуміло. Говорять про можливі міжнародні ускладнення, на які покладалися великі сподівання. Єдиним певним фактом є те, що кілька тижнів тому бомба підірвала колію залізниці поблизу Києва, якою саме мав проїздити Петровський. Ще одним під-

---

[1] Урядові установи переїхали з Харкова до Києва в червні 1934 року. *(Прим. наук. ред.)*

твердженим фактом є те, що внаслідок цього в Києві було здійснено близько 80 арештів; усі арештовані належали до угруповання тих колишніх соціалістів-революціонерів, які тільки пізніше перейшли на позиції комунізму і яких підозрюють у симпатіях до лінії покійного комісара Скрипника[1].

Особисто я підозрюю, що було також розповсюджено деякі друковані брошурки неортодоксального націоналістичного змісту, бо коли я представив місцевій комісії перевірки книжок список книжок, які я хочу забрати із собою, мене попросили показати лише десяток книжок пропагандистського характеру, надруковані тут або в Москві за останні роки або місяці. Коли я спитав, чому вони хочуть передивитися саме ці книжки, працівник комісії вельми простодушно відповів мені, мовляв, що б там не було на палітурці, але всередині може бути щось цілком інакше, ніж те, що заявлене у назві, і по руках ходить ще багато таких замаскованих книжок.

Що стосується арештованих, суджених і засуджених, то важко, звичайно, достеменно дізнатися щось про висунуті проти них звинувачення і мотивацію вироків. Відомо лише те, що самі засуджені змогли сказати своїм родинам у хвилину прощання перед розстрілом або депортацією.

Відомо, приміром, що після арешту директора місцевого Музею українського мистецтва (який був весь час закритий у зв'язку з реорганізацією) в приміщеннях Музею було знайдено зброю. У зв'язку з цим було арештовано чоловіка на ім'я Оставична[2], колишнього соціаліста-революціонера, не члена компартії, але, кажуть, «члена

---

[1] Микола Скрипник покінчив життя самогубством 7 липня 1933 року. *(Прим. наук. ред.)*

[2] Йдеться про письменника-гумориста Остапа Вишню (1889—1956) (справжнє прізвище Павло Губенко), який був заарештований у грудні 1933 року. Смертний вирок у березні 1934 року було замінено 10 роками позбавлення волі. У жовтні 1943 року за сприяння Микити Хрущова Вишня був звільнений. *(Прим. наук. ред.)*

ГПУ». Оставична — це псевдонім, правдивого його імені я не знаю. Арештований кілька років був редактором «Крокодила» і є дуже популярним українським письменником. Його арештували ще в грудні, звинувативши в тому, що він готував терористичні акти, точніше, збирався закидати бомбами конференцію місцевого ВУЦВК. У нього вдома було знайдено бомбу. Дружина твердила, що то стара бомба, яку колись готували для Махна[1]. Його засудили до розстрілу, але потім цей вирок замінили на 10 років примусових робіт. Він вирушив 6 квітня з партією 150 засуджених (у квітні таких партій вирушило вісім), усі з них — інтелектуали. Поки він чекав на «етап» (для цих депортацій відновили давні назви царської доби), йому вдалося поговорити з дружиною, і він сказав їй, що сподівається на помилування після трьох років покарання. Ці групи засуджених мали вивезти до Димитрова, до «взірцевого» концентраційного табіру, який також показуватимуть туристам. Засуджені мали працювати, згідно зі своїми можливостями, на каналі Москва—Ярославль.

Ще одна хвиля арештів, теж у зв'язку з українським рухом, була здійснена в Москві та в Ленінграді. У Москві її жертвами стало багато професорів слов'янських мов. Серед інших — Дурново, який раніше перебував у відрядженні у Чехословаччині, Петерсон, Сілішев і той проф. Шмідт з Київської академії — але живе він у Ленінграді, — який був організатором виставки ікон у Берліні кілька років тому.

Разом з групою націоналістів і зі звинуваченням у змові були також арештовані:

Приходько, колишній комісар юстиції й колишній голова суду на процесі Єфремова[2] 1929 року над організа-

---

[1] *Нестор Махно* (1888—1934) — один з лідерів анархістського і селянського руху в Україні. *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Сергій Єфремов* (1876—1939) — літературознавець, у 1922—29 роках — віце-президент ВУАН. Був оголошений лідером «Спілки визволення України» («СВУ»). Заарештований в 1929-му, загинув в одному з таборів ГУЛАГу у березні 1939 року. *(Прим. наук. ред.)*

цією, яка виступала за незалежність України[1]. Схоже, саме йому треба завдячувати звинуваченнями проти інших, усілякими викриттями тощо. Певним є те, що його звинувачують у тому, що саме він був причиною арешту Полоза[2], колишнього комісара фінансів у Харкові, який уже п'ять років є працівником комісаріату фінансів у Москві. Полоз був великим достойником компартії, але три роки тому його дружину звинуватили в троцькізмі і депортували. Коли його привезли до Харкова і йому вдалося побачитися з одним своїм родичем, він сказав, що подякувати слід Антонові Приходьку[3].

До тієї ж групи належить Озерський[4], начальник над українськими друкарнями і українською цензурою, та Кечинський, професор Інституту сільського господарства в Харкові. Останнього звинувачують у тому, що він надто жорстоко тиснув на селян влітку 1933 року, коли його послали на українське село керувати закупівлею зерна, і що робив він це зумисне, аби «спровокувати

---

[1] Насправді йдеться про сфабриковану справу «СВУ», відкритий судовий процес у справі якої відбувся в Харкові 9 березня — 19 квітня 1930 року. Основними діючими особами на процесі «СВУ» були 45 осіб, представники української інтелігенції. Ще 700 осіб було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою. Разом, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб. Докладніше див.: В. Пристайко, Ю. Шаповал. *Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти,* Київ, 1995. *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Михайло Полоз (Полозов)* (1890—1937) — з 1917 року належав до партії українських есерів, з 1919 року — один з керівників Української комуністичної партії (боротьбистів), з 1920 року — член більшовицької партії. Працював наркомом фінансів УСРР, заступником голови Бюджетної комісії ЦВК СРСР. У 1933 році засуджений до 10 років позбавлення волі. Термін відбував на Соловках. Розстріляний у 1937 році. *(Прим. наук. ред.)*

[3] Антон Приходько в 1930 році був головою суду над тими, кого оголосили учасниками «СВУ». *(Прим. наук. ред.)*

[4] *Юрій Озерський* (1896—1937) — з 1917 року належав до партії українських есерів, потім до Української комуністичної партії (боротьбистів), член більшовицької партії з 1920-го. Працював головою Укрнауки при Наркоматі освіти УСРР. В лютому 1934 року засуджений до 10 років позбавлення волі. Термін відбував на Соловках. Розстріляний у 1937 році. *(Прим. наук. ред.)*

бунт», і що він справді-таки спровокував заворушення і знищення зерна.

Усіх чотирьох цими днями засудили до смертної кари, але припускається, що їх буде помилувано, а їхнє покарання замінено, як звичайно, на 10 років депортації і примусових робіт.

А от Максимовичу[1], який десь чотири роки тому був секретарем Наркомінсправ у Харкові, смертної кари не скасували. Як повідомляє його сім'я, його вже розстріляли за націоналістичну змову.

З цією політикою придушення націоналізму сепаратистського забарвлення контрастує наголос, який знову робиться на українському національному характері мови і традицій.

На військовому і цивільному параді 1 травня пройшла вервечка з двадцяти дівчат, одягнених у барвисті українські національні костюми. Попереднього вечора, в Оперному театрі, після урочистої частини червоного свята, яку склала коротка промова, співалися українські пісні, а на сцені виконувалися традиційні українські і козацькі танці. На різних сходинах просто неба 1 та 2 травня танцювали не лише сучасні танці, а й зокрема (за наказом Постишева) танці українські.

У вищих школах Москви, Ленінграда та Тифліса читають систематичні курси української мови і літератури, які трактуються як особливий і відмітний прояв окремого народу. Те ж саме діється з усім білоруським.

Щоб забезпечити школи українськими вчителями, було вирішено взяти з українських колгоспів 10 000 селян і послати їх на пришвидшені курси, щоб зробити з них вчителів початкових класів українських шкіл.

---

[1] *Карл Максимович* (справжнє прізвище Саврич) (1892—1937) — діяч Компартії Західної України. В 1927 році виступив на захист О. Шумського, обвинуваченого в «націонал-ухильництві», за що був виключений з партії. Після поновлення в 1930 році працював у Москві. Заарештований у січні 1933 року, обвинувачений в участі в «УВО», знищений у 1937 році. *(Прим. наук. ред.)*

Одне слово, закладаються основи ортодоксального українського націоналізму, лояльного Москві, як знаряддя для приваблення українців Польщі, і він матиме офіційний центр у Києві, історичній столиці України від Карпат до Дніпра.

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 13 (1934), тека 2].

52

Генеральне консульство Королівства Італії (Харків) Київ — СРСР
Прот. № 573/72
Харків, 15 травня 1934 року — XII

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. ВИРОКИ ТА ДЕПОРТАЦІЇ

Стосовно викладеного у моєму рапорті від 3 цього місяця № 478/39 (К. Посольству Італії в Москві) та № 509/65 (Міністерству в Римі), маю честь доповісти ще ось таке:

Той Оставична, точніше Остап Вишня, колишній редактор «Крокодила»[1], не був депортований разом з іншими українськими інтелектуалами в Димитров. То був невеличкий жарт, який зіграли перед засудженими і їхніми родинами, даючи їм повірити в терпиме місце перебування з особливими умовами. Насправді їх було вислано в гирло Печори, на Крайню Північ, на лісоповал. Разом з Остапом Вишнею були вислані, серед інших, Курбас[2] — режисер українського театру «Березіль», про арешт якого я свого часу повідомляв, Пилипенко[3], директор Літературного інституту ім. Шевченка (звинувачений у тому, що він надавав надто великої ваги мовному націоналізмові Скрипника) і ще двоє, чиїх імен мені дізнатися не вдалося. Їхні родини жили в будинку «Слово», будинку літераторів[4]. Наступного дня після від'їзду засуджених усі п'ять родин вигнали з будинку і, звісно, позбавили також продуктових карток.

30 квітня разом з іншими був арештований також Слісаренко[5], якому було доручено роль громадського звину-

---

[1] Насправді О. Вишня працював у журналі «Червоний перець». *(Прим. наук. ред.)*

[2] *Лесь (Олександр) Курбас* (1887—1937) — театральний режисер, актор, засновник і керівник театру «Березіль». Заарештований в грудні 1933 року, загинув на Соловках. *(Прим. наук. ред.)*

[3] *Сергій Пилипенко* (1891—1934) — письменник. Заарештований за обвинуваченнями в участі в «УВО» в листопаді 1933 року, в лютому 1934 року засуджений до смертної кари. *(Прим. наук. ред.)*

[4] Йдеться про будинок «Слово» в Харкові по вулиці Культури, 9, спеціально побудований для літераторів. *(Прим. наук. ред.)*

[5] *Олекса Слісаренко* (1891—1937) — письменник, належав до літературної організації «Гарт» (1925), ВАПЛІТЕ (1926—1928), Техно-мистецької групи А (1929). В березні 1935 року засуджений до 10 років позбав-

вачувача на знаменитому процесі Єфремова. Схоже, тепер йому закидають, що він був недостатньо суворий. У зв'язку з підозрою, яку я виклав у згаданому вище моєму останньому рапорті стосовно поширення пропагандистських книжок і брошур під фальшивими обкладинками, я дізнався, що дуже багато арештів було проведено також серед українських друкарів.

Загалом можна сказати, що знову лютує антиукраїнський наступ на людей, яких підозрюють у таємних сепаратистських переконаннях, бо щодня доходять чутки про зниклих людей.

Ясна річ, не можна виключати, що ця хвиля арештів пов'язана з повідомленням про близьку реорганізацію ГПУ, причому з-під його контролю мають забрати адміністративний суд, збройні сили тощо.

Бо цілком ймовірно, що навколо бідолашних невинних людей снують, як звикле, уявне плетиво змов тощо, аби показати, що та функція ГПУ, яку воно виконує зараз, просто необхідна для збереження держави.

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 13 (1934), тека 2].

лення волі. Термін відбував на Соловках. Розстріляний у 1937 році. *(Прим. наук. ред.)*

53

Генеральне консульство Королівства Італії (Харків) Київ — СРСР
Прот. № 575/73
Харків, 15 травня 1934 року — XII

СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ І ХІД ПОСІВНОЇ

Посилаючись на мої рапорти від 3 травня ц. р. № 476/3 (К. Посольству в Москві) та № 506/63 (Міністерству), стосовно згаданої теми повідомляю ще наступне.

Мені вдалося дістати відомості від селян (незалежних і колективізованих), які походять з Беззаботівки (Волга), з місцевостей між Полтавою та Дніпропетровськом і між Курськом та Бєлгородом. Вони одностайно твердять, що на 10 травня 90 відсотків озимих посівів утрачено, і лише 10 відсотків, може б, і вдалося врятувати, якби відразу почали падати великі дощі, тобто кілька днів поспіль із зливами, чого насправді не сталося.

Значну частину осінніх посівів насилу замінили новими посівами кукурудзи і проса — насилу, бо бракує знарядь для орання і самого насіння. Всі селяни кажуть: коли ми були незалежні, кожен мав достатній запас для посіву відразу, негайно, тільки-но приходила відповідна пора. Тепер же треба чекати на дозвіл державних агрономів, які не знають особливостей ґрунтів, дають дозвіл орати і сіяти після того, як втрачено безцінні дні, якщо не тижні, і дають розпорядження про посів культур, які не завжди годяться для цілої області, а тоді... насіння привозять, коли пора вже минає, і ми мусимо вжити частину його в їжу, щоб усі не повмирали від голоду.

Один селянин з Волги казав: «Сам я вже переорав би і весняні посіви, які всі пропали, сподіваючись, що через пару тижнів упаде дощ і нові посіви матимуть кращу долю, ніж насіння, висіяне два місяці тому, але мені не дають дозволу. Мушу чекати, доки московські агрономи дадуть свій дозвіл; а в мене є запас насіння, бо я німець і мені вдалося зберегти свободу».

Ще один: «Я ще незалежний, бо я німецький колоніст з Волги; моя земля дуже добра, мені вдалося її зберегти.

У мене становище на 50 відсотків краще, ніж у колгоспників. Тому сподіваюся, що якщо випаде дощ (10 травня), я зможу зібрати вдвічі більше, ніж посіяв.

Але кормів поки що нема. Я дізнався про падіж коней і волів від голоду. Викидні у корів становлять 30 відсотків».

Буряк зійшов поки що у кількості 5 відсотків. Щодо решти, то невідомо, чи воно вже загинуло, чи ще витримає.

Вважається, що 50 відсотків нових посівів, здійснених на по-новому зораних полях, які восени були засіяні зерном, уже загинуло.

50 відсотків озимих посівів теж вважаються остаточно втраченими, і, схоже, вже запізно знову орати і сіяти кукурудзу та просо, як селяни загалом хотіли зробити кілька тижнів тому.

Велика спека спричинила на деяких полях поблизу великих доріг явище передчасного дозрівання, і причину цього пояснити неможливо, тобто зерно вже тепер пустило колос на стеблі висотою заледве 20 см, і воно, на думку фахівців, таким і залишиться через брак соків з ґрунту. Інше явище, яке важко пояснити, це ріст бур'янів, які за спеки мали б рости погано, а натомість ростуть найпишніше, можливо, внаслідок значного їх розростання торік.

Усі одноголосно передбачають, що якщо до травня не випадуть дощі, врожаю не буде. Між Курськом і Мелітополем дощів не було вже два з половиною місяці. Між Києвом, де місяць тому було кілька невеликих злив, та Волгою і Північним Кавказом посуха донині цілковита. До того ж два місяці дув гарячий степовий вітер, який ще більше висушив землю.

У радгоспі ВУЦВК і в деяких колгоспах харківських заводів землю поливають водою з бочок, яку тягнуть на візках люди. Один керівник сказав: працюючи, ми принаймні не думаємо про те, що нас чекає.

Кілька днів тому норма хліба була зменшена на 100 г на особу. Вільний продаж триває, але виробництво зменшилося, тому більше ніж півкілограма хліба на людину не дають, і через кілька годин роботи продаж у крамницях

припиняється через брак хліба. Натомість, оскільки очікувався візит французьких професорів, у всіх вітринах повиставляли чимало хлібин з розмальованого дерева, дуже добре підроблених. Говорять про близьке припинення вільного продажу хліба і скасування видачі карток членам сім'ї того, хто має право на картку, так що він залишиться єдиним, хто має право на хліб.

З найглибшою повагою

В. о. К. Консула
Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 13 (1934), тека 2].

54

Генеральне консульство Королівства Італії в Києві — СРСР
Прот. № 662/77
Харків, 7 червня 1934 року — XII

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ. ВИРОКИ І ДЕПОРТАЦІЇ

Схоже, що ГПУ одержало наказ (або робить це з власної ініціативи) позбутися всіх політичних в'язнів, які є в Харкові, перед тим як перебратися до Києва. І справді, у ці дні «етапи» вирушають прискореними темпами.

З арештованих у справі зброї, знайденої в місцевому Музеї української історії, четверо були засуджені до 5 років заслання, тобто: університетський професор Суммер, універ. проф. Гордієв, універ. проф. Таранушенко та універ. проф. Дубровський. Імені п'ятого дізнатися мені не вдалося. Ще троє, серед яких проф. Поплавський і проф. Чукін, були засуджені до трьох років примусових робіт. Їхні родини, яких відразу ж вигнали з помешкань, де вони жили, і позбавили *пайка*, тобто продуктової картки для інтелектуалів, не знають, чи їх вивезли в Астраханську область чи в Сибір.

Серджо Ґраденіґо

[SAP Russia 13 (1934), тека 2].

55

Посольство Королівства Італії в СРСР
Донесення № 2840/1185
Москва, 7 липня 1934 року — XII

УМОВИ ЖИТТЯ В СРСР

Нещодавно один з наших працівників (проф. Марсоні з Прес-служби) мав нагоду здійснити подорож Москва—Ростов[1]—Владикавказ—Тифліс—Батумі—Одеса—Київ—Москва. Я попрохав його підсумувати свої враження, які я тут відтворюю.

Від Москви до Ростова, через Рязань—Козлов—Воронеж, тобто по всій Чорноземній зоні, стан посівів на перший погляд здається нормальним, і насправді не видно наслідків посухи, яка вразила у травні ці терени, як і всю російську рівнину. Одначе з відповідей на запитання, поставлені пасажирам, які добре знають ті місця, випливає, що шкода, завдана посухою, відіб'ється на врожаї в тому сенсі, що врожай навряд чи буде такий, як торік. Одначе посередній врожай мав би бути гарантований. Така сама картина спостерігається також на рівнинах Північного Кавказу, від Ростова до Мінеральних Вод, а тоді аж до Беслана.

Продовжує вражати кількість брудних і обдертих людей на великих залізничних вокзалах. На площах перед вокзалами теж видно дуже багато людей, чоловіків, жінок та дітей, які цілими днями, просто неба чекають можливості виїхати, але, очевидно, не мають засобів, щоб здійснити подорож.

Стан, у якому перебуває колія, цілковито відповідає тому, що весь час повідомляє радянська преса, тобто на багатьох відтинках він далеко не бездоганний. Часто наш потяг мусив знижувати середню швидкість, 50 км за годину, зменшуючи її до 30, а іноді до 20 і менше км/год. Щоб надолужити втрачений час, швидкість збільшували, набагато перевищуючи дозволену, на інших відтинках, які були в гарному стані.

---

[1] Мається на увазі Ростов-на-Дону.

Оскільки пора жнив ще не настала, на полях не видно багато людей. Хіба що майже всюди можна бачити, як селяни, переважно жінки, сапають поля. Загалом під цим оглядом поля виглядають набагато чистішими, ніж торік, різницю особливо видно на Північному Кавказі, де минулого року чимало полів заполонили бур'яни, а тепер вони виглядають фактично нормально.

Повсюди на вокзалах продаються продукти харчування, але у південній частині Росії пропозиція набагато більша, ніж на відтинку Москва—Воронеж; ще більшою є пропозиція на станціях Північного Кавказу, та й ціни там набагато нижчі, ніж у Центральній Росії.

В буфетах та ресторанах залізничних станцій, порівняно з минулим роком, спостерігається значне покращення у сенсі великої кількості продуктів, але чистота посуду, скатертин, та й самих приміщень далі залишає бажати кращого. У вагонах-ресторанах можна попоїсти досить непогано.

В околицях Владикавказа видно величні плантації троянд, що їх вирощують німецькі колоністи. Після прибуття до міста можна побачити великі споруди цехів, де виробляють електролітичний цинк.

У Владикавказі, в готелі Інтуриста дуже мало пожильців, і це переважно росіяни. З іноземців був один англієць з дружиною і один американець.

Грузинська військова дорога з Владикавказа до Тифліса в досить доброму стані, але автобуси «Союзтрансу», які по ній курсують, навпаки, у щонайгіршому стані. Це автобуси радянського виробництва (завод АМО)[1], вже дуже старі і зовсім не придатні для такої нерівної гірської дороги, як дорога Владикавказ—Тифліс. До того ж вони переповнені (замість встановленого ліміту 20 пасажирів вони беруть 25), тому в ньому сидиш, не маючи змоги рухатись. На моє запитання, чи такі старі автобуси не зазнають до-

[1] АМО — російською мовою «Автомобильное Московское Общество» (Автомобільне Московське Товариство). Завод АМО був побудований в 1916 році. В 1924 році більшовицька влада відновила завод і розпочала виробництво автомобілів. *(Прим. наук. ред.)*

рожніх аварій, службовець «Союзтрансу» відповів, що досі нічого такого не траплялося. Одначе саме того дня, коли ми вирушили (то була чудова сонячна днина), вантажівка, яка везла наш багаж, зазнала аварії, бо зламалася шестірня управління кермом; водій і кондуктор були серйозно поранені, а майже всі валізи розлетілися на шматки. Моя валіза теж виявилася вся роздушена, і я одержав її в Тифлісі десь через 28 годин після мого прибуття. У Тифлісі ми розпитали компетентних осіб, і виявилося, що подібні випадки дорожніх аварій далеко не рідкісні.

Тифліс далі зберігає зовнішній вигляд галасливого і веселого південного міста. Люди тут одягнені набагато краще, ніж у Москві. Крамниці Торгзіну вщерть заповнені, і, на відміну від Москви, тут фактично можна щось купити навіть без валюти або талонів Торгзіну. Тільки-но хтось увійде в крамницю, до нього відразу ж підходять жваві молодики, які цілком невимушено пропонують їм талони Торгзіну взамін на радянські рублі, за ціною близько 45—50 радянських рублів за один рубль талонів Торгзіну. Все це робиться відкрито, і мимоволі зринає думка, що цю «торгівлю» талонами Торгзіну провадить сам Торгзін, може, для того, щоб швидше продати товари, які інакше продати було б неможливо.

Мені не вдалося оглянути відтинок електрифікованої залізниці через Сурамський перевал, на лінії Тифліс—Батумі, де курсують італійські електровози, оскільки його ми проїздили вночі.

В Батумі на набережній зробили пальмову алею. В порту іноземних кораблів небагато, серед них — чудовий італійський теплохід «Палестина».

Радянські теплоходи на лінії Батумі—Одеса відпливають не так часто, як торік (три відплиття за шість днів, тобто всього 15 рейсів, тоді як торік було п'ять відплиттів за тиждень, тобто 20 рейсів на місяць).

В Одесі помітні зовнішні ознаки зубожіння. В порту видно чимало безробітних, і кількість жебраків дуже велика.

Їдучи по Україні, можна помітити, що тут посуха набагато більше вплинула на посіви, ніж у Центральній Росії та на Північному Кавказі. Майже всюди збіжжя дуже низьке, і кажуть, що найбільше, на що можна сподіватися, це посередній урожай.

Б. Аттоліко

[SAP Russia 12 (1934), тека 3].

56

Генеральне консульство Королівства Італії в Києві — СРСР
Київ, 19 жовтня 1934 року — XII

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ[1]

У промові, виголошеній недавно на останньому пленарному засіданні Харківської міської ради, пан Петровський, Голова Центрального Виконавчого Комітету Української республіки, описуючи поступ і розвиток, що їх зазнала Україна, згадав про зміни в населенні України, яке, за офіційною статистикою, в 1927 році становило 28 мільйонів мешканців, в 1929 році — 30 254 000, а наприкінці 1933 року досягло цифри 31 685 000.

Наводячи ці цифри, пан Петровський вдався до невеликого опущення, оскільки забув про різке скорочення приросту населення, яке мало місце саме від 1928 до 1933 року внаслідок голоду, всіляких епідемій, безжалісних репресій та масових депортацій: ці лиха особливо вразили сільську місцевість України.

Навіть за найоптимістичнішими припущеннями і враховуючи привезених із Сибіру та Півночі Росії людей, якими центральна влада намагалася знову заселити пустельні села навколо Києва, Харкова, Полтави тощо, слід вважати, що все населення України менше не лише від 31 686 000 (1933 рік), а навіть від 28 000 000 (1927 рік)[2].

Зросло лише міське населення великих центрів, і це може пояснюватися припливом великої кількості селян, які, не маючи змоги забезпечити собі засобів до існування на селі, посунули у міста в сподіванні знайти якусь роботу і хлібну картку.

[SAP Russia 13 (1934), тека 2].

---

[1] Див. прим. 1, с. 159.

[2] За переписом населення України, проведеним у грудні 1926 року, її населення становило 29 049 900 осіб. За переписом у січні 1939 року населення УРСР становило 30 960 200 осіб. *(Прим. наук. ред.)*

Замість післямови

Нині не бракує праць про трагічні події початку 1930-х років. У 2001 році в Україні було видано бібліографічний покажчик праць про Голодомор. У цій книзі зафіксовано 6 тисяч різножанрових праць, а нині таких праць, за оцінками фахівців, — понад 10 тисяч. За останні роки відбулися насправді якісні зміни в осмисленні того жахливого катаклізму, який мав далекосяжні наслідки. Про нього дослідники різних країн (і не лише дослідники) дискутують до сьогодні, адже без всебічного розуміння значення Голодомору неможливе розуміння багатьох подій у XX столітті. Це знайшло своє віддзеркалення, зокрема, в тому, що парламенти багатьох країн прийняли спеціальні рішення про визнання Голодомору геноцидом українського народу.

Процес пошуку триває, знання про Голодомор розширюються, поволі стають доступними документи, що відбивають діяльність найвищого керівництва СРСР у 1932—1933 роках, поведінку регіональних лідерів, зокрема партійно-державної номенклатури УСРР. Вони дозволяють зрозуміти технологію злочину, як саме, за допомогою яких механізмів сталінський режим видобував хліб, мотивуючи це потребами модернізації, молох якої поглинув життя мільйонів людей. Ці документи допомогають чіткіше усвідомити доктринальні і ситуативні мотиви, якими керувався комуністичний істеблішмент, допомогають відтворити тодішню ситуацію на макро- і мікрорівнях, що вкрай важливо для загальних реалістичних висновків і оцінок. Нові знання дають змогу дезавуювати твердження про відсутність специфіки і особливостей у діях влади у тому або іншому регіоні колишнього СРСР у 1932—1933 роках.

Саме цьому сприє і книжка, яку ви тримаєте в руках і яка з'явилася завдяки зусиллям мого колеги і доброго при-

ятеля, професора Неапольського університету, авторитетного італійського дослідника Андреа Ґраціозі. Він свого часу розшукав надруковані тут документи італійських дипломатів. Останні, очевидно, того самі не бажаючи, виявилися, сказати б, досить добрими істориками, фіксуючи у своїх службових документах ситуацію в селах та в містах, аналізуючи декларації та реальні дії влади, настрої людей і репресивні заходи щодо них.

Ці документи, як можна переконатися, багато що пояснюють, але разом з тим примушують думати, стимулюють подальші дискусії та дослідження. Для мене це — найголовніше. Саме тому я погодився на пропозицію стати науковим редактором українського видання.

31 травня 1933 року Серджо Ґраденіґо у своєму черговому повідомленні до Посольства Італії в Москві, оцінюючи наслідки Голодомору, написав: «...Можливо, в дуже близькому майбутньому не доведеться більше говорити ні про Україну, ні про український народ, а отже не буде й української проблеми, оскільки Україна фактично стане частиною Росії».

Всупереч цьому сумному прогнозу ця книжка виходить друком у незалежній Україні, яка пам'ятає свою історію, а відтак готова засвоїти її уроки.

Юрій ШАПОВАЛ,
професор, доктор історичних наук

Список абревіатур і скорочень[1]

ВАПЛІТЕ — Вільна Академія Пролетарської Літератури
В. о. — Виконуючий обов'язки
Виконком — Виконавчий комітет

ГПУ — *(рос.)* Государственное политическое управление; Державне політичне управління (ДПУ)

Д-р, д. — доктор
див. — дивись

інж. — інженер

К. Військовий Аташе — Королівський Військовий Аташе
К. Віце-консул — Королівський Віце-консул
К. Генеральне консульство — Королівське Генеральне консульство
К. Консул — Королівський Консул
К. Консульські відділи — Королівські Консульські відділи
К. Посольство — Королівське Посольство
К. Представництво — Королівське Представництво
кав. — кавалер
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України

ОГПУ — *(рос.)* Объединенное государственное политическое управление, Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ)
Осоавиахим (Осоавіахім) — *(рос.)* Общество содействия обороне и авиационно-химическому строительству СССР, Товариство сприяння обороні та авіаційно-хімічному будівництву СРСР

п. — пан
П.П. — п'ятирічний план
Політвідділ — Політичний відділ
полк. — полковник

---

[1] У списку не наведені деякі абревіатури і скорочення, що розкриті безпосередньо в тексті книги.

прим. — примітка
прим. наук. ред. — примітка наукового редактора
прим. перекл. — примітка перекладача
прим. упор. — примітка упорядника
Прот. — протокол
Профспілка — професійна спілка

ред. — редактор
РНК, Раднарком — Рада Народних Комісарів
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

Союзмолоко — центр збору молочних продуктів
Союзтранс — Всесоюзне транспортне об'єднання
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

УКП — Українська комуністична партія
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

Х. — Харків

ЦВК — Центральний Виконавчий Комітет
цит. — цитовано за

Іменний покажчик

Альтмани 66
Андрєєв 160
Арутюнян 50
Аттоліко 13, 87, 88, 89, 101, 103, 104, 142, 144, 145, 171, 187, 240

Баллович 173, 190
Баллоні 4, 14, 17
Берія 48
Брежнєв 50, 51
Бродовський 131
Булгаков 21
Буркгардт 51

Валлен 16
Васильєв 16
Вишня Остап 226, 227, 231
Віта-Фінці 56
Віткрофт 16

Гірняк 164
Гірчак 175
Гітлер 177
Горбачов 40, 44, 49, 50, 51
Гордієв 236
Горький 48

Ґей 173
Ґолдфілдс 66
Ґраденіґо 11, 13, 14, 20, 51, 78, 86, 88, 94, 96, 104, 108, 111, 115, 122, 124, 127, 132, 137, 165, 174, 178, 181, 184, 189, 191, 197, 199, 204, 205, 213, 215, 220, 224, 230, 232, 235, 236, 243
Ґранді 18
Ґраціані 112, 113, 114, 115
Ґраціозі 11, 12, 52, 243

Данилов 16
Дейвіс 16
Делла Боска 136
Дзассо 14, 135
Де Феррарі 70
Діттлоф 185, 186, 187
Дубровський 236
Дубчек 49
Дурново 227

Ерстенюк 175

Єнджеєвич 225
Єфремов 227, 232

Женков 188

Заславська 50

Івницький 16

Каганович 33, 34, 35, 36, 38, 97, 100
Кечинський 228
Кіров 28
Клодель 81
Кондрашин 16
Конквест 22, 23, 25
Коновалець 175
Косіор 39, 97, 98
Крестовников 188
Крюґер 211
Кульчицький 16
Курбас 231

Левін 23
Лемкін 41
Ленін 27, 28, 175, 182
Литвинов 18, 35

Максимович 229
Максудов 24
Маленков 50
Мандзоні 172
Маркс 175
Марсоні 237
Мартін 16, 32
Махно 227
Медведєв 24
Мейс 16, 23, 52
Месле 16
Мікоян 217, 218
Молотов 32, 34, 36, 38, 80, 97, 99
Муссоліні 13, 14, 18, 54

Надь 49
Нітті 17
Нове 23

Одинцов 179, 180
Озерський 228
Оставична (Остап Вишня) 226, 227, 231
Отто 112

Пастернак 48
Пеннер 16
Петерсон 227
Петлюра 21
Петровський 33, 106, 107, 225, 241
Пилипенко 231
Полоз 228
Поплавський 236
Постишев 34, 36, 38, 176
Приходько 228

Раскольников 28
Розе 125, 126
Сілішев 227
Сіркана 14, 93, 145, 154
Скарпа 21
Скрипник 39, 46, 175, 226, 231
Слісаренко 231
Солженіцин 50
Сталін 14, 19, 21, 27, 28, 32, 33, 34, 35, 38, 42, 46, 47, 48, 51, 55, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 76, 80, 113, 124, 131
Стаффетті 70, 71
Султан-Ґалієв 60
Суммер 236

Таранушенко 236

Фоста 216, 217
Френкель 161

Хвильовий 39, 164
Хлевнюк 16
Хрущов 46, 48, 50, 51

Черняєв 49
Черруті 12, 56, 57, 63, 66, 68, 71
Чукін 236

Шаповал 16, 243
Шелест 46
Шіллер 185, 186
Шмідт 227
Шолохов 34
Шпорлюк 46
Шумський 46

Щербицький 23

Ющенко 4

Яковлєв 150
Яловий 176
Ясни 23

Sommario

I documenti inviati a Roma dai diplomatici italiani in Urss sulla carestia del 1932-33, che nel 1987 credetti di aver scoperto nell'archivio del Ministero degli Esteri, costringono a fare i conti con una delle più grandi tragedie del XX secolo europeo. Essi hanno radicalmente mutato la mia comprensione della storia sovietica e il modo in cui guardo al secolo passato. La notizia della loro pubblicazione in Ucraina mi ha riempito di gioia, e credo sarebbe opportuno ne uscissero anche le edizioni inglese e russa, tanto più che queste *Lettere*, subito rivelatesi tra le migliori fonti a nostra disposizione, sono restate tali anche dopo l'apertura di parte degli ex archivi sovietici, che pure hanno fatto venire alla luce documenti di grande valore. Ciò ha fatto invecchiare l'introduzione che scrissi nel 1989, spingendomi a sostituirla con un bilancio del grande patrimonio di nuove acquisizioni accumulatosi a partire dal 1991 grazie al lavoro di studiosi eminenti.

Prima di farlo ho però speso qualche parola sulla politica seguita nei confronti dell'Unione sovietica dal fascismo. Malgrado il suo anticomunismo, esso continuò la politica favorevole al nuovo Stato avviata da Nitti, ricostituendo, dopo il riconoscimento formale avvenuto nel 1923, una vasta rete consolare. Le informazioni che questa inviava trovavano in Benito Mussolini un attento lettore. E' probabile che ciò derivasse dai trascorsi socialisti del duce, che lo rendevano particolarmente sensibile a quanto avveniva in Urss, da cui traeva ispirazione anche per le sue campagne propagandistiche sul fronte interno. Fatto è che gran parte dei rapporti che arrivavano a Roma, incluse le *Lettere*, portano la sua sigla tracciata con una matita blu, segno che Mussolini era perfettamente a conoscenza delle tragedie sovietiche. Tuttavia, se si vanno a guardare i giornali dell'epoca, e in particolare quelli della primavera-estate 1933, troviamo che i titoli dedicati all'Urss invece di parlare della carestia, dei "crimini del comunismo" ecc., annunciavano i successi dell'amicizia italo-sovietica. Nei primi anni Trenta, insomma, l'esperimento sovietico veniva giudicato sui giornali italiani con relativo favore, come un tentativo, sbagliato certo ma fatto in buona fede, di uscire dalla crisi delle "democrazie occidentali".

Del resto, anche se lo avesse voluto fare, il fascismo avrebbe avuto difficoltà ad usare le *Lettere* per la guerra ideologica. Si potrebbe infatti sostenere che con la loro carica di simpatia umana, le loro masse "dolenti e perseguitate", i loro spietati aguzzini, rappresentanti di uno Stato e di un dittatore feroci, esse appartengono alla cultura tradizionale della sinistra ottocentesca europea ben

più che a quella di un regime che, come il fascismo, si autodefiniva "totalitario". Malgrado tutte le parole che si sarebbero potute aggiungere, i "cattivi" erano troppo evidentemente lo Stato coi suoi apparati, la polizia politica e un despota, e questo non poteva far piacere a chi - sia pure su un piano radicalmente diverso e usando dosi infinitamente minori di violenza e crudeltà - si nutriva pur sempre di miti simili. Parlando della straordinaria qualità delle *Lettere* è però necessario ricordare che esse riflettono anche le voci e gli umori di quei giorni. Vi è in particolare un rapporto che, pur attribuendo la responsabilità di quanto stava accadendo a Stalin e ai suoi collaboratori, ha toni nettamente antisemiti, di cui discuto le probabili cause.

Quanto al bilancio delle nuove conoscenze, sappiamo oggi che tra la fine del 1932 e l'estate del 1933, la fame fece in Urss, in meno di metà del tempo, circa sette volte più vittime del Grande terrore del 1937-38. Quei mesi furono il picco di una serie di carestie cominciate nel 1931, il punto di svolta del decennio e, insieme, l'evento più importante della storia sovietica prima della guerra. Coi suoi cinque milioni di morti (la cifra non tiene conto delle centinaia di migliaia, forse anche del milione e più, che erano già morti in Kazachstan e altrove a partire dal 1930), la carestia del 1932-33 fu anche la più grave della storia sovietica (tanto nel 1921-22 che nel 1946-47 le vittime furono uno-due milioni), sulla quale ha lasciato un'impronta politica, psicologica e demografica visibile ancor oggi, come è ancora visibile l'impronta che essa ha lasciato nella vita degli Stati successori, Ucraina e Kazachstan in primo luogo.

Eppure, fino al 1986, quando Robert Conquest pubblicò il suo *Raccolto di dolore (The Harvest of Sorrow)*, gli storici avevano quasi ignorato questo evento straordinario. Ecco perché questo libro ebbe un'importanza eccezionale: esso costrinse una professione riluttante ad occuparsi di un problema fondamentale, e lo fece mettendo in risalto il legame tra carestia e questione nazionale e insistendo - come è giusto - sulla necessità di trattare a parte il caso kazaco. Arrivò poi la rivoluzione archivistica e storiografica del 1991, che permise l'accumulazione accelerata di nuove conoscenze e fece fare alle polemiche un nuovo salto di qualità trasformandole, con qualche penosa eccezione, in serie controversie scientifiche.

Nell'introduzione ho cercato, con qualche forzatura, di riassumere le posizioni dei due campi principali in cui lo schieramento degli studiosi è oggi diviso: da un lato vi sono gli studiosi di tipo A, che sostengono la tesi del genocidio e vedono nella carestia un fenomeno organizzato artificialmente per: a) spezzare la schiena ai contadini e/o b) alterare (distruggere) il tessuto vitale connettivo della nazione ucraina, che impediva la trasformazione dell'Urss in un impero dispotico. Dall'altro lato stanno gli studiosi di tipo B che, pur riconoscendo in pieno la natura criminale delle politiche staliniane, ritengono necessario studiare la carestia come un "fenomeno complesso", in cui più fattori, dalla situazione geopolitica allo sforzo modernizzatore, giocarono un ruolo decisivo accanto alle intenzioni e alle decisioni di Mosca.

Ho quindi provato ad avanzare, a partire dagli eccellenti lavori pubblicati negli ultimi anni da storici ucraini, russi e occidentali, una nuova, e più soddisfacente, interpretazione, capace di tener conto sia del generale, e complesso, quadro sovietico, che dell'incontestabile rilevanza della questione nazionale. Essa si basa sul riconoscimento del fatto che abbiamo a che fare con fenomeni diversi, ancorché connessi. Le carestie sovietiche del 1931-33, che ebbero naturalmente cause comuni e un comune retroterra, comprendono infatti almeno due fenomeni di importanza tanto grande come spiccata è la loro differenza: la carestia con epidemie kazaca del 1931-33, e il *Holodomor* ucraino e del Kuban di fine 1932-inizio 1933. Mi sembra che la gran parte dei sostenitori della posizione A si riferisce di fatto al *Holodomor*, mentre molti dei B ragionano su scala sovietica. Se distinguessimo cosa stanno in realtà facendo, finiremmo con lo scoprire che da molti, ma certo non da tutti, i punti di vista entrambi sono nel giusto nei loro rispettivi campi di indagine.

Il secondo passo è operare un'ulteriore distinzione, separando le carestie "spontanee" del 1931-32 - le virgolette sono necessarie perché anch'esse furono, naturalmente, le dirette, anche se indesiderate e impreviste, conseguenze delle scelte del 1928-29 - dalla fame successiva al settembre 1932, che assunse forme così terribili anche e soprattutto per via di decisioni umane.

Il terzo passo che ho fatto consiste nel mettere insieme, e combinare, gli elementi più convincenti delle ipotesi A e B, lasciando cadere le loro parti meno soddisfacenti.

Per questa via sono giunto a concludere che se si analizzano le origini e gli sviluppi della carestia prima dell'autunno del 1932 su scala pansovietica diventa impossibile sostenere che essa sia stata l'effetto voluto di quelle politiche, come talvolta si fa nelle ipotesi che presentano la grande carestia come un evento ricercato per spezzare la resistenza contadina, o per eseguire un genocidio antiucraino pianificato a Mosca, quando non addirittura dai "russi", che invece, come ben sappiamo, stavano anche loro soffrendo per mano dello stesso regime.

Ma l'intensità, il corso e le conseguenze del fenomeno furono indiscutibilmente e sostanzialmente diversi in differenti regioni e repubbliche. Dei sei-sette milioni di vittime (i demografi oggi imputano al 1930-31 una parte delle morti prima messe in conto ai due anni successivi) 3,5-3,8 morirono in Ucraina; 1,3-1,5 in Kazachstan (dove la mortalità raggiunse il suo picco in termini relativi, sterminando il 33-38% dei kazachi e l'8-9% degli europei); e centinaia di migliaia nel Caucaso settentrionale e, in misura minore, nel medio e basso Volga, dove l'area più colpita coincise in larga parte con la repubblica autonoma tedesca. Il tasso di mortalità annuo per mille abitanti nelle campagne, fatto pari a 100 il dato relativo al 1926, saltò nel 1933 a 188,1 nell'intero paese. Ma in quello stesso anno esso era pari a 138,2 nella Repubblica russa (che pure includeva allora tanto il Kazachstan che il Caucaso settentrionale), e a 367,7, vale a dire quasi il triplo, in Ucraina ecc. Dietro questa diversa intensità stava

il differente corso della carestia, di cui erano largamente responsabili decisioni politiche prese a Mosca che, a partire dall'autunno del 1932 diedero alla carestia, in determinate repubbliche e regioni, quel carattere "pianificato" che viene a volte erroneamente proiettato anche sul periodo precedente.

Ho quindi cercato di ricostruire la dinamica e i provvedimenti principali di queste politiche, mostrando come Stalin, sulla base di un'interpretazione "nazionale" della carestia, decidesse di usare quest'ultima per spezzare i villaggi, il ceto intellettuale e la nazione ucraina. La carestia prese perciò in Ucraina forme e dimensioni di gran lunga superiori a quelle che avrebbe avuto se la natura avesse seguito il suo corso.

Su questa base ho riproposto la questione della natura delle carestie sovietiche: *ci fu anche un genocidio ucraino*? La risposta sembra essere *no* se pensiamo a una carestia concepita dal regime o - versione ancor più indifendibile - dalla Russia per distruggere il popolo ucraino. E resta *no* se si adotta una definizione restrittiva di genocidio come volontà preordinata di sterminare *tutti* i membri di un gruppo etnico, religioso o sociale, nel cui caso solo l'Olocausto rientrerebbe nella categoria.

Anche la definizione stretta di genocidio adottata dalle Nazioni unite nel 1948 elenca però tra i possibili atti genocidari, accanto al "killing members of the group, and causing serious bodily or mental harm to members of the group", *"deliberately inflicting on members of the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part"* (corsivo mio). In questa prospettiva, se riflettiamo sulla sostanziale differenza tra i tassi di mortalità nelle diverse repubbliche; aggiungiamo ai milioni di vittime ucraine, incluse quelle del Kuban, i milioni di ucraini russificati dopo il dicembre 1932; teniamo conto del fatto che abbiamo perciò a che fare con la perdita del 20-25% della popolazione etnica ucraina; ricordiamo che questa perdita fu causata dalla decisione - indubbiamente un atto soggettivo - di usare la carestia in senso antiucraino sulla base della "interpretazione nazionale" della crisi sviluppata da Stalin nella seconda metà del 1932; teniamo presente che senza questa decisione le vittime sarebbero state al massimo nell'ordine delle centinaia di migliaia, vale a dire meno che nella carestia del 1921-22; e se finalmente prendiamo in considerazione la distruzione di gran parte dell'élite politica e intellettuale della repubblica, dai maestri di villaggio ai leader nazionali, allora la risposta alla domanda sul genocidio ucraino non può che essere positiva.

Ho terminato elencando alcuni problemi che mi sembrano ancora aperti, legati più che alla ricostruzione della meccanica e delle dimensioni del *Holodomor*, su cui vi è ormai abbastanza chiarezza, al suo impatto sul medio e lungo periodo e quindi al suo lascito sulla psiche, le mentalità e la società ucraine.

Andrea Graziosi

Roma, ottobre 2007

Summary

The reports written by the Italian consuls on the 1932-33 famine, which I found in 1987 in the archives of the Italian Ministry of Foreign Affairs, force the reader to come to terms with one of the greatest tragedies of XX century Europe. The reports radically changed my understanding of Soviet history and the way I look to our continent's past. I thus rejoiced at the news of their publication in Ukraine, and believe that it would also be proper to put forth an English and a Russian edition. These *Lettere*, which proved to be one of the best sources of information at our disposal, remained so even after the partial opening of the former Soviet archives, despite the wealth of new information the archive produced. Of course, this massive input of new knowledge made the introduction I wrote in 1989 obsolete. I thus decided to replace it with an assessment of what we have learned after 1991 thanks to the work of many eminent scholars.

Before drawing such an assessment, I thought it necessary to say a few words on the relationships between fascist Italy and the USSR, relationships that—in spite of the two countries' official ideologies—were for a long time very good. Mussolini didn't change Nitti's favourable approach to the new Moscow and, after formal relations were re-established in 1923, he favoured the formation of a vast consular network, especially—as it was traditional for Italy—along the Black sea coast and in Ukraine. The reports that its officials sent to Rome found in Mussolini a careful reader. This possibly descended from the duce's socialist past, which made him particularly alert to developments in the world's first socialist country, whose propaganda, by the way, was repeatedly for him a source of inspiration. Most of the *Lettere* thus bear the marks of his blue pencil.

Mussolini therefore, was very well informed about the tragedy in the Soviet and Ukrainian countryside. However, if we go through the Italian newspapers of the time and the summer of 1933 in particular, we find that the front-page headlines dealing with the USSR are not about the famine or "communist crimes". Rather, the headlines celebrate the Soviet-Italian friendship and present the "Soviet experiment" in a rather favourable light, as an obvious mistake of course, but as a mistake made in good faith and as yet another attempt to find a way out of the crisis of the "Western, bourgeois democracies".

Even if the fascists would have liked to use the *Lettere* in their ideological war against communism, it would have been difficult to do so. Paradoxically, one could in fact maintain that the reports, with their human compassion, their description of pitiful and downtrodden masses, of ruthless torturers—agents of

a brutal despot and of his state—belong to the traditional, humanitarian, "leftist" culture of XIX century Europe. In spite of all the words that could have been added, the "wicked ones" were too obviously the state and its apparatus, the political police and the dictator presiding over them. It was not wise to bring this to the attention of the Italian people who, even though in radically different terms, were fed with myths that centred around the absolute worth of the state and its leader. Discussing the extraordinary quality of the *Lettere* however, one has to remember that they also reflected the rumours and the moods of the cities in which they were written. In particular, there is a report which, while underlining Stalin's personal responsibility in what was happening, makes strong anti-Semitic statements, whose sources and reasons I tried to explain.

Coming to the assessment of what we now know, I started from the fact that nobody disputes anymore that between the end of 1932 and the summer of 1933, famine killed in the USSR, in half the time, approximately seven times as many people as the Great Terror of 1937-38. It was the peak of a series of famines which had started in 1931, and the turning point of the decade, as well as Soviet pre-war history's main event. With approximately five million victims (I am not including the hundreds of thousands, possibly more than a million, who had already died in Kazakhstan and elsewhere since 1931), compared to the one-two million of 1921-22 and 1946-47, this also was the most severe famine in Soviet history, a history which left its mark for decades. The same famine also deeply influenced the life of successor countries, Ukraine first of all, where its rediscovery and interpretations have played a key role in the fashioning of national awareness and self-perceptions.

Yet, until 1986, when Robert Conquest published his *Harvest of Sorrow*, historians almost ignored this extraordinary event. This is why Conquest's book has been of crucial importance: it forced a reluctant profession to deal with a fundamental question, and it did so by stressing the connection between famine and the national question, and properly differentiating the Kazakh case. Then came the 1991 archival and historiographical revolution. It allowed the accumulation of new knowledge, and caused a leap in the quality of polemics which, but for few exceptions, grew into serious controversies.

In my introduction I roughly regrouped the different positions in two fields: on the one hand, there are what we could call (A) people. They support the genocide thesis, and see in the famine an event artificially organized in order to: a) break the peasants and/or b) alter (destroy) the Ukrainian nation's social fabric, which obstructed the transformation of the USSR into a despotic empire. On the other hand, we have (B) people who, though fully recognizing the criminal nature of Stalin's policies, deem it necessary to study the famine as a "complex phenomenon", in which many factors, from the geopolitical situation to the modernization effort, played a role side by side with Moscow's intentions and decisions.

Using as building blocks the excellent works of Ukrainian, Russian, and Western scholars which appeared after 1991, I then tried to put together a new,

and more satisfactory, interpretive hypothesis, capable of taking into account both the general, and complex, Soviet picture, and the undeniable relevance of the national question. This hypothesis rests on the assumption that we are in fact dealing with two different, in spite of their close connections, phenomena. The 1931- pan-Soviet 1933 famines, which had of course common causes and a common background, included at least two very different and special phenomena: the Kazakhstan famine *cum* epidemics of 1931-33 and the Ukrainian-Kuban *Holodomor* of late 1932-early 1933. I believe that most (A) supporters are in fact speaking of the *Holodomor*, while many of the (B) proponents think on a pan-Soviet scale. If we analytically distinguish what they are doing, we end up discovering that in many, albeit not all, ways, they are right in their respective domains.

The second step consists in yet another analytical distinction. We must separate the 1931-1932 "spontaneous" famines—they too were, of course, direct, if undesired, consequences of the 1928-29 choices—from the post September 1932 one, which also took on such terrible features as a result of human decision.

Finally, we need to gather and combine useful elements from both (A) and (B), and disregard their unsatisfactory parts.

This way I came to the conclusion that if one analyzes the famines' origins and developments before the Fall of 1932 at the pan-Soviet level, it is impossible to maintain that they were the intended consequences of Stalin policies, although at time the supporters of the thesis of a "famine" (meaning also the pan-Soviet one) believe it was organized in order to tame the peasants or to carry out an anti-Ukrainian genocide "planned" in Moscow or, even more absurdly, by "Russians" who were in fact at the time suffering at the hands of the Soviet regime.

However, the intensity, course and consequences of the phenomenon, which new studies and new documents allow us to analyze, were undeniably, and substantially different in different regions and republics. Out of the six-seven million victims (demographers now impute to 1930-31 part of the deaths previously imputed to 1932-33), 3.5-3.8 died in Ukraine; and 1.3-1.5 in Kazakhstan (where they reached their peak in relation to the population size, exterminating 33-38% of the Kazakhs, and 8-9% of the Europeans); On a lesser scale, in the Northern Caucasus, there were several hundred thousand victims in the Volga, where the most harshly hit area coincided with the German autonomous republic. If we consider yearly mortality rates per thousand inhabitants in the countryside, and make 1926 equal to 100, we see them jump in 1933 to 188.1 in the entire country, 138.2 in the Russian republic (which then still included both Kazakhstan and Northern Caucasus), and 367.7, that is almost triple, in Ukraine. This differing intensity and course are largely explained by different Moscow policies which, starting in the Fall of 1932, gave to the famine, in specific republics and regions, that planned character at times erroneously projected on the previous period or at the pan-Soviet level.

I then tried to reconstruct those policies' dynamics and main measures, showing how Stalin, on the basis of a "national" interpretation of the countryside's problems, decided to use the famine in order to break the Ukrainian village, intelligentsia and nation. Famine in Ukraine thus took on forms and dimensions much bigger than it would have if nature had followed its course.

On these premises, I re-proposed the question of the famines' nature. *Was there also a Ukrainian genocide?* The answer seems to be *no* if one thinks of a famine conceived by the regime, or—this being even more untenable—Russia, to destroy the Ukrainian people. It is equally *no* if one adopts a restrictive definition of genocide as the planned will to exterminate *all* the members of a religious or ethnic group, in which case only the Holocaust would qualify.

In 1948, however, even the rather strict United Nations definition of genocide listed among possible genocidal acts, side by side with "killing members of the group, and causing serious bodily or mental harm to members of the group", *"deliberately inflicting on members of the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part"* (my italics). From this angle, if one thinks of the substantial difference in mortality rates in different republics; adds to the millions of Ukrainian victims, including the Kuban ones, the millions of Ukrainians forcibly russified after December 1932, as well as the scores of thousands of peasants who met a similar fate after evading the police road blocks and taking refuge in the Russian republic; keeps in mind that one is therefore dealing with the loss of approximately 20-30% of the Ukrainian ethnic population. Remember that such loss was caused by the decision, unquestionably a subjective act, to use the famine in an anti-Ukrainian sense on the basis of the "national interpretation" Stalin developed in the second half of 1932. Without such a decision, deaths would have been at the most in the hundreds of thousand, that is less than in 1921-22. Finally, if one adds to all of the above the destruction of large part of the republic's Ukrainian political and cultural elite, from village teachers to national leaders, I believe that the answer to our question cannot but be positive.

I concluded by listing some of the major questions still in need of investigation. More than to the reconstruction of the *Holodomor*'s mechanic and dimensions, which are by now more or less clear, most of them are linked, in my judgment, to its impact in both the medium and the long run, and therefore to its imprint on the Ukrainian society's psyche and mentality.

Andrea Graziosi

Rome, October 2007

ЛИСТИ З ХАРКОВА

Голод в Україні та на Північному Кавказі
в повідомленнях італійських дипломатів
1932—1933 роки

Упорядник
Андреа ҐРАЦІОЗІ

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *А. Ю. Хорошевський*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *О. В. Підлісна*
Коректор *О. А. Кравець*

Підписано до друку 01.11.07. Формат 84×108 1/32.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 13,44. Умов. фарбовідб. 14,70. Облік.-вид. арк. 12,22.
Тираж 2000 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
на ПП «Прінт-Лідер»
61070, Харків, вул. Рудика, 8
Свідоцтво про реєстрацію
НБ № 383264 від 10 червня 2005 р.